A DÁMVAD

SZABÓ JÓZSEF

Szabolcs József

A dámvad

2., átdolgozott kiadás

20100293338 X

Mezőgazdasági Kiadó • Budapest, 1975

Lektorálta

dr. Tóth Sándor

218930

639
Sz23

© Szabolcs József, 1975

ISBN 963-230-757-7

ETO 639. 111. 13

1984 JUL

Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat
Felelős kiadó dr. Sárkány Pál. Felelős szerkesztő Zánkai Géza

Műszaki vezető Korom Ferenc. Műszaki szerkesztő Osvár József
A fedélterv Kamarás Béla munkája

2., átdolgozott kiadás. Nyomásra engedélyezve 1975. VI. 6-án
Megjelent 2001—7000 példányig, 10,50 (A/5) ív+24 oldal tábla terjedelemben, 8 ábrával
Készült az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint

MG—2270—i—7578

75.4146.66-13-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

Előszó

A dámvad nem olyan közismert, mint nagyobb és kisebb rokona, a szarvas és az őz. Sokan lebecsülik, nem szeretik kecskeszerű kinézete miatt, és csak parkvadnak tartják. Pedig, ha ismernék vagy élvezték volna már vadászását, bizonyára megváltoztatnák véleményüket.

A hazai szakirodalomnak is mostohagyereke a dám. Vajmi kevés az, amit itthoni írásokból fel tudtam kutatni e kecses vadról, ezért elhatároztam, hogy bemutatom a vadászközönségnek, hazai és külföldi irodalmát feldolgozva, az ismereteket néha monografikusan egybefoglalva és hazai tapasztalatokkal kiegészítve.

Könyvemben a dámvadat több helyen összehasonlítom az őzzel és a szarvassal, mert feltételezem, hogy olvasóim többsége gyakorlott vadász, aki az őzet és a szarvast jól ismeri. A dámvad nagyobb rokonáról, a szarvasról tudni kell azonban, hogy élettere mindinkább szűkül. A dámvadat kisebb tér- és tápanyagigényével ma még elviseli az erdő- és a mezőgazdaság, de ha egyszer tilos lesz számára az erdő és a mező, életfeltételeinek még sokáig megfelelnek majd a vadaskertek.

Szeretném olvasóimmal megszerettetni ezt a szép vadat, amely kecses mozdulataival változatossá teszi az erdőt, a mezőt, megörvendezteti a természet rajongóit, megpezsdíti a vadászok vérét, és ha jól célzott golyótól találva elesett, emlékét trófeája idézi.

Nem Magyarországon él a legtöbb dámvad, de a lapátosok trófeáinak minőségében és szépségében veretlenek vagyunk. A világranglista első helyeit tartjuk — jó néhány díjat rendszeresen elnyer-

ve —, és kivívott hírnevünk remélhetően még sokáig nem kopik meg. Az előkelő helyezettek mind a Gyulaj—Tamási erdőkből kerültek ki, ezért nem véletlen, hogy ez a könyv is a Gyulaji Állami Erdő- és Vadgazdaságtól indul útjára.

Az 1971. évi budapesti Vadászati Világkiállításon bemutatott dámtrófeák sokasága ritkán adódó alkalmat teremtett összehasonlító vizsgálatok végzésére, és igen nagy anyaggal bővítette e vadfaj ismeretét. A Világkiállításon szerzett ismereteket is igyekeztem felhasználni e kiadás elkészítése során. A MÉM Vadászati és Vadgazdálkodási Főosztály, az Országos Trófeabíráló Bizottság, a Gyulaji Állami Erdő- és Vadgazdaság, a Délalföldi Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság szakemberei útmutatásokkal, adatok és tapasztalatok átadásával pótolhatatlan segítséget nyújtottak e könyv megjelentetéséhez. Támogatásukat köszönöm.

Könyvem első kiadásának megjelenése után többen kerestek fel hasznos tanácsokkal és kiegészítő adatokkal, továbbá rendelkezésemre bocsátottak eddig nem ismert irodalmat, melyet a második kiadás elkészítésénél felhasználhattam. Segítségüket ezúton is köszönöm.

Tamási, 1974. június

A szerző

Néhány érdekesség

A dámról híres Gyulaj és vadászatai

Ha valahol a világon — Tolna megyén kívül — Gyulajt emlegetik; senki sem gondol arra a kis eldugott községre, amely a megye nyugati felében, egy enyhe lejtésű völgyben húzódik meg. Bárhonnét közelítsen a látogató, már messziről zöldellik az ellaposodó dombhátak kontúrján a gyulaji erdő.

Az erdő tette világhírűvé ezt a környéket. De nem a száraz löszhátakon kialakult erdő fái, hanem lakói ismertek, és nemcsak a szarvasok, hanem azok a dámbikák, amelyek szinte páratlanok.

Sajnos, az itt élő dámvad eredetét nem sikerült kinyomoznom. Gyulaj mai lakosai nem tudnak már semmit a régi dámállományról; akik pedig tudtak, azok már meghaltak, s mivel írni nem szerettek; minden adatot magukkal vittek a sírba.

Nekem a vadászat és erdeink agancsos lakói iránt érzett szeretet adta a bátorságot ahhoz, hogy megkíséreljem átadni mindazt, amit a gyulaji híres dámállományról és vadászatokról összegyűjtöttem. Főként régi feljegyzésekből válogattam ki az érdekességeket. Többet ezek közül szó szerint is idézek majd. A dámvad hírét öregbítsék e könyvben is a neves vadászok és a híres vadászatok.

Gyulajon régen él a dám, Lőw erdőmester szerint már a török hódoltság idejében is honos volt. Szerinte a XVII. században ez az erdő híres, nagy vadászatok színtere volt. Bizonyítéka erre ugyan nincs, de az tény, hogy a XVIII. század végén több ezer dám élt itt. Ilyen állomány kialakulásához egy-két évtized nem elég, ehhez legalább egy évszázad kellett. Az is valószínű, hogy a török hódoltság

után jó néhány évtizedig a magyar főuraknak más gondjuk is akadt mint dámokat telepíteni a birtokukra. Feltételezhető tehát, hogy a XVII. század második felében már élt dám a gyulaji erdőkben.

Abban az időben Gyulaj vidékén kiterjedtebb erdők voltak, mint ma, hiszen Vörösegyháza, Inám, Leperd, Ujdalmand és Tüskepuszta is erdő volt, nagyobb erdőkről tudnak Szakcs határában is. Esterházy Miklós herceg, az erdők akkori gazdája, évenként csak egyszer-kétszer látogatta meg ezt a birtokát, de az ilyen látogatások híres, nagy vadászattal fejeződtek be. Ezek voltak az „ozorai vadászatok", mivel az uradalom központja Ozorán volt. A vadászatra gyülekező vendégek jobb és közelebbi elhelyezésére építtette a herceg a Tamási melletti vadászkastélyt, Miklósvárt 1777—79 között. Sajnos, a régi Tamási várról és erdőségeiről vadászati históriák nem maradtak fenn. A vár eltűnt. Utolsó maradványai, melyek az idő vasfogával és a dúló ellenséggel dacolni tudtak, 1772-ben puskaporral „hányattak szét", olyannyira, hogy manapság csak puszta helye áll.

A vadászkastélyhoz fűződő históriák közül lapozzunk csak bele a Vörösmarty Mihály által szerkesztett Tudományos Gyűjtemény 1830. szeptemberi számába, ahol Szalay Antal „Tamási Mező-Város esmértetése" c. írásában ezt olvashatjuk: „A' fennforgó várhegy alján dél 's nyugat közt, a' Koppán vize mellett szép tágas dombon épült ez előtt ötven egynéhány esztendőkkel azon négy szegű Kastély, melly építtetőjéről Esterházy Miklós Herczegről — Miklósvárának neveztetik. Csinos, tiszta épület 's az mire használtatik — vadász szállásra t. i. — elég fényes. Mivel pedig a' mostani Fő Mélt. Herczeg nagy barátja a' vadászatnak 's gyakran megjelenik számos Hazai és Külföldi Herczegekkel, Grófokkal 's Méltóságokkal Miklósvárában azért a' hely szűk volta miatt, Miklósvára egy negyedét, nevezetesen a' homlokot emeletre építette 1817-ben, 's egyszerűen, de csinosan kifestette; közel 30 szobák vagynak ebben, a' többi szükséges kamrákkal, konyhával, 's nagy pincével, mellyben az uraság több száz akó borai vagynak lerakva. Ezen várba kellemetes két sor hársfa közt vezettetik a' szemlélő, a' hajdani vár aljától egész a kapuig. Miklósvár Angliában, Franciaországban 's Koronás Fejedelmünk birtokaiban ismeretesb Hazánk sok városainál, mint hogy' itt több vadászat kedvelő külföldi Méltóságok számos cselédekkel megjelennek; 's kétség kívül Miklósvára hírét mindenfelé elhintik."

A Tamási erdő ma is Vadaskertnek nevezett részében akkoriban két vadaskert volt: „A' Tamási vad-kert kettő, mellynek egyike 600

holdat, melly nagynak vagy öregnek neveztetik, a' másik kis vadaskertnek hivatik, 's ez 284 holdat foglal magában.

...Ezen vad-kertekben a' fekete vadakon, 's apróbb állatokon kívül, vagynak szarvasok, őzek és kecskék; (Thann Wildbret) ezen kecskék nemét itt dám vadaknak hívják, gondolom a' Thann-tól; mind ezek télen által annak keménysége szerint szénáztatnak, abrakoltatnak."

Festetics Leó, az ozorai vadászatok egyik résztvevője, 1870-ben így ír a vadlétszámról: „A vadnak egyik legkedvesebb állomása volt az ún. Ráczvölgye, ahol háboríthatatlanul, tökéletes nyugalomban tanyázott a vadászat előtt; nem is sejtvén milyen veszedelem fenyegeti őt. Az ország útaknak egyike végigvonul a Ráczvölgyén s nem volt eset, hogy az utas reggel, vagy este 20—50, de 2—300 darab vadból álló tökéletes nyugalomban fekvő csapatot ne láthatott volna.

A Ráczvölgye a Tamási helységhez, a fővadász-mesteri hivatal székhelyéhez közellevő erdőséget majdnem egész szélességében keresztül metszi és Tamási közelében végződik.

Ily körülmények között természetes volt, hogy a vadállomány 1500 darab szarvasanya vadra, mintegy 800 db hímszarvasra, mintegy 600 darab ünőre és borjúra, közel 3000 darab dámvadra és mintegy 800 darab vaddisznóra szaporodott.

A vad e rémítő szaporodása mégis mint gazdászati, mint erdészeti szempontból elvégre nagyon kártékonnyá lőn. A herceg majdnem évenkint 40 000 Ft kárpótlást fizetett, ide nem számítva azon károkat, melyeket a vad a herceg erdeiben és saját gazdag vetésein okozott."

Mikor aztán a vadkár már elviselhetetlen méreteket öltött, „a vadnak kevesbítését eszközlendő a szokásosan csak minden harmadik évben tartott nagyvadászatokat évenként tartandóknak rendelte el" a herceg.

A nagyvadászatok előkészítése roppant költséges volt, és ma már elképzelhetetlen, micsoda embertömegeket kellett mozgósítani. Vas Gereben az 1812. évi nagyvadászat előkészítéséről a következőket írja: „Az 1812-i nagy vadászat megkezdése szeptember 5-re volt kitűzve, de még a hidegvérű angolt is bámulatra bírták, amikor közölték vele, hogy az 5-én kezdődő puskázáshoz már augusztus 21-én megkezdték a hajtást.

A hajtásra éppen úgy készíttetett terv, mint bármely ütközetre;

kezdődött pedig Somogy és Tolna megye szélén, kétszáznál több urasági vadász rendeltetett ide a távolabb eső uradalmakból.

A hajtók robotosak voltak, 3—3 napra iderendelve a közbenső falvakból, számszerint és naponta 6000-en. Ezekkel beosztva mentek a vadászok és csőszök.

A térképen is előre kijelölt helyen éjjeli pihenőt tartottak, úgy hogy minden harmadik hajtó helyén tüzet raktak és azt éjjelen át elaludni nem engedték, hogy a bejjebb zaklatott vad visszamenekülni ne törekedjék.

Persze minél közelebb értek a központhoz, annál sűrűbben mentek a hajtók és annál sűrűbben rakták a tüzeket és a bezárt vad borzadállyal látta a majdnem egymásba ért lángtengert, mely a visszamenekülhetésnek útját állta. Mégis rengeteg vad visszatört".

A vadászat előkészítésének lényeges része a híres vászonfalnak a felállítása volt. Ez a vászonkerítés 600 holdnyi térségnek bekerítésére használtatott. Zöldre kifestett színfalnak is tekinthető, mely a vadat visszatartotta a kirohanástól. Ha nekirohant valami vad, a kívül álló őrök botokkal a vászonra verve, a vadat visszarezzentették. Ezt a vászonkerítést Ozorán tárolták, s a vadászat színhelyére 120 ökrösszekérrel szállították. A 7000 m vászon nem lehetett valami olcsó portéka, és amikor 1821-ben a tűzvész során az ozorai istálló leégett, a herceg jobban sajnálta a bennégett vászonkerítést, mint az elpusztult 1100 lovat.

A vadászháló felállításáról érdekesen ír Festetics Leó: „A vadászatok nemei voltak a szövet — a palánkcsalit — vadászatok.

Az ozorai vadászat napjait — »légyott« Miklósvárott — évenként őhercegsége határozta el személyesen, a hivatalos meghívások pedig 3—4 héttel a vadászat előtt, őhercegségének nevében és megbízásából Borsitzky, kismartoni főerdőmester által küldettek szét.

Ekkor a kismartoni erdőigazgatóság folytonosan tartott gyűléseiben, mintegy hadtani kiszámítással dolgozta ki a vad beszorítására czélzó terveket, amely munka mellett a tamási erdészhivatalnak a vadak hollétező seregesebb állásáról szóló jelentésére különös figyelemmel kellett lenni.

Miután a szövetvadászatnak sikere egyedül attól függött, hogy a vadnak a vadászhelybe való beszorítása, a kerítés felállítása — azaz a helynek eléb czafatok; hálók — és színes ruhák — végre a nagy ponyvákkal, vagyis a szövettel való bekerítése által — biztosítva legyen; természetes, hogy azon pillanatban, midőn a hajtók a kerítés

felállítására rendelt fasorra kimennek, a ponyvaszekereknek már minden ilyen fasornak egyik végén kész lesben kell állniok, hogy nyomban a bekerítéshez lehessen fogni.

Mindenki tudja, hogy a szövetvadászat négy oldalról bekerített téren tartatik, s hogy ennélfogva a vadat négy oldalról kell e térre beszorítani.

Mivel pedig mindazon helyekről, honnan a hajtók elindulnak, egész a vadászhelyig koránt sem egyarányos a távolság, mindegyik vezető erdész hajtóinak nagy seregével más-más napon indult el helyéből, hogy a rendelt napon és helyen összevárólag találkozzanak.

Így az egyik fővadász, az alatta való erdészekkel és hajtók csapatjával nyolc nappal elébb indult ki helyéből, mint a második; ez pedig négy nappal elébb, mint a harmadik és ez talán két nappal előbb, mint a negyedik oldal beszorítására rendelt erdészek és vadászok csapatja. Magától értetődik, hogy mielőtt a negyedik, tudni illik az utolsó oldalon a vad beszoríttatott és a szövetnek utolsó fala felállítatott, 3 falnak már leállítva kellett lenni, hogy a már beszorított vad, mint zsákban, fogvatartva legyen.

A vadnak ezen összeszorítását nem lehetett éjjel is folytatni, miért is a hajtók őrtüzelése estétől reggelig rendesen megtörtént; s érdekes volt látni, hogy a megijesztett vadnak 3—400 db-ból álló kondái, miként fordultak neszt fogva azon táj felé, honnan elzavartattak, várván, mely percben alszanak el a szorgosan fenntartott őrtüzek, hogy akkor hazaszökhessenek; de midőn virradóra az őrtüzek csakugyan nem aludtak el, a kondák lassan beljebb vonultak és az erdészek folytatták azoknak további beszorítását.

Azon pillanatban, midőn a hajtóknak három első osztálya a szövetvadászat bekerítésére rendelt három fasorra érkezett, a hálókerítés nyomban felállítattatott és ekkor nem ritka eset volt, hogy mielőtt még a szövetfal a hálófalnak helyébe felállíttatott volna, 10—12 db fővad a hálófalnak rohanva, abba úgy belefogodzott, hogy a hálófallal együtt földhöz vágta magát, minek ahányszor ez történt, mindig az volt a következése, hogy mielőtt segítségül jöhettek volna az erdészek: 30—40 fővad a hálófalba bonyolódott gombolyagosan roppant ugrásokkal átszöktetve ismét visszanyerte szabadságát.

A beszorításnak legnevezetesebb pillanata, mindig az utolsó szövetfalnak végbezárása volt; s el merem mondani, ki azt nem látta; annak tiszta fogalma nem is lehet róla, de ki csak egyszer is nézte:

soha se felejthette el többé. Mikor a vadászhelynek 3 oldala szövetfallal már erősen be van kerítve, akkor az ott foglalkozott hajtóknak egész serege az illető erdészek vezérlete alatt, sűrű sorokban előre vonult az oldalfalak mellett és azok végeitől, t. i. a még nyitvaálló oldalnak jobb és bal végeitől, jobbra és balra vonul, hogy a negyedik oldalhoz közeledő hajtók szorító sorának jobb és bal szárnyához csatlakozva, a negyedik oldalon beljebb és beljebb szoruló vadat a kitörésben mindenütt megakadályozza és azt a még nyitvaálló negyedik oldalon való bevonulásra kényszerítse.

Igen csalatkoznék azonban, ki azt hinné, hogy most már minden nehézség le van győzve, mert csak most gyűlik meg igazán a baj.

A már fennálló három szövetfalon belül levő vad mindenfelé bolyongva, rést keresvén a menekülésre, vissza ijed a szövetfalaktól, mindinkább nyugtalanná válik, míg, elvégre a még nyitva álló oldalt megtalálja, s azon szabadulni siet, de a 4-ik oldalról beszorított vadak most érkeznek, sebes rohammal besietnek a 4-ik nyílt oldalon, mire a szökni igyekvők is megfordulnak és az újonnan érkezők rohama által visszaterelve ismét a szövetfalak közé sietnek.

Midőn a 4-ik vonalon át már szökött a vad, akkor, hogy eleje vétessék a végbezárás balsikerének, a hálófalak felállításához számtalan kéz hozzáfog, míg a hátsó falon belül, ép annyi kéz, a lehető legnagyobb gyorsasággal állítja fel a sötét szövetnek erős falát; de még mielőtt az utolsó száz öl letűzve és megerősítve lenne, a vadaknak áttörésre czélzó rohamos támadásai majd a legyőzhetetlenségig növekednek.

Régi törzsvadászok tapasztalatai szerint a rőt vad, saját fajából mindig ráismer azokra, melyek vele ugyanegy vidéken tartják állásukat (Stand), s valóban feltűnő, hogy a kondák (Rudel), a fönt említett pillanatban elkerülhetetlen összevegyülésök és az általános zűrzavar daczára, mint válnak külön és mily gyorsan találkoznak össze ismét; egyszerre visszafordulván és mereven megállva, mint néznek vissza, neszt fogva, a gyanús táj felé, míg végre, egyesült erővel, a netalán még be nem kerített száz ölnyi nyílásra rohannak; s ily pillanatokban csak Borsitzky, Freytag és Lutter erdőmesterek tapasztalásai és erélyes eljárásnak lehetett köszönni, ha a már nyert előnyök el nem vesztek.

Egy ízben, ily roham alkalmával magam állottam a sötét szövet oldalfalának azon végén, melyhez a mindig közelebb érő utolsó szövetfalnak csatoltatnia kellett, s láttam, hogy ketteje a nevezett

erdőmestereknek mint vágtatott valóságos veszély közben, a vadak kondái közé, hogy azokat szét verhessék, míg a harmadik a botokkal és rudakkal fölfegyverzett hajtók csapatját, a még nyitvaálló résen, tíz sorjával is fölállította s úgy sikerült a vadak dühös rohamát visszaverni.

Időközben, midőn a nyitva állott rés egyharmadával ismét megszűkült, az előzött kondák ugyan nem jöttek vissza de helyettök ép annyi dühhel mások, erősebben rohantak elé, mit az erősebb hímszarvasokon lehetett felismerni, és ezen küzdelmek talán tízszer is megújultak, mindaddig míg a nyílás mindig szűkebb lőn, a szövetfalak a sarkon összekapcsoltattak, s e szerint a szövetvadászatra kijelölt tér már körülfogva lévén, a tóduló vad a fehérszövetfalaknál egyebet már nem vehetett észre.

Csodálkozást keltett ezen utolsó pillanatban a fővadak nemes bátorsága, mellyel a fenyegető veszéllyel megküzdeni igyekezett és ennek ellenében viszont, a ragadozó, kártékony vadak, ú. n. farkasok és rókák gyávasága, mi a vad ezen nemének alávaló természetét tanúsítja s egyéb okokon kívül is annak pusztítására ingerel. Míg a nemes fővad ellentáll, addig amazok, megfélemelve, s még ragadozó természetüket is megtagadva, a körülöttük hemzsegő vadat bántani nem merik, de mintegy a rossz lelkiismeret súlya alatt nyögve, hason mászva szöknek és együvé bújnak. Valóban megvetésre méltó gaznép.

Mivel lehetetlen volt; a vadat az egész nagy kiterjedésű tilos területről, egy, a vadászatra kitűzött, kisebb területre összeszorítani, és bekeríteni, azért, régóta, az ozorai fővadászatokon mindig két ily szövetvadászatnak volt helye: melyeknek egyike az ú. n. Banko magaslaton, másik a Dalmandon ment végbe.

E két vadászat közt, a vadnak mennyiségére nézve, nem volt különbség; minőségére azonban igenis nagy volt, mivel Dalmandon dámvad nem létezvén, a vadászat csak fővadra történt; ezért érdekesebb is volt; s komolyabbnak látszott, minthogy a könnyű lábú dámvad csak úgy hasonlít a nemes fővadhoz, mint könnyelmű ifjú a komoly szellemű férfiúhoz.

Mindkét szövetvadászatot, melyek egyenként mint egy 400 holdat vettek igénybe, csak azért lehetett oly tökéletes sikerrel kiállítani, mivel mindkét helyütt; a vadnak beszorítása egyszerre történt, — a két vadásztér egy időben kerítttetett — és záratott be; s egymás-

hoz közel fekvésök okozá azt, hogy a mely vad a Bankóra való beszorítást elkerülte, a dalmandi vadásztérbe szoríttatott be.

Csalatkoznék azonban, ki azt hinné, hogy bár mily jó sikerrel ment is végbe a vadnak beszorítása, a hajtásokban volt vadnak összes mennyisége tereltetett volna a nevezett két szövetkerítésbe! A beszorítás rendesen úgy történt, hogy a hajtott vadnak legalább is fele visszatört a hajtók sorain keresztül s alkalmam volt magamnak észrevenni, hogy midőn a szövetfalak utolsó bezárásához siettem, ahányszor, annyiszor, a sötét szöveten, vagyis a szövetfalon kívül; több 100—150 db-ból álló kondát láttam, menekülésök fölötti megelégedéssel, csendesen legelni, s fejeiket fel-fel emelve, a bekerítéssel foglalkozó hajtók felé neszt fogva tekingetni. Ha már most, az egész vadász-tilosnak roppant kiterjedését, azon pontosságot, mellyel a vadak beszorításánál eljárni kellett, továbbá a vadászhelyeknek sötét szövettel való bekerítését, a háló- és szövetfalak, hozzávaló rudak; végnélküli kötelek nagy mennyiségének oda szállítását és a vadászatok napjai alatt szükséges népséget számbavesszük, nem fog csodálatosnak tetszeni, ha el mondom, hogy Esterházy herceg vadászatai alkalmával, a vadak beszorításánál és vadászat tartama alatt, legalább is 12—14 ezer ember nyert foglalkozást."

A vadászat előkészítéséhez egyéb megmozdulásokra is szükség volt, amelyekről Vas Gereben így ír:

„. . . Közben Kismartonban is megindult egy karaván, mely hozta a sok baromfit, eleven fácánt és foglyot, aranycsipkés főkötőjű horvát asszonyokat, kik nagyon begyakoroltak voltak a baromfitömésben és a szakácsművészetben. A főkomornyik bútorokat hozott; a kismartoni pincemester a finom tokaji, ruszti borokat, pezsgőket, malagai, ciprusi, madeirai, xereszi és bordói kiválóságokat, bár nem volt megvetendő az ozorai pincében kezelt somlyai, szekszárdi és villányi borkészlet sem.

Ozorától Pápáig minden állomáson 6 négylovas fogat várta a Kismartonból érkező vendégeket.

Egy Balogh nevezetű főhadnagy Kismartonból 48 gránátossal hozta a fegyvertárt és így a 30—40 kocsin Tolna megyéig húzódó karaván érdekes látványt nyújtott az útszéli kíváncsiskodóknak éppen úgy, mint az idegeneknek, kik végigbámulhatták a leggazdagabb magyar földesúr kényelmét.

Az egész menetet 50 darab tarka skót kopó zárta be. A vendégeket

nyereg nélkül lovagló, bő inges-gatyás, vörös mellényű és pörge kalapú csikósok várták Ozora határában.

Ozorától a vadászok a Tamási mellett fekvő Miklósvár nevezetű vadászlakba mentek, hol Borsitzky fővadász átnyújtá a hercegnek a hálóba már bevett vadaknak jegyzékét, ide nem számítva azon roppant tömeget, mely a nagyobb körbe szorítva volt mindig.

Szarvas és dámvad volt darabszám a vaddisznókkal 1800, ezeken kívül 2 farkas és 5 róka is.

Ozorától Miklósvárig a felvonulók szórakoztatására fel volt állítva 800 db ménesbeli ló, temérdek gulyabeli marha és 2800 juh.

Rendelkezés történt, hogy esténként a közelebb eső faluk fiatalsága ünnepi ruhában jelenjék meg, két emelvényen bengáli tűz égett; a csoportokat zene vidámítá alant, fönn a termekben pedig a vén Bihary húzta a sírva vigadót.

A vadászaton csak golyóval volt szabad lőni. Minden vadász mellett volt néhány fegyvertöltögető.

Hátul a vidéki uraknak meg volt engedve a nézés. Mozsárlövés jelezte a hajtás kezdetét, majd megkezdődött a puskazaj.

Csak vadászember képes átérezni a képet, mit az előtörő szép állatnak megjelenése okoz és a jól talált lövés mennyire kielégítő a felizgatott szenvedélyre, melynek eloltására ritkán van olyan alkalom, mint a tamási vadászaton vala.

Közben más szerencsétlenség is történt »dacára a szigorú rendnek«. Anderson lord egy dámvadra lővén, a vad helyett gróf Esterházy esett össze. A fejéből bugyogott a vér. A helyszínre érkezett orvos tollkésével kioperálta a bőr alól a krajcárnyira laposodott golyót, de a vadászatot aznapra beszüntették, sőt az esti zajos mulatság is szünetelt mindaddig, míg a sérült személyesen meg nem jelent, és bekötött fővel legnagyobb derültséggel el nem mondta, hogy ma Anderson lőtte a legkeményebb fejű bakot a tamási erdőben.

Öt nap alatt 800 darab szarvas, dámvad és disznó esett el. A herceg ezúttal egy mocsári szarvast is lőtt, mely mindenestül nyomott 593 fontot, ennek a rajza a fraknói várban ma is látható.

A temérdek vadhúsból kaptak a vendégek, a tisztek, körüleső helységek és a hajtók, a többit pedig a kíséretben levő mészárosok bepácolták a Veszprém, Fehérvár, Pápa, Győr, Pest, Pécs, Sopron; Bécs és Grácz idesereglett kereskedőinek, mi mellett tűrhető nyereségük lehetett, miután egy font nem került többe két váltó garasnál.

Az is volt, hogy a lelőtt vadaknak fölöslegére nem találkozván vevő, a vadhúst el kelle ásni."

Azt az erdőrészt, ahol a temérdek vadhúst elásták, ma is Fleischbanknak nevezik.

E nagy vadászatokról Festetics Leó is írt; idézzük most őt: „...a szövetfal annyira le volt eresztve, és két erdész által leszorítva, menynyire szükséges volt a kocsik átjárására. A szövetfalon belül jobbról és balról két erdőmester lóháton és hat kürtös lelkesítő összhangja fogadta a vendégeket. Az erdőmesterek a kocsik elé vágtattak, hogy a társaságot állásukra vezessék.

Oda érkezve, ki-ki már teljesen elkészülve találta vadászait; és valóban csodálkozást ébresztett, hogy mily gyorsasággal tűnt el egyszerre kocsi, ló, és minden a vadászathoz nem tartozó személyzet; mint ha a föld nyelte volna el őket.

Magától értetődik, hogy a szövetfal a kocsik hazatérte után ismét fölállíttatott.

Alig tájékozhatta magát állásán a vendég és máris a kürtök jelt adtak a hajtás kezdetére.

Mcsszíről hallatszott a hajtók végtelen sorában beosztott erdészek ostorcsattantása. Az általános csend után kezdetben távolról, később mindinkább közeledve hallatszott a csendesen közeledő vadak által tiport levelek zörgése és a száraz ágak ropogása, míg elvégre rezgett a föld és a rohanó vadnak gyors léptei által okozott dörgő robaj a közeledő vad rémítő mennyiségét bizonyította.

Eleinte a vad mintegy golyó lövésnyi távolságra állott meg az erdőségben, de rövid idő múlva, midőn a hajtók közeledtek, lassan előre nyomult, és csodálkozni lehetett a vadnak azon mennyiségén, mely most a fasoron készült áttörni s ekkor kezdődött a vadász-rendszer szerint a lövés hátrafelé.

Míg ezen nagy kondák kisebbekre nem oszoltak, a vezérsutának rendes szerepét egy dámborjú vette által, mely szokott nyögésével vezette az egész nagy sereget, elvégre neki szánván magát, a fasoron át tört s ilyenkor 2, nem ritkán 300 db vad követte őt, elől a könnyű dámvad, azután lapátdámok, ezek után a szarvas suták és a könnyebb szarvasok, elvégre pedig az erős szarvú hímek törtek át.

Kezdetben két-három helyen törtek át ily erős kondák, de később eloszlott a vad és 30—40 darabonkint szökött keresztül a fasoron; a suták pedig, 5—6 db-ból álló kis csapatokban haladtak át.

A vaddisznók csak kezdetben vegyültek a többi vadsereghez, de

ha csak egyszer is hajtattak a fasoron keresztül, már is elpártoltak a többi vadtól, egy bizonyos átjárást választván maguknak, melyet majdnem mindig megtartottak.

Folytonos nyugtalanításuk nem ritkán ellenszegülésre ingerelte őket elannyira, hogy szembe szállottak. Egy ízben magam voltam oly szerencsés, egy vadászlegény melléről egy erős emsét lelőni, mely már a bátor fiúnak kezdte letépni egyenruháját.

Bevégeztetvén a hajtás a hajtók egy része át vitte az álláspáholyokat a fasornak túlsó oldalára, míg mások az elejtett vadat rakták sorra a fasor szélére, azután jobbra és balra elkanyarodván azon helyükre vonultak vissza, ahonnét elindultak volt. Ekkor a kürtök harsogó jeladására a szövetvadászat ellenkező végén álló hajtók indultak meg a hajtásra, és minden úgy történt, mind az első hajtáskor.

Így folyt a vadászat, a két hajtást felváltva mindig ugyanazon fasor felé tétetvén, mindaddig míg a kürtök a villásreggelire adtak jelt. — Ekkor mindenki a herceg állásához sietett, hol árnyékos helyen egy asztal, mintha a földből kiugrott volna, terítve készen állott; és ezen pillanatban valóban szép, eleven képet nyújtott.

Évenként egy éppen ilyen szövetvadászat Dalmandon is tartatott. Itt azonban megjegyzendő, hogy e helyen sokkal erősebb öregvaddal t. i. szarvasokkal és kevesebb dámvaddal találkozhatunk; ami ezen vadászatot sokkal tekintélyesebbé tette; a herceg különösen fel is kérte a társaságot, hogy igyekezzék a dámvadat minden esetben lelőni, mint hogy ezen vad itt Dalmandon csak az öregvadnak nyugtalanítására barangolja a vidéket.

A miklósvári vadaskertben is évenkint megtartatott a rendes vadászat. E vadászaton a vaddisznók mennyisége tette a kellemes változást. A vadnak összeszorítása e helyen igen könnyen sikerült; mivel a vadaskert magas falakkal lévén körülfogva, csak egyfelől kellett a szövetfalat felállítani, amennyire a vadnak összeszorítása parancsolva lőn. A vadaskertben a vaddisznók erősek, jók voltak; a fővad gyengébb, mint a vadason kívül látott vad, és a dámvad a külsővel egyenlő erőben volt.

A vadászat minden nap mintegy este hat óráig tartott; ekkor történt a lekürtölés, a vendégek a herceg állásához siettek, ki őket a halali helyre vezette a lelőtt vadak megtekintésére, melyen ott rendezett sorokban ki voltak terítve. Itt a kürtök előbb a hercegi riadót, azután a halalit hangoztatták. Időközben előjártak a hintók

218930

és úgy azon rendet tartva, mellyel kiindultak, visszasiettek a fogatok a miklósvári vadászkastélyba.

És így múltak el majdnem egyformán a vadászatnak többi napjai is. Tartott pedig a vadászat 6 napig úgy mint 2 nap szövetvadászat a Bankón s egy nap szövetvadászat Dalmandon, 1 nap a Biródi,1 nap a Kocsolai palánkcsalitban és 1 nap a vadas- és vaddisznókertben. Ha pedig csak az egyik palánkcsalitban volt vadászat, akkor Dalmandon a szövetvadászat szintén 2 napig tartott."

Ma már sehol a világon nem vadásszák a dámot hajtóvadászaton, trófeáját pedig mindenütt megbecsülik. A múlt század eleji tömegmészárlás a mai vadászok ízlésének már nem felel meg, és vadgazdálkodásunk szemléletével is ellenkezik a válogatás nélküli kilövés. A golyóérett lapátosok ma már kizárólag cserkészeten és lesen kerülnek terítékre a barcogás idején.

Gyulajt nemcsak az elmúlt századok nagy vadászatai tették világhírűvé, sokkal inkább az a néhány rekordagancs, amely a Turi-rétről és a Határ-völgyből került ki. Mindkettő olyan barcogóhely, melyhez hasonlót széles e földön hiába keresünk.

Ha valaki október derekán egy csendes este megáll a szakálykocsolai úton, a turi kisvasúti végállomásnál, csodálatos hang üti meg a fülét. Gerlebúgás októberben? — csodálkozik, aki nem ismeri ezt a hangot. És ilyen sok egyszerre? Vagy békakuruttyolás? Egybefolyó hangzavar, dallam nélküli, monoton búgás, annyira összekuszált hangzavar, hogy a hangforrás irányát sem lehet megállapítani. Időnként éles csattanás hallatszik, mely nem zavarja a búgás folytonosságát.

Csak aki ismerős, tudja, hogy a Turi-rét fölött állunk, a híres dámbőgő hely közelében, ahol ötven-hatvan lapátos sereglik össze és hívja reggeltől estig és estétől reggelig a szerelmes dámkisasszonyokat titkos randevúra. Ötven-hatvan lapátos egybefolyó horkantása okozza ezt a különös hangzavart.

A környékbeliek jól ismerik ezt a helyet, de ismerik a derék dámlapátosokra pályázó vadászok is szerte a világon.

És ismerik a dámtehenek is.

Hol és mióta él a dámvad?

A dámvad kortársa volt a heidelbergi ősembernek

Az általában dámként emlegetett vad, amely hazánk egyes erdőségeiben is előfordul, nem egyedüli képviselője a dám nemzetségnek, mert él még egy dámfaj, a mezopotámiai dám, sőt, egy ma már kihalt észak-afrikai faj egykori létezése is feltételezhető.

A dám származásáról keveset tudunk. Ismereteink nagy része olyan feltevéseken alapszik, amelyek nem bizonyíthatók megnyugtatóan vagy sehogyan sem. Az ugyancsak lapátos agancsú óriásszarvast, amely a jégkorszakban Kelet-Ázsiában, Európában és Észak-Amerikában egyaránt honos volt, a gímszarvas elődjének tartjuk, ehhez a dámszarvasnak — származását illetően — semmi köze. A Cervus-fajokról azonban tudjuk, hogy a pliocén kor végén alakultak ki, tehát a dámtörzs története feltehetően itt kezdhető.

A dámvad kortársa volt a heidelbergi ősembernek, az óriásszarvasnak, a rénszarvasnak és az őznek, úi. a mosbachi homokrétegből, a Rajna és a Majna folyó 650 ezer éves diluviális lerakódásából kerültek elő az ember legrégibb dokumentumai mellett (csontszerszámok) a legrégibb dámmaradványok is.

Számtalan diluviális lelet bizonyítja, hogy a dámvad — jóval az újratelepítés előtt — százezer évekkel ezelőtt már honos volt Közép- és Dél-Európában. Ilyen leletek Magyarországon kívül Spanyolországból, Olaszországból, Görögországból, Franciaországból, Belgiumból, Oroszországból és Németországból kerültek elő. A leghíresebbre, egy dámbika páros lapátjára, az Alpoktól északra bukkantak. Viszonylag ép állapotban, 1883-ban a brandenburgi Belzig-

nél emelték ki az agancsot az édesvízi mészüledékből. Korát 50 ezer évre becsülik.

Nálunk is a dilúviumban tűnik fel legelőször a dám, amit négy lelet bizonyít. Ezek közül három erdélyi, egy pedig felvidéki. Ezek szerint a dámvad a dilúviumban a Kárpát-medence keleti felében őshonos volt, de már korán, a történelem előtti korban kiveszett.

A dám származásával Haltenorth foglalkozott a legbehatóbban. A jégkorszaki leletek alapján megállapította, hogy a dámszarvas, vagyis a ma is élő európai dám őse, kétséget kizáróan csak a középső pleisztocén utáni üledékekből bizonyítható. A korábbi leletekről egyértelműen nem állapítható meg, hogy valódi dám vagy egyéb dám nagyságú kérődző maradványa-e. A dám nemzetség története tehát az utolsó interglaciális kortól a bizonytalanság homályába vész. Véleménye szerint az utolsó jegesedés az európai dámot egész Európa területéről száműzte, beleértve a három nagy déli félszigetet (Ibéria, Itália és Balkán) is. Kisázsiában azonban megmaradt, Törökország déli szegélyén végighúzódó Toros-hegység északi és déli előhegységeiben leszármazottai töredékállomány formájában ma is élnek.

Kisázsiától délre a jégkorszak elején alakult ki egy másik dámfaj, a mezopotámiai dám. Európai rokonánál nagyobb, 200 kg-ot is megközelítő súlya a gímszarvasével vetekszik. Agancsa más, de csuhája szintén vörösbarna, fehér pöttyökkel tarkítva. Az egymást követő eljegesedési szakok után a mezopotámiai dám Perzsiától egész a Földközi-tengerig, sőt Észak-Afrikáig is elterjedt. Ismerték a szumírok, az óegyiptomiak, a babiloniaiak és az asszírok. Vadászatával és az erdők irtásával azonban siettették kipusztulását, és valószínű, hogy a föníciaiak, a görögök és a rómaiak a mezopotámiai dámot már csak hírből ismerték.

A föníciaiak, a görögök és a rómaiak a dámot áldozati állatként tartották, de mivel a mezopotámiai dámnak jóformán csak hírét ismerték, kénytelenek voltak európai dámokat feláldozni, s mint hajós, kereskedő és háborúzó népek, Kisázsiából messze Európába, Észak-Afrikába és Elő-Ázsiába is elvitték.

A föníciaiak (i. e. 1350-től 1000-ig) a mai Szíria és Izrael területére Kisázsiából európai dámokat telepítettek, ők vitték innét később tovább, valamint a görögök és rómaiak Észak-Afrikába és Európa déli és nyugati részébe. A pöttyös dámbőrt vallásos kultuszaikban a csillagos ég és a sötétség szimbólumaként tisztelték.

Az Ibériai-félszigetre, Dél-Franciaországba és a brit szigetvilágba valószínűleg még a föníciaiak telepítették. Németországba a római légionisták vitték mint áldozati állatot. A rómaiak által megszállt germán államokban a dám előfordulása a III. és IV. századból bizonyítható. A VIII. században az ónémet glosszák már ismerték. A középkori keresztes hadjáratok is elősegítették a dám terjedését. A vadászatot kedvelő hercegek hazavitték Európába, és a parkjaikban vagy a vadaskertjeikben elszaporították. Így került többek közt Dániába is 1100—1200-ban. Érdekességként megjegyezzük, hogy a Limfjord szigeten (Dánia) ma is élnek az 1200 körül betelepített dámtörzs tiszta vérvonalának egyedei, anélkül, hogy „vérfrissítéssel" felújították volna.

Több szerző szerint a dámvad a dél-európai államokból természetes úton terjeszkedett Közép- és Észak-Európába. Ez nem valószínű, mert a dám helyhez ragaszkodó természete ma is annyira jellemző, hogy még a túlzsúfolt területekről sem vándorol el, csak „kisugárzás"-szerű eltávozását ismerjük, ez azonban nem terjeszkedési jellegű. A legnépesebb területein is csak elszigetelt populációi találhatók, ellentétben a szarvassal, amelynek egyes törzsei rendszeresen vándorolnak.

Az európai dám elterjedése tehát emberi beavatkozás eredménye. Betelepítve kellő védelem és gondozás mellett megmaradt és szaporodott, viszont eredeti hazáiban úgyszólván teljesen kipusztult.

A mezopotámiai dám a Tigris folyó környékén őshonos, de már majdnem teljesen kiirtották. A Karun folyó környékén (Nyugat-Iránban) él néhány száz darabból álló töredékállomány, amit a kormány védelme óv a kipusztulástól.

Az egyiptomi dám faji elkülönítése, kellő számú bizonyító példány hiányában, ma még megoldatlan.

Földrajzi ABC a dámvad európai elterjedéséről

A dámvad könnyen telepíthető, a befogás és szállítás megrázkódtatásait viszonylag könnyen kiheveri. Néhány holdas kis kertekben is jól nevelhető. A középkorban és az ezt követő néhány évszázadban sok helyen nem vadként, hanem parkok díszeként, mint látványosságot mutogatták. Talán innen ered a vadászok ellenszenve és gúnyolódása is. De idővel rájöttek, hogy vadaskertekből kiszabadult dá-

mok a szabadban jobban fejlődnek, s a „vaddá" lett állatok a vadászszenvedély méltó áldozatai. Elkezdték tehát a vadaskerten kívül is tenyészteni, s ezáltal terjesztették el egész Európa területén. A dámvad különösen a nem nagyon hegyes, ligetes, mezőgazdasági területekkel váltakozó kis erdőket kedveli, ahol mindig változatos és bőséges táplálékot és biztonságos menedéket talál. Élettere közelebb áll az őzéhez, mint a szarvaséhoz. A kedvező életfeltételek miatt dámállományról vált híressé már a középkorban Dánia, Mecklenburg, Schleswig-Holstein és Hessen.

Jelenleg a dám európai előfordulásának északi határa egybeesik a vaddisznó előfordulásának természetes módon kialakult északi határával, pedig a dám európai elterjedése csupán az emberi tevékenységnek tulajdonítható. A különbség mindössze annyi; hogy a dámok legészakibb egyedei a Skandináv-félszigeten érik el a 60. szélességi fokot, a vaddisznók viszont ezt a határt a Baltikumban közelítik meg.

Angliában a XIII. század elején a szarvas, a dám, a vaddisznó és az őz vadászata minden királyi erdőben királyi privilégium volt vagy csak a király megbízottainak a joga. Más vadra nem vonatkozott a kímélet, de közvetett védelmet ezek is élveztek, mert nyíl és íj használata, valamint a kutyákkal való „hajsza" tilos volt e területeken. Még a szomszédos birtokok nagyobb kutyáinak első lábairól is le kellett vágni a körmöket.

Angliában ebben az időben sok kisebb-nagyobb vadaskert létesült, hogy a tulajdonosok szabadon vadászhassanak. A dám, mint már említettük, ezeket a viszonylag kis, nyugalmas és csendes vadaskerteket nagyon szereti. Az angolok szerint a XV. század volt a középkor vadgazdálkodásának „aranykora", a lakosság igen megritkult, sokan meghaltak a pestisjárványban, így a vad nyugalmat élvezett. Az ember nemcsak üldözője volt a vadnak, hanem tenyésztője is. II. Károly király például a kontinensről hozatott élő dámokkal újította fel a háborúk folyamán teljesen kiirtott vadállományt.

Napjainkban a szigetországban, elsősorban annak déli felében, jelentős dámvadállomány él, előfordul Skóciában is. Parkokban és vadaskertekben mintegy 12 000, szabadon 50 000 darabra tehető az állomány nagysága.

Ausztriában főként csak vadaskertekben találkozhatunk dámvaddal. Nem nagy jelentőségű vadfaj náluk, mert az éves teríték 100 darab körül mozog.

Belgiumban — ugyancsak Ueckermann szerint — jelenleg csak a kisebb parkokban él, pedig Wild 1937-ben még arról számolt be, hogy Namur környékén szabadon is előfordult, de vadászatát — ritkasága miatt — több évre beszüntették.

Bulgáriában talált csont- és agancsleletekből arra következtethetünk, hogy néhány száz évvel korábban e területen otthonos volt a dám, de a XX. század elején kipusztult. I. Ferdinánd király azonban 1908 és 1911 között újra betelepítette németországi tenyészállatokkal. Ezeket kezdetben vadaskertekben tartották, de később kiengedték őket. 1937-ben már 700 darabra becsülték az állományt. Utánpótlásról azóta is gondoskodnak, Németországból élő tenyészállatokat hozva. Jelenleg a bolgár vadgazdálkodásban nem nagy a jelentősége a dámnak, pedig a Vitosán, a Szófia melletti vadaskertben szép állomány él.

Csehszlovákia már az első világháború előtt igen nagy dámállománnyal rendelkezett. Írásos emlékek szerint 1887-ben Csehország és Morvaország terítéke 1588 darab volt. 1937-ben Csehszlovákia dámállománya kevés kivételtől eltekintve már vadaskertekben élt.

A mai állomány mintegy 5100 darab, ennek nagy része Cseh- és Morvaországban, kisebb része Szlovákiában él. Az évenkénti teríték Csehországban 1100, Szlovákiában 200 db. Kiváló a Brezka-i és a Lany-i vadaskert állománya, és átlagon felüli lapátosok kerülnek ki a dél-morvaországi Lundenburg környékéről. Jelenleg a néhány ezer hektár kiterjedésű és minden természetes táplálékkal bőven ellátott Tapolcanki állami vadaskert állománya az ország legjobbja.

Dánia dámállománya Európa legjobbjai közé tartozik. Nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is, mert a szaporulat nélküli tavaszi állomány 1970-ben 3850 darab volt. Az állomány nagy része vadaskertekben él. A Koppenhága melletti Jaegersborg Dyrehave-i 2000 hektáros vadaskert tavaszi állománya borjak nélkül mintegy 1500 darab. Ezt a vadaskertet 1670-ben V. Krisztián király létesítette. Akkor borókavesszőből font palánkkal kerítették körül. Jelenleg kétméteres drótfonatból készült kerítése van. A dám mellett mintegy 200 szarvas és 40 db sika él itt. Az éves teríték 700—800 dám.

A legerősebb lapátosok elérik a 195—200 nemzetközi pontot, egy-két esetben ennél erősebb bikák is estek. Az állomány egészségi állapota, testsúlya, agancssúlya kiváló.

Már említettük, hogy Limfjord sziget sötét színű állománya a XII. század óta vérfrissítés nélkül él. A Fünen szigeti Wedellsborgot is

világklasszisú lapátosairól emlegetik, híres, kiváló állománya van ugyancsak a Fünen szigeti Ravnholt-nak, valamint Kattegatban Aebelő-nek. Jó az állomány ezeken kívül Slelland, Fyen és Jylland egyes vidékein; végeredményben Bornholm, Mön és Falster kivételével mindenütt él a dám. Az ország éves dámterítéke 1600 darab körül van.

Finnországban 1938 óta él kisszámú betelepített dámállomány.

Franciaországban, Hansen és Bülow szerint, 1937-ben jóformán csak a parkokban fordult elő dám. Az agancsok méretei a közepes szintet sem érték el. Lényegében ugyanezt írja Wild is, amikor a dámvadak csökkenéséről számol be Compiègne, Ardennek és Elzász korlátlan vadászata miatt. Ringe Korzikát is említi, mint az első világháborút megelőző dám előfordulási helyét. Elzászban szabadon él mintegy 300 db. Parkokban, kis vadaskertekben több van, de ezek rendeltetése többnyire nem vadászati.

Görögországban, Ringe szerint, az első és második világháború előtt éltek dámvadak. A mai állapotról adataink egyelőre nincsenek. Haltenorth szerint Rhodosz szigetét még a második világháború előtt betelepítették, és nemrég még Ciprus szigetén is volt dám.

Hollandiában szabadon csak Het Loo környékén és Veluwe-vidéki kertekben fordul elő, összesen mintegy 600 darab.

Jugoszláviában, Wild szerint, 1937-ben csak a vadaskertekben lehetett gyenge állományt találni, ugyanakkor Hansen és Bülow a felszabadulás utáni állapotot fejlődőnek látja. Ezt igazolja az is, hogy az 1937. évi berlini nemzetközi kiállítás egyetlen díjazatlan vadaskerti agancsával szemben, 1954-ben a düsseldorfi kiállításról három aranyérmet vittek haza. 1953-ban a kunjevci lapátossal pedig beléptek a világ legjobbjai közé. A Vajdaságban, Horvátországban, Szlovéniában, Boszniában és Szerbiában él jelentősebb állomány.

Lengyelországnak 1937-ben csak jelentéktelen állománya volt északon. Jelenleg Poznan környékén található nyílt területen nagyobb állomány, valamint Sziléziában vadaskertekben. Az összállomány mintegy 5500 darab.

NDK és NSZK dámvadjairól közös cím alatt szólunk, mert történetüket is vázolva, a kettéválasztás szinte lehetetlen.

Kétségtelen, hogy mind nálunk, mind a legnagyobb előfordulási helyein Dániában és a két Németországban a dám már régóta él. Írásos feljegyzések ennek ellenére csak a XVI. sz.-ból maradtak, feltételezhető így, hogy a dámvadat ettől az időtől rendszeresen vadásztak. 1570-ben Hessenben 30 Dániából származó dámot engedtek ki, ezeket kezdetben vadaskertekben tartották és később szabadon engedték. 1577-ben pedig Angliából, Dánián keresztül, hozattak több dámvadat Hessenbe.

A dámvad a XVI. sz.-ban kerül Bajorországba és Württembergbe. Brandenburgba Frigyes Vilmos, Kelet-Poroszországba I. Frigyes vitte, Pomerániába pedig I. Frigyes Vilmos.

1763-ban Poroszországban megállapították, hogy a vadaskertekből kiszabadult dámok sokkal jobban fejlődnek, mint a zárva tartottak, és elrendelték több vad szabadon bocsátását. Ezek védelméről az 1703. évi októberi ediktum gondoskodott. 1755-ben Mecklenburgban szintén hatéves tilalmat rendeltek el a kihelyezett dámvadra.

Egyik szász hercegségben 1611 és 1655 között 1045 dámot ejtettek el, melyből 480 lapátos, 495 tehén és 70 borjú volt. 1656-tól 1680-ig ugyanitt már 2062 vad került terítékre: 855 lapátos, 627 tehén és 580 borjú.

Az egykor híres német vadparadicsomba, Romintenbe, 1880-ban Nordenflycht telepítette a dámot.

Ne sajnáljunk néhány perces tájékozódást a híres schleswig-holsteini dámvad múltjáról sem. Fosszilis leleteket Schleswig-Holsteinben nem találtak, és valószínű nem is fognak soha találni, viszont Dániában, az északi szomszédban előkerült néhány. A legközelebbi lelet délre a belzigi. Ez 200 km-re Berlin és Magdeburg között került a felszínre. Schleswig-Holstein dilúviumban kialakult, viszonylag fiatal geológiai képződmény. Az interglaciális korszakok klímája csak néhány jól alkalmazkodó flóra és fauna egyedeinek szolgált életterül. Később, a felmelegedés korában (i. e. 12 000-től 9000-ig) a visszavonuló jeget hosszú időn át arktikus, famentes tundraövezet kísérte. Ebben az időben a nagy vadak közül csak a rén léte bizonyítható; az óriásszarvas, a jávor, az őstulok, a bölény és a medve csak később; az erdők kialakulásának idején jelent meg. Ekkor a dámvad Európában már kipusztult. Így tehát a dámvad léte a középkorban nem bizonyítható itt Schleswig-Holsteinben, csak a IX. században hozhatták be a tengeri kereskedelem fellendülése során. Az élő vad csereberélése és ajándékozása ebben az időben lesz divatos. Később a dám már hozzátartozott az udvari háztartáshoz. Finom pecsenyéjéért kis udvarokban is (ólakban) tartották, de nagyobb kertekben és vadasokban is kilőttek néhányat. Jelenleg Schleswig-Holstein ligeterdőkkel tarkított mezőgazdasági vidéke, mely egyben Németország

legkevésbé erdősült tája, felel meg a legjobban a dámvad életkörülményének. Sok szép dám él itt, az NSZK teljes állományának majdnem a fele. Az évszázadokon át érvényben levő nagybirtokrendszer és az optimális biotóp okozta, hogy ez a terület a világ egyik legnagyobb dámállományát fenntartó vidéke lett.

Az első világháború előtti tekintélyes dámállományokra utaló feljegyzések szerint a porosz állami erdők terítéke 1909-ben 4000 darab volt. De abban az időben nemcsak Poroszország, hanem Pomeránia, Posen, Brandenburg, Mecklenburg, Anhalt, Schleswig-Holstein és Hannover is gazdag volt dámvadban. A Vadászlap 1888-ban közzétett adatai arról számolnak be, hogy „lövetett 1855-ben a Porosz államban 8586 darab dámvad". Vilmos császár 1872-től 1916-ig 1848 dámbikát és 97 tarvadat lőtt.

1937-ben a mai NSZK területén kb. 11 000 dámvad volt, és a teríték meghaladta a 3300 darabot. Ez az állomány a második világháborúban nagyon megcsappant. Szerencsére maradtak fenn olyan területek, melyeknek dámjaival az újraépítés elindulhatott. 1956-ban már 6500 darabot tett ki az állomány, melyből 700 vadaskertekben, 5800 pedig szabadon élt. Már akkor a dámvad jelentős százalékát (4300) Schleswig-Holsteinben számlálták. Jelenleg az NSZK dámállománya mintegy 20 000 darab, az éves teríték 6500 körül van. Nagyobb állomány van Schleswig-Holsteinen kívül Hessenben, Alsó-Szászországban, Észak-Rajna-Wesztfáliában és Bajorországban.

Az NDK-ban az ország területén majdnem egyenletesen elosztva, de egymástól elszigetelt populációkban 5—6000 darabból álló dámállomány él. A legtöbb Potsdam környékén található, de Waren állománya is jelentős. Túlnyomóan szabadon élő vadállomány, csak a telepítésre szánt egyedeket tartják vadaskertekben.

Olaszország első világháború előtti vadállományát Ringe sorolja fel, Szardíniát és Szicíliát is az országhoz számítva. Wild szerint 1937-ben csak vadaskertekben és védett területeken élt a dám. Nolte és Castelli szintén említi Olaszországot, mint a második világháborút megelőző évek előfordulási helyét. A második világháború után a nyílt területekről eltűnt. Hansen és Bülow szerint az olaszországi dám agancsmérete csak közepes szintet ér el, amit az újabb nemzetközi kiállítások is igazolnak. Ezzel szemben Nordenflycht az első világháború előtti kapitális agancsokról tesz említést, de ezt a megállapítást nemzetközi kiállítások nem igazolják.

Portugáliában, Wild szerint, csak néhány állami és magántulajdonban levő vadaskertben él a dám. Ringe is felsorolja Portugáliát a két világháború közötti idők dámállománnyal rendelkező országai között.

Romániát Ringe a dám előfordulási helyei között nem említi. Az első világháború előtt erdélyi előfordulása azonban nem kétséges. Florica Popa 1965-ben dámra nem utal. Ebből arra következtethetünk, hogy sok nem élhet itt. A magyar határ mentén kisebb előfordulásairól nekünk is van tudomásunk. Újabban betelepítési kísérletek folynak Letea szigeten, a Duna-deltában.

Spanyolországban nagyrészt vadaskertekben él a jelenlegi állomány zöme. Legnagyobb a Madrid közelében levő 8000 ha-os kert, ahol 200 pontosnál erősebb lapátost is lőttek. Újabb telepítések vannak folyamatban Andalúziában, Katalóniában, Novarrában és Cuencában. Napjainkban a Quadalquivir torkolatánál levő Donana-i természetvédelmi területen kb. 150 dámvad él. Cazorla környékén külföldiek számára bérbe kilőhető állományt tartanak fenn.

Svájc jelenlegi állományáról kevés feljegyzést találunk. Hansen és Bülow szerint a dámok nagy része vadaskertekben él. Legnépesebb a 125 vadat magába foglaló Zürich melletti kert. Ringe csak a két háború közötti idők dámelőfordulását említi.

Svédország állományának nagy részét vadaskertekben találjuk, de szabadon is él dámvad. Az állomány létszáma kb. 4000 darab, mely Schonen, Östergötland, Västergötland, Södermannland, Nörhe és Smärland tartományokban él. Az utóbbi években aranyérmes lapátosokat lőttek. Sok a fekete és sötét színezetű dám. Svédországban éri el a dám elterjedésének északi határát, de mesterséges beavatkozással továbbterjedőben van észak felé. 1962-ben 1260 darab volt az ország éves terítéke.

Szovjetunió. Litvániába 1860 táján vitték a dámot. A Bjelowesch-i híres cári vadaskertben is volt néhány dám, amelyeknek egy részét időnként szabadon engedték, de a farkasok miatt nem tudtak elszaporodni. A Baltikumban az első világháború előtt aránylag sok dám volt, a második világháború előtt pedig a Kaukázusban is élt. Ukrajna nyugati részén és a Baltikumban jelenleg egyre szaporodik. Az Ohota c. szovjet vadászlap szerint, a Litván SZSZK-ban a legutóbbi időben a következőképpen alakult a dámállomány: 1954-ben 112 db, 1958-ban 122 db, 1962-ben 150 db és 1964-ben 190 db.

Hazánk kiváló minőségű dámállománya nemzetközi szinten is a vérfelfrissítés bázisának tekinthető. Exportunk az elmúlt években jelentős volt.

Talán egyedülálló jelenség a zoogeográfiában, hogy a dám az őshonos területekről úgyszólván teljesen kipusztult, ezzel szemben telepítési helyein elszaporodott. Nem található ma már dámvad Észak-Afrikában, Kisázsiában, Izraelben, Észak-Irakban és Iránban, ezeken a területeken teljesen vagy majdnem teljesen kipusztították. Csak maradékállományok élnek Irán nyugati peremén és Törökország kisázsiai részének a szíriai határ közelébe eső vidékén, a Toros hegység lábainál. Egy Ras-el-Aen-ből származó (Törökország) egy- vagy kétezer éves hullott agancsból arra lehet következtetni, hogy valaha itt is előfordult a dám (az egykori Mezopotámiában), ma azonban már nincsen. Feljegyzést találtak egy Tell-Asmar-i (Mezopotámia) Dama dama leletről is. Ellermann és Morrison-Scott szerint Kisázsiában jelenleg egyre szaporodik.

Afrikai előfordulásairól megbízható adatunk nincs. Állítólag a Dél-afrikai Unióban és Madagaszkár szigetén él dámvad.

Új-Zélandban 1864 és 1900 között honosították meg, az északi és déli szigeten egyaránt. A tenyészállatok Angliából kerültek ide. A mai állományt 15—35 000 darabra becsülik.

Ugyancsak európai tenyészállatokat vittek Chilébe. Az állatokat Valdiviától északra (1930-ban) Tenucóban egy vadaskertben telepítették meg. Ebben a kertben jelenleg csak 80 darab van, de időközben sokat kitelepítettek nyílt területre, ahol az állomány ma már meghaladja a 400-at is.

Európából vitték ki a dámot Argentínába is, 1895-ben. A telepítés jó eredménnyel zárult.

Az USA-ban 1940-ben indult meg a telepítés. Először Nyugat-Nebraskába vittek 60 darabot, de azóta Kentucky és Texas államokba is bevitték.

Ringe Tasmániát is említi, mint újabb dámelőfordulási helyet. Művében megállapítja, hogy az európai dám ma sokkal nagyobb területeket népesít be, mint néhány évszázaddal ezelőtt. Ezt megerősíti hivatkozott munkájában Ueckermann is, és a jelenkori dámelőfordulási helyek közt említi még a felsoroltakon kívül Ausztráliát, Észak-Afrikát, Japánt és Kanadát.

Pannóniába a rómaiak hozták a dámvadat, és később, a II. század első két évtizedeiben Dáciában (Erdélyben) is megtelepítették. Többnyire vadaskertekben tartották és itt vadászták. A népvándorlás véres időszakában kiszabadult a „vadasokból", és az ősi erdőségekbe eljutva elvadult.

A hazai dámszarvasra vonatkozó legrégibb feljegyzést Ortvay találta 1261-ből. IV. Béla a zólyom-lipcsei német vendégek privilégiumában kiköti, hogy szarvast, vadkant, dámvadat és foglyokat csak a királynak legyen joga hajszolni, viszont nyulakra és őzekre vadászhat más is tetszése szerint.

Csőre Pál idézett munkájában kétségbe vonja az előző állítás helytállóságát. Arra hivatkozik, hogy az akkori latin nyelvű írásos feljegyzésekben gyakran összekeverték az állatneveket vagy talán nem is ismerte az állatot a leírója. Szerinte az akkor dámnak nevezett állaton (dama) inkább őzet kell érteni. Valóban feltűnő, hogy a legtöbb feljegyzés őzet nem említ. Csak elvétve fordul elő „dám" és „őz" elnevezés egyazon írásban, ez esetekben Csőre arra gyanakszik, hogy a ma őznek nevezett 'capreolus'-on zerge vagy kőszáli kecske is érthető. Tény, hogy régi természetrajzi leírásokban sok a tévedés, de hiszen még ma is akad, aki nem tud különbséget tenni őz és szarvas között. Mit várhatunk középkori laikusoktól? És ki tudja, hogy abban az időben az őz vagy a dám volt-e közönségesebb és gyakoribb vad? Az őz vadászata „szabad" volt, és lehet, hogy ezáltal nagyon megcsappant. Ugyanakkor a dám vadászata — királyi privilégium lévén — feltehetően el is szaporodhatott. De nézzük tovább a fellelhető írásokat.

A XIV., XV. századra vonatkozó adatok nagyon hiányosak, az azonban feltételezhető, hogy a XV. században sok volt a „dámgím" hazánkban, mert a törvényírók figyelme ezekre is kiterjedt. Az 1504. évi, II. Ulászló-féle V. törvény 18. cikke is kimondja, hogy a „jobbágyok szarvasokra, dámvadakra, nyulakra, vaddisznókra, fácánfogoly és császármadarakra vadászni ne merészeljenek". Itt a legismertebb, tehát a legközönségesebb vadfajok csoportjában szerepel a dám, melyekben az orvvadászok a legtöbb kárt tették.

Hőnig az 1889. évi Vadászlapban Cuspidianus 1601. évi munkájára hivatkozva azt állítja, hogy II. Ulászló királyunknak Németújvárott királyi vadaskertje volt, ahol a 15 éves Lajos trónörökös egy

alkalommal egy dámot és egy szarvast lenyilazott. A magyar királyoknak tehát nem kellett idegen földön vadászni a dámvadra. Oláh Miklós érsek szerint II. Lajos király felesége birtokán, Csepel szigetén, a gazdag vadállományban dámvad is volt.

Egy másik feljegyzésben arról számol be, hogy a XVI. század első felében Temesvár (Timisoara), a Duna és Szendrő (Smederevo) között volt egy hosszan elhúzódó, 12 mérföld széles, erdős síkság, ahol — egymástól tartva — sem a mieink, sem a törökök nem vadásztak, és így 3—4000 darabot is kitevő szarvas- és dámvadcsordák éltek. Csak mint érdekességet említjük meg, hogy Oláh Miklós írását valaki lefordította magyarra, melyben „dámgím"-csordákról írt. Ma is könnyen mondanak az emberek „százas csordákat", ha 10—20 darabot látnak.

A brassói korabeli számadókönyvek tanúsága szerint Erdélyben sem volt ritka a dámvad. Az 1530-as, az 1538-as és az 1539-es feljegyzések szerint húsát, sőt sokszor az egész állatot a parasztok többször vitték a piacra. Az is kiderült, hogy 1539-ben a király tiszteletére terített asztalon megmaradt fél dámért a bíró neje tíz aspert fizetett.

Az Országos Levéltárban talált Limbus c. gyűjteményben is szerepel 1532-ből egy bejegyzés: „Két dámszarvas és egy gím". Az oklevéltár 1533-ból felemlít egy szőnyeget „melyen dámvad és szarvas rajza látható". Még soká sorolhatnánk a XVI. és XVII. század érdekesebbnél érdekesebb emlékeit, melyek mind a dámvad gazdag előfordulásainak bizonyítékai, de lépjünk át most a következő századba is.

A XVIII. század dámvad-krónikáiból szintén sok érdekes dolgot tudunk meg. Érdemes megemlíteni az 1729. évi III. cikk dámvadra vonatkozó rendelkezését, amely a dám vadászatát más bozótosaiban is megengedi a nemeseknek, viszont már előírja óvási idejét is: március 1-től május közepéig. A szarvasok és dámok ebben az időben még vadon tartózkodtak a Bihar hegységben. Ettől az időtől kezdve azonban az erdők szabad dámjai pusztulni kezdenek, a Meszes hegységben (Szilágy megye) 1838-ban ejtették el az utolsót. A vadasokban azonban szerencsére megmaradtak. Örbán szerint Bányabükkön, Torda vidékén a Rhédey-féle vadasban is tenyészett a dám, de ez az állomány 1848-ban elpusztult.

A XVIII. és XIX. században több helyen szabadon is előfordult a dámvad. A Priviligezált Nemes Szent Gaáli Királyi Vadász Kompánia 1827-ben megszerkesztett szabályzata értelmében hagyományos és kötelező jelleggel évenként nagyobb mennyiségű lőtt vadat szállítottak a Bécsben székelő uralkodónak. Így pl. 1839-ben három szarvast, tizennégy dámvadat, huszonhat nyulat és kétszáznegyven húros rigót.

Az Esterházy hercegek vadasáról, Tamásiról, még a dámok számát illetően is vannak adataink. 1850-ben 1790 dám volt itt, melyekre hét országra szóló vadászatokat rendeztek. A Bruckenthal bárók Fogaras megyei szombatfalvi parkjában is sok dám élt a havasok alján. Valószínű ezekből néhány kiszabadult, s a rengeteget is benépesítette.

Az 1860—70-es években a Tátrában is akadt néhány félvad dám. Boér Miklós 1897-ben már úgy nyilatkozik, hogy „jelenleg teljesen vadon nincs már dám magyar földön". Ezt nyilván úgy értik, hogy az eredetileg szabadon élő állományból nincsen, mert a statisztika szerint a lelőtt vadak száma túl sok ahhoz, hogy azokat mind a vadaskertek állományához sorolhatnánk.

A dámvad hazai népszerűségére jellemző, hogy három községünk nevében is előfordul: Dámfok (Békés megye), Dámos (Bihar megye), Dámóc (Zemplén megye). Sőt, nemesi családok címerét is díszítette. A foltos dámszarvas a kisjeszenei Jeszenszky család címerében, továbbá a Haller, a Kemény és Lázár család ármálisában egyaránt megtalálható.

Ha szigetszerűen is, de eléggé elterjedt volt a dám hazánkban már az első világháború előtt is. Nemcsak vadaskertekben, hanem a nyílt területeken is élt. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy szabad előfordulását minden esetben megelőzte vadaskerti élete, mert minden betelepítés kezdetén a hozatott vadat a vadaskertekben „szoktatták"; megfigyelték, és a kiválasztott egyedeket bocsátották szabadon.

Az egyes vadállományokról nem sikerült hiteles számszerű adatokat összegyűjteni. Hazánkban a dámok létszáma nagyon ingadozott: időnként a túlszaporodott állományt apasztani kellett, néha pedig egy-egy kemény tél tizedelte meg soraikat. Az is előfordult, hogy az állomány létszámát különféle okok miatt titokban tartották vagy letagadták.

A kistapolcsányi vadaskert 1907-ben létesült. Tulajdonképpen csak egy 500 ha-os kert volt a dámok részére fenntartva; a nagyobbik részt szarvassal, őzzel és vaddisznóval népesítették be. Az 500 ha-os kertben 1910-ben 80 dám volt, ezekből évente 10—15-öt kilőttek.

A kismartoni vadaskertet 1750 táján létesítették. Területe 2800 kh volt. A kertet kőfallal vették körül. Ebben a vadaskertben 70—100 vaddisznón kívül 600—800 dám élt.

A legnagyobb állomány Gyulaj környékén volt, ennek létszáma 1820 és 1830 között, a lőjegyzékekből következtetve, meghaladta a 3000 darabot. Az 1890. évi országos statisztika már csak 929 vad lelövéséről tájékoztat, ami nyilván abból adódik, hogy az ország legnagyobb dámállománya ebben az időben majdnem teljesen kipusztult. Ennek ellenére továbbra is Dunántúl szolgáltatta a lelőtt dámok zömét: 602 db-ot.

A Dunán inneni területeken 256 db-ot, a Tiszán innen 19 db-ot, a Tiszán túl 52 db-ot lőttek, Erdélyben semmit. Ebben az időben 19 vármegyében lőttek dámot, legtöbbet Somogyban (259 db), Komáromban (190 db) és Sopronban (121).

Az elmúlt évtizedekben sok olyan helyen volt dám, ahol ma már nincsen. A Baranya megyei Vaszar és Tékes környékén 1885-ben 23 dám szabadon eresztésével jó eredménnyel honosították meg a dámot; 1891-re 53-ra szaporodott a számuk. Számos helyen volt dám Komárom, Sopron, Veszprém és Somogy megye területein is, ezek sajnos kipusztultak. Hogy mégis fogalmat alkothassunk az első világháború előtti állományokról, közlünk néhány hiteles adatot a korabeli lőjegyzékekből, statisztikákból és folyóiratokból.

A ghymesi uradalomban (Zólyom megye) az 1856-tól 1891-ig terjedő 35 év alatt 1280 dámvadat lőttek, vagyis évente átlag 36—37 db-ot.

A gyulaj—tamási erdőben a hercegi vadászatok terítéke 1822-ben 440 db, 1825-ben 499 db, 1827-ben 395 db volt, de az év összes terítéke — beleszámítva a nagyvadászatokon kívül elejtetteket is — 1822-ben 480 db, 1823-ban 48 db, 1824-ben 81 db, 1825-ben 734 db; 1826-ban 270 db, 1827-ben 912 db, 1828-ban 1117 db, 1829-ben 1788 db volt.

A marcali uradalomban 1887-ben 32 dámot lőttek. Lábodon ugyancsak 1887-ben 17, Fajsz környékén 1887-ben 35, Röjtök, Kiscenk és Nagycenk környékén pedig 2 dámvadat lőttek. A tatai és bicskei uradalomban 1887-ben 81 dám került a lőjegyzékbe. 1888-ban Kismartonban 20 db-ot, Vacson 32 db-ot ejtettek el, de az utóbbi helyen 1914-ben már 110 db-ot.

1890-ben a Vörs, Csurgó, Szenta, Tarány és Agarév térségét

(Somogy megye) magába foglaló hercegi uradalomban 19 dámvadat ejtettek el.

Az Almássy uradalom 1890. évi lőjegyzékében (Sarkadremete, Kétegyháza, Gyulavári, Tengő, Kengyel, Szenttamás, Gyalu és Iratos) dámvad még nem szerepel, de 1914-ben már 37 db-ot lőttek.

1890-ben a lábodi uradalomban 13 db dámbika és 6 dámtehén került terítékre.

A Trencsén megyei Zay-Ugróczi uradalomban 1857-ben ejtették el az első dámvadat, 1857-től 1890-ig viszont már 674 db-ot lőttek. Nozdroviczky Lajos írja 1891-ben, hogy itt ez ideig bekerített vadaskertben tenyészett a dám, de pár évvel ezelőtt „bilincseitől felszabadulva" széjjeloszlott az állomány, mely ma már több mint 100 db-ot tesz ki.

Az első világháború előtti kilövési statisztika adatai a dám emelkedő számát bizonyítják.

A két világháború közötti időben az ország területén a dámvad előfordulásának öt gócpontja alakult ki: 1. Gyulaj—Tamási környéke, 2. Felső-Tisza vidéke, 3. Békés megye, 4. Somogy megye, 5. Pest megye területe. Az e helyen kívül fellelhető állományok nem voltak számottevőek. Ezen időszak dámállományát illetően megbízható adat nem áll rendelkezésünkre, csupán az éves terítékekből lehet arra következtetni, hogy az ország állománya 3500—4000 db lehetett. Ennek mintegy 80%-át a két dunántúli gócpont tette ki, a többit a Pusztavacs környéki, a Békés megyei és a Felső-Tisza vidéki dámállományok adták. A statisztika szerint 1933—34-ben terítékre került 1057 db dámvad, 1937—38-ban pedig 1059 db.

Nem tartom valószínűnek, hogy a mai hazai dámállomány a római birodalom vagy akár a középkor telepítéseinek maradványaiból alakult volna ki. Lehetséges, hogy egyes régebbi törzsek azóta folyamatosan fennmaradtak, de semmiképpen sem tiszta vérvonalban; hanem más telepítésekkel keveredve és gyarapodva. Az állomány mindig szigetszerűen helyezkedett el, és az elszigetelten élő populációk egymással természetes úton sohasem keveredtek, mert a dám mozgási köre túl kicsi ahhoz, hogy az egymástól távol élő törzsek egymást felkereshessék.

A nagyobb hazai dámállományok kivétel nélkül a nagybirtokokon alakultak ki. Nem sikerült azonban egyetlen állomány kialakulásáról sem biztos feljegyzéseket felkutatni, mert a régi főúri irattárak többnyire tönkrementek, és a ma még élő idős emberek, akik annak idején

dámokkal foglalkoztak, a telepítések idejére, módjára és történetére nem emlékeznek vagy nem is tudtak róla soha. A legnagyobb hazai dámállománynak, a Gyulaj—Tamási területén élőnek eredete is bizonytalan. Sem hazai, sem külföldi forrásból nem sikerült megbízható adatokhoz hozzájutnom. Löw György, volt uradalmi erdőmester, ma már sajnos nem bizonyítható, közlése szerint a gyulaji dámállomány a török hódoltság idejében már megvolt. Ugyancsak bizonyításra szoruló magánközleményből tudjuk, hogy a Tolna megyei Kisszékelyben levő vadaskertbe Temesvár környéki vadaskertből hozatták a dámot. A betelepítés ideje ismeretlen.

A második világháború után az előzőkben felsorolt öt fő góc jelentősége továbbra is megmaradt, és több kisebb helyen még telepítettek, illetve újratelepítették a dámot, de ezek az állományok ma még nem versenyezhetnek a régebbi állományokkal, mert vagy még nem érettek hozzá, vagy idő előtt lelövik az ígéretes lapátosokat. Néhány helyről viszont a dám időközben eltűnt, pl. a Zemplénihegységből, a Mecsekből (Szentlászló), Láca—Dámóc—Révleányvár—Zemplén—Agárd körzetéből, valamint a Tolna megyei Kis- és Nagyszékelyből, itt azonban a visszatelepítés sikerrel kecsegtet. Újabb telepítést kezdeményeztek Telki, Gyarmatpuszta, Lovasberény, Mezőhegyes, Iván, továbbá Győr-Sopron, Fejér, Vas és Veszprém megyékben.

A legjelentősebb körzet továbbra is Gyulaj—Tamási maradt, melynek állományát túlnyomó többségben a Gyulaji Állami Erdő- és Vadgazdaság gondozza, s csak kisebb részét néhány vadásztársaság. Az állomány létszáma az 1974. évi tavaszi felmérés szerint meghaladja az 1600 db-ot.

A felső-tiszai körzet állománya a háború után nagyon megcsappant: hiányzik a bodrogközi állomány. A két háború között évenként nyert érmet innét származó agancs, a második világháború után mindössze csak hármat díjaztak. Kár azért a jó minőségű állományért. Az állomány létszáma a legújabb becslések szerint borjak nélkül 66 db.

A Békés megyei állomány létszáma és minősége a háború ellenére sem változott, sőt javult. Szép, vaskos agancsú lapátosai a felszabadulás óta már nyolc aranyéremmel gazdagították hírnevünket. Az állomány létszáma 1974 tavaszán 370 db.

A Somogy megyei állomány — ha nem vesszük figyelembe a Törökkoppány és Somogydöröcske határában élő néhány dámot,

ami csak gyulaji kisugárzásnak tekinthető — zömmel Lábod körül él, de ezenkívül, több kisebb gócot alkotva, a megyében meglehetősen szétszórva fordul elő. Homokszentgyörgy, Gyöngyöspuszta, Lad, Rinyabesenyő, Kuntelep, Lábod, Kálmáncsa, Mike, Kaszópuszta, Berzence, Marcali, Somogyfajsz, Iharos, Sziágypuszta, Mesztegnyő és Szőcsény dicsekedhet kisebb-nagyobb dámállománnyal. Studinka László szerint ezt az állományt 1880-tól 1890-ig telepítették Gyöngyöspusztára, és onnét terjeszkedett tovább, nagyrészt mesterséges beavatkozással. Az állomány létszáma 1959—60-hoz képest nagyon megnövekedett és minősége is javuló. A háború óta egy ezüst- és három bronzérmes lapátos került ki e területről. A lehetőség adva van a háború előtti minőség eléréséhez. Az állomány létszáma 1974 tavaszán meghaladta a 310 db-ot.

Kiskőrös—Pusztavacs—Nyír térségében élő dámállomány származása ismeretlen. Megkülönböztethető egy északi és egy déli populáció is, de szándékosan nem szaporítottuk a csoportok számát. Minősége javuló, mert 1970 óta évenként elejtenek egy-két érmes agancsú lapátost. Az állomány 1970 tavaszán 430 db körüli volt.

Külön csoportba sorolható a Fejér, Győr, Pest, Vas és Veszprém megyék állami és vadásztársasági gondozásában levő populációk. Jelentős és gyarapodó Telki állománya, de Gyarmatpuszta is produkált már érmes agancsokat. Az „egyéb" előfordulások együttes állománylétszáma 600 db-ot tesz ki.

A hazánkban élő dámvad létszáma 1974 tavaszán 3370 db volt.

Mivel élettere bővül, a régi állományok szabályozásával és újak telepítésével szorosan simulni kell az erdő- és mezőgazdaság egyre bővülő igényeihez.

A dám külső megjelenése és életmódja

Neve és rendszertani helye

Régi feljegyzésekben gyakran dán vadnak írják. Szokásos egyszerűen csak „dám"-nak nevezni. Német neve Damwild (Damhirsch és Damtier). A franciáknál daim a bika és daine a tehén. Horatius korában a rómaiak „dammá"-nak nevezték, és Plinius az agancs formája után „platiceros"-nak írja. Több helyen „palmatus"-nak is nevezik, a pálmaszerűen szétterülő lapátjáról. Ezekből a lingvisztikai adatokból nem tudjuk, hogy az európai, mezopotámiai vagy egyiptomi dámról van-e szó, hiszen mindegyik lehet palmatus vagy platiceros is. Régi német neve „Tannenhirsch" vagy „Tannhirsch".

Mindazok a vadásznyelvben meghonosodott szakkifejezések és szakmai jövevényszavak, melyek a gímre vonatkoznak, a dámra is érvényesek, kivéve azokat, melyek az eltérő agancsformával kapcsolatosak.

A hímet bikának, a nőstényt tehénnek nevezzük. A fiatal utód a borjú, mely lehet bikaborjú vagy ünőborjú. A nőstény egyéves korig ünőborjú, azután egy évig ünő, a borjazás után fiatal tehén, majd tehén.

Sok helyen a dámbikát „dámbak"-nak és a dámtehenet „dámsutá"-nak mondják, ugyanakkor a szaporulatát — minden következetesség nélkül — „borjú"-nak. Híres magyar vadászírónk, Nádler Herbert is dámbakokról és dámsutákról ír, meg is indokolja, hogy miért nevezi így a bikát és tehenet (l. 45. oldal).

Az első agancsú bika a dámnál is — hasonlóan a szarvashoz — csapos vagy nyársas, a második agancsú az agancs formája szerint

lehet villás (nagyon ritka), hatos vagy nyolcas, később kanalas (az osztrákoknál Löfler, németeknél Knieper), utóbbi gyenge lapátos, (Schaufler), erős vagy kapitális lapátos.

A szarvasfélék családjába tartozó dámvad állatrendszertani helye a következő:

Állattörzs:	Gerincesek — Vertebrata
Osztály:	Emlősök — Mammalia
Alosztály:	Méhlepényes emlősök — Placentalia
Rend:	Patások — Ungulata
Alrend:	Párosujjúak — Artiodactyla
Osztag:	Kérődzők — Ruminantia
Család:	Szarvasfélék — Cervidae
Faj:	Dámvad — Dama dama

Alakja

A szarvashoz hasonlít, annál kisebb, zömökebb. Testének hátsó fele a szarvashoz képest túldimenzionált. Nyaka, füle és feje viszonylag rövidebb, de sokkal hosszabb a farka (vadásznyelven legyezőnek nevezik). A lába rövidebb, mint a szarvasé, ezért sokkal kisebbnek látszik. A 100 kg-os dámbika sokkal alacsonyabb, mint a 100 kg-os nyársas szarvasbika.

Bár a szarvasnál zömökebb és nem olyan kecses, mint az őz, teste mégis arányos és könnyed felépítésű. A kifejlett bika magassága 90 cm, hossza 140 cm körül van. Testsúlya, bőgés előtt, kizsigerelve Magyarországon maximálisan 86 kg. Észak-Németországban azonban eléri a 100 kg-ot is. A kifejlett tehén súlya maximálisan 47 kg.

A borjak nyakát és szügyét születésüktől háromhónapos korukig (hasonlóan a szarvasmarha borjához) a rendes szőrzeten kívül ritka, hosszú, vékony és merev szőrök fedik, az ún. borjúszőrök.

A bikaborjú feje erőteljes és széles. Testének színe sötétebb, mint az ugyanolyan színváltozatú ünőborjúé. Ennek feje keskenyebb, kecsesebb és kifejezése gyerekesebb. A bikaborjún novembertől kezdve messziről látszik az ecset, decembertől pedig a rózsató dudorai. Ekkor már a feje is borzasabb, mint az ugyanolyan korú ünőborjú feje.

Az ünő nyaka vékonyabb, mint a tehéné, a feje keskenyebb és arckifejezése szinte „gyerekes".

A fiatal bika nyaka vékonyabb, mint az idősebbé, feje még hosszúkás, teste karcsúbb, és testének súlypontja oldalról nézve hátul van. A középkorú bika nyaka már vastagabb, feje erősebb, és a test súlypontja előrébb tolódik, mert a nyaka, a szügye és a marja lényegesen megerősödik. Szőre általában sötétebb.

A test fejlődése 5—6 éves korban befejeződik.

Az öreg bika feje erős, széles, arckifejezése mogorva, nyaka vastag és izmos, a súlypontja elöl van. Színe sötét, nyaka kormos.

Színe

A dámvad testét nyáron rövid, fényes, testhez simuló szőrzet fedi, melynek alapszíne rozsdavörös. Ilyen a normális színezetű dámvad. A test színét illetően a továbbiakban külön kell tárgyalni a bikát és a tehenet, valamint a borjút.

A bika rozsdavörös alapszíne általában valamivel sötétebb, mint a tehéné. Hátát a lapockák, a testközép és a combok felső feléig kiterjedően, mint valami palást, sötétebb takaró fedi, melyet rendszertelenül elhelyezett fillér vagy forint nagyságú piszkosfehér pöttyök tarkítanak. Ezt a sötétebben pöttyözött részt a világosabb, nem pöttyös résztől még világosabb sáv választja el. A világos sáv váltja ki azt a hatást, mintha pöttyös sötétebb takaró borítaná. A nyak és hát közepén sötétebb sáv, a hátcsík vonul, amely hátrafelé fokozatosan feketés színű lesz, majd áthúzódik a farok külső felületére, sőt a farok előtt kettéválva a combok hátsó élén is látható. Itt egyébként a fehér „tükör"-nek lefelé keskenyedő fekete szegélyét alkotja egy-két ujjnyi szélességben.

Feje a homlok tájékán sötétbarna, egyébként barnásszürke, alsó felén fehéres. Nyaka — korától függően — szürkésvörös, idősebb korában kormos, a többi testrésznél mindig sötétebb. A nyak elülső éle lefelé fokozatosan világosodik, ezüstszürkéből a fehérig. A mell alsó része, a lábszárak és a farok belső felülete fehér. Hasa oldalt rozsdavörös, alul világos, de a hímvessző előtt sötét folt tarkítja. A lábszárak külső felülete rozsdavörös.

A tehén színe a bikáétól annyiban tér el, hogy általában a vörös dominál, de valamivel világosabb árnyalatú, mint a bikáé. A nyaka

sem sötétebb a test többi részénél. Feje a homlok tájékán élénk vörösbarna, a nyak felső része szintén, a hasán nincsen sötét folt. Mindig tiszta benyomást kelt.

A borjú újszülött korában vörösbarna, élénk fehér foltokkal tarkítva.

Az őszi szőrváltás során a lábak belső felülete, a mell, a test alsó felülete, a „tükör" és „legyező" megtartja a nyári színét, a test egyéb részén azonban hosszabb téli szőrzet nő. A téli szőrök töve sötétszürke, hegye fénytelen, feketésbarna. A dám téli csuháján eltűnnek a fehér pöttyök vagy esetleg csak sejthetők. A borjak foltjai is eltűnnek.

A dámvadnak többféle színváltozata ismeretes. Az eddig leírtaktól eltérően, nálunk leggyakoribb a fekete és igen ritka a fehér dám. Sok német vadaskertben a fekete a ritkább és a fehér a gyakoribb színváltozat. Gyulajon az állomány 5%-át, Békésben 30%-át teszik ki a feketék, míg a fehérek legfeljebb 1%-ban találhatók.

A színváltozatok kialakulását illetően a vélemények eltérőek. Az öröklődés még a mai napig sincsen kellőképpen tisztázva. Tény, hogy fekete apa és anya utóda lehet barna-pöttyös borjú és fordítva, sőt fehér tehenek is ellenek barna borjakat. Érdekes, hogy fehér tehén fehér borjút, fekete tehén pedig fekete borjút a legritkábban ellik.

Apt Ödön szerint a sötét színű dám edzettebb és jobban bírja a telet, ami esetleg a napmeleget jobban elnyelő színnel magyarázható. Az a tény, hogy a kétféle vérvonal az állandó kereszteződés ellenére sem vált teljesen homogénné, és az egyedek többségében — a kereszteződés ellenére — megmaradt az eredeti színe, arra utal, hogy a kétféle vérvonal nem egykorú.

Sem a „fekete", sem a „fehér" egyedek voltaképpen nem mutatják jelölésünknek megfelelő tiszta színt. A fekete típus nyáron sötétbarna, télen pedig még sötétebb, de egészen feketévé nem válik. A tükre valamivel világosabb. Mindig a háta a legsötétebb, a hasa felé és a lábak belső felületén világosabb, de télen-nyáron egyforma színű, csak télen sötétebb. A farok vége ennél is fehér. Ezek csak borjúkorukban foltosak, a foltok az első szőrváltással eltűnnek és többé nem is láthatók.

Átmeneti színt képez a normális és a fekete között a sötétebb szürkés színű, elmosódott foltokkal tarka dám. Ez az átmeneti típus 50%-át is kiteheti az állománynak, sok helyen a többivel szemben

előnyben részesítik, mert teste és agancsa egyaránt erősebb az előbb említett két típusnál.

Van egy világosabb, fakó típus is. Pöttyök ennél nem láthatók vagy csak sejthetők (Gyulaj). Észak-Olaszországban előfordul tiszta szürke színű változat.

A fehér dám nem albinó, ritka változat. Színét a szőrváltás során sem változtatja, csak a szőrzet hosszát. Szeme sötétbarna és a csülkei is normális színűek. Az újszülött borjú halványpirosas, narancs- vagy piszkosfehér (izabella) színű és pöttyös. A második évben sárgásfehér, később piszkosfehér vagy elefántcsont színű, tehát sohasem egészen fehér. Egyéves kora után a pöttyök már nem találhatók sem a tavaszi, sem az őszi csuháján. Nyáron a szőrzet egészen rövid, finom, testhez simuló, amelyen néha áttetszik a pirosas bőrszín. Őszi, hosszabb szőrzetével sehogy sem illik az erdőbe, s messziről szemlélve fehérnek látszik.

A dámvad albinizmusa ritka. Általában azokon a területeken található, ahol a vadállomány nagyon elszaporodott, vagy szűk helyre bezárva él több nemzedéken át, tehát a beltenyésztés káros hatása érezhető. A hazai albinók azzal magyarázhatók, hogy az évszázadokon át vadaskertekben tartott dámvad számtalan esetben a kívánatosnál sokkal nagyobb létszámot ért el. A dámvad még a túlzsúfolt nyílt területekről sem vándorol el, vadásznyelven szólva: tartja a helyét. A természetes vérkeveredés így kevésbé lehetséges, mint rokonfajainál. A dámvad világos egyedei azonban csak abban az esetben valódi albinók, ha mindenük fehér, még a csülkük is, szemük pedig vöröses, amit a szemgolyó hátfaláról visszaverődő, a vérerektől piros szivárványhártya színe okoz.

Több természetbúvár is említi a sárga színű dámokat. Ez a színárnyalat azonban nem állandó, egyes egyedeken is csak átmeneti jellegű.

A felsoroltakon kívül még számtalan színváltozat ismeretes, ezek a „vad" jelleget már annyira nem tükrözik, hogy nem is tekinthetők vadászati objektumnak, inkább csak a parkok és vadaskertek dédelgetett díszeinek és kedvenceinek. Szerencsére hazánkban a dámvadállomány ezektől mentes. Az angolok azonban kedvelik az ilyen dámokat, kitenyésztették már — kifejlődött korú színre vonatkoztatva — a porcelánszínű, a világosvörös, a kékesszürke, a pogácsabarna, az ezüst színű, s ezek pöttyös, foltos és egyszínű változatait. Már olyan is előfordul, melynek kékes alapszínén a muflonhoz hasonló nyereg van, de ez a nyereg sötétszürke. Egyik angol grófságban a dámvad hosszúszőrű (13 cm) változata található.

Amennyire természetellenes és vadászszem számára visszatetsző látvány a porcelánszínű vagy a nagy fehér foltokkal tarka ezüst színű dám, annál impozánsabb és az őszi erdő hangulatába pompásan beleilleszkedő az erős, kormos nyakú lapátos.

Meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi hazai nagyvad között a normális színű dám mimikrije a legtökéletesebb. Esti szürkületben, amikor a vörhenyes őz és szarvas még jól látható, a hátán sötét és hasa táján világos alapszínű dám még a nyílt terepen is úgy beolvad környezetébe, hogy alig észrevehető. Az elmondottak a „fehér" és világos alapszínű dámokra természetesen nem érvényesek.

A különféle színű változatok között nem tudunk olyan testsúlykülönbséget megállapítani, mely az egyes színekre jellemző lenne. Ennek ellenére azonban elmondható, hogy legnagyobb a testsúlyuk (és lapátméretük is) a világos-fakó színű dámoknak. A „feketék" még soha nem értek el olyan maximális testsúlyt, mint a fakók vagy a pöttyösek, viszont ezek tartják meg legjobban súlyukat. Nem romlanak le annyira, mint a fakók, sem a bőgés alatt, sem a téli ínséges időben. A „fehér" dám testre a legkönnyebb.

Az elmondottak nemcsak Gyulaj dámvadjára érvényesek, hanem a békési és a külföldi állományokra is jellemzők.

Hazánkban legsúlyosabbak a gyulaji és a békési dámok. A Duna—Tisza közén élők a legkönnyebbek. Olyan testsúlykülönbség, amelyből származási eltérésre lehetne következtetni, nincsen. Az egyes populációkban felismerhető súlyeltérések elsősorban az élettér minőségétől függnek, nem az egyes törzsek született tulajdonságai. A legerősebb dámvad nem azért van Gyulajon és Békésben, mert jobb származású, hanem mert ez élvezi a legkedvezőbb környezeti adottságokat.

Súlya

A fejezet elején már említettem, hogy hazánkban a dámbika a bőgés előtt a legsúlyosabb. Az ún. faggyas korban maximálisan 90 kg, a tehén pedig javakorában csak ősszel érheti el az 50 kg-ot. (Minden adat kizsigerelt állapotra vonatkozik, a bikák súlya pedig fej nélkül értendő.)

Vitán felüli, de nehezen megmagyarázható tény, hogy míg a gímszarvas testsúlya és agancssúlya Európában nyugatról kelet felé haladva egyaránt nő, a dámra ez nem érvényes, és ha nem lennének gyulaji világrekordok, azt kellene megállapítani, hogy a dám testsúlya délkeletről északnyugat felé nő. A testsúly, a gyulaji kivételek ellenére, északnyugat felé nő, tény ugyanis, hogy a legnagyobb testű dámok Kelet-Holsteinban vannak.

A hazai irodalom és a külföldi nem egyértelmű e téren, ezért mi a gyulaji dámok pontos adatait közöljük.

A következő mérési eredmények az 1952-től 1966-ig terítékre került állatok súlyát mutatják, havonkénti részletezésben, mindenütt feltüntetve a legkisebb és legnagyobb testsúlyt, valamint az összes átlagát. Megjegyezzük azonban, hogy a lelőtt dámok nagy százaléka kiselejtezett állat volt, az átlagsúlyt ez a tény nagyon lerontja.

Az év tizenkét hónapját júliussal kezdem, mert az újszülött borjak ekkor egyhónaposak, és júniussal fejezem be, amikor a borjak már egyévesek.

A legsúlyosabb gyulaji bikát 1960. szeptember 16-án ejtettük, fej nélkül és kizsigerelve 86 kg volt (az agancs súlya 3,73 kg). 1964. szeptemberben lőttek egy 82 kg-os bikát, 1952. október 14-én egy 78 kg-osat, 70 kg-osnál nehezebb már sok esett. Az 1965. X. 10-én elejtett és akkor világrekord agancsúnak számító bika testsúlya kizsigerelve és fej nélkül csak 62 kg volt. A legnehezebb testsúlyú teheneket mindig november végén és december elején ejtettük.

Ha nem is mindig, de általában megállapítható, hogy a testsúllyal arányos az agancs súlya is. Ahol a természetes táplálék kevés, ott az agancs és a test súlya egyaránt kisebb. Természetesen ahol jól etetik a vadat, a testsúly nem a természetes táplálék függvénye.

A testsúly és az agancssúly csökkenésével az agancs minősége és jellege nem változik. A formakincsek megmaradnak, csak a méret csökken. Ez az oka annak, hogy azokban a vadaskertekben, ahol a természetes vadeltartó képességet messze meghaladja az állomány, a testsúly és az agancssúly egyaránt kevesebb, mint az ugyanabból az állományból származó nyílt területen élő példányoké.

A borjak testsúlya

	kg	átlag
július	11—15	13,3
augusztus	9—15	14,8
szeptember	13—16,6	14,8
október	11—22	17,2
november	12—24	17,1
december	14—25	17,8
január	13—21	17,2
február	11—22,5	16,3
március	10,5—22	18,0
április	14—19	15,4
május	11—22	17,8
június	18—21	19,0
átlag		16,6

Az ünők testsúlya

	kg	átlag
július	15—25	23,3
augusztus	22	22
szeptember	20—28	23,1
október	22	22
november	21—38	26,8
december	20—34	26,5
január	20—31	23,4
február	21,5—30	25,2
március	18—30	22,3
április	17—23,5	19,6
május	15—29	20,4
június	17—26,5	20,3
átlag		22,7

A tehenek testsúlya

	kg	átlag
július	26—31	29,3
augusztus	26—37	31,4
szeptember	30—36	31
október	26—41	32,5
november	23—47	36
december	25—47	33,4
január	21—43	32,3
február	22—42	30
március	23—34	28
április	26—37	31,4
május	36	36
június	34—38	36
átlag		32,2

Az első agancsú bikák testsúlya

	kg	átlag
július	—	—
augusztus	—	—
szeptember	40	40
október	38—52	44
november	34—46	40
december	32—49	40,5
január	32—41	36
február	26—51	37,5
március	—	—
április	28—48	37
május	—	—
június	—	—
átlag		39,6

A kifejlett bikák testsúlya

	kg	átlag
július	—	—
augusztus	76	76
szeptember	44,5—86	63
október	40—78	60,5
november	38—61	54,6
december	34—57	46,4
január	34—54	45,2
február	30—57	44,2
március	33—50	41,5
április	48	48
május	—	—
június	—	—
átlag		53,1

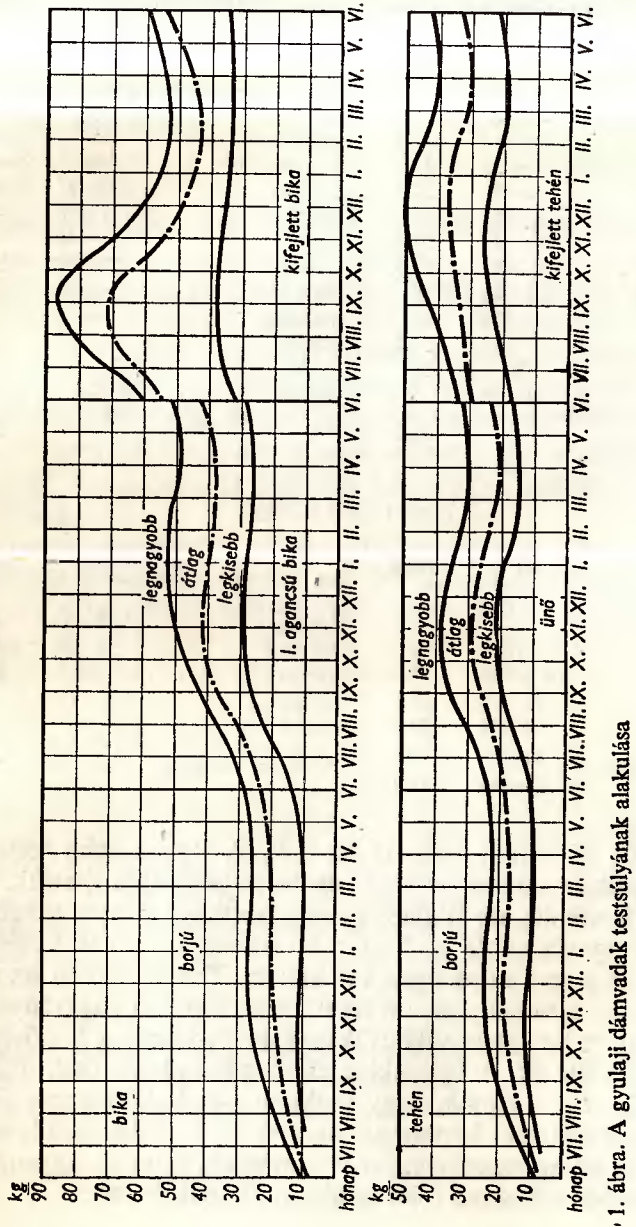

1. ábra. A gyulaji dámvadak testsúlyának alakulása

Hangja

A dámvad októberben üzekedik. A bika üzekedéskor szintén „bőg", mint a szarvasbika, de ez a bőgés eltér a szarvasbika hangjától. Nem is nevezik bőgésnek, hanem — vidékenként eltérően — barcogásnak, börcögésnek, horkolásnak. A modulációkban gazdag szarvasbőgéssel nem veszi fel a versenyt, de jellege azért van. A hang nyersesége őserőt árul el. A szarvasbőgéssel összehasonlítva a javára írható, hogy a dámot nem lehet sem ökörszarvval, sem egyéb csalafinta műanyag szerkezettel utánozva megszólaltatni vagy behívni, legfeljebb csak elhallgattatni. Talán éppen ezért nem tudott hangja a vadászszívekben kellemesen visszacsengő emlékeket hagyni! Nádler Herbert a Cserkészeten és lesen Nagymagyarországon című könyvében a következőképp számol be a dámvad hangjáról: „Nem messze megyek s máris hallok bőgést, ha ugyan bőgésnek mondható a dámbak furcsa mekegése, mely egyáltalán nem hasonlítható a szarvasbika hatalmas bőgő hangjához, se semmiféle más bőgéshez. Nehezen írható le, hogy milyenek ezek a különös hangok! A dámbak bőgése messziről úgy hallik, mint a vadgalamb tavasszal hallható búgása, vagy a békák kuruttyolása, vagy a vékony deszkapadlón guruló golyó dübörgése. Ha közelebbről halljuk horkolásszerű a hang, mely néha a disznó röfögésére is emlékeztet. Aki még nem hallott dám-bőgést, e leírásom után aligha tudja majd elképzelni, hogy az miképpen hangzik, pedig oly jellegzetes, hogy az a vadász, aki egyszer hallotta, többé el nem felejti és mindig rá fog ismerni. Nem is mondom én azt bőgésnek, mert e kifejezés — úgy vélem — sehogy sem illik rá a rigyető dámbak hangjára; inkább horkolásnak mondom, néhai Csiki Imre nyomán. Valamint attól is idegenkedem, hogy a dámvad hímét bikának mondjam. A bika fogalma — úgy érzem — nem illik a dámbak könnyed, mozgékony, nyugtalan kis alakjához, különösen ha az kecske módjára mind a négy lábával egyszerre rugaszkodik el a földtől és bakos ugrásokkal szökik az ember elöl. Engem bizony egész viselkedése, megjelenése, mozdulatai és hangja inkább a kecskebakra emlékeztetnek, mint a szarvasbikára vagy akármilyen más bikára. Ezért mondok inkább dámbakot, mint dámbikát."

Valóban nehéz leírni ezt a többször ismétlődő, rövid, minden dallamosságot nélkülöző, durva, erős horkolásszerű, gutturális hangot. A szarvasbika hangjánál valamivel magasabb, kifejezéstelen, kevésbé melodikus és nem is olyan messzire csengő, azonban, ha a hallási

viszonyok kedvezőek, egy km-ről meghallható. Hangja nem különbözik lelkiállapotától függően, mint a szarvasé, nincs külön melódiája a harci kihívásnak, a győzelemnek, a megelégedettségnek. Itt csak egy melódia van, és ezt fújja egész nap, akár a tücsök.

A dám éppen úgy riaszt, mint a szarvas vagy az őz, a hang magassága azonban a kettő közötti. Általában kevesebbet és ritkábban riaszt, mint az őz, és riasztása rövidebb. Legtöbbet a fiatal tehenek riasztanak, leggyakrabban a kora tavaszi hónapokban. Télen alig hallani riasztást. Általában akkor riaszt, ha a veszélyt csak sejti, de még nem ismerte fel. Nemcsak embert, hanem például vaddisznót sejtve is riaszt.

Ha megszorítják, ordít, mint az őz, rémületében pedig mélyebb hangot hallat vagy visításszerűen sír.

A borját hívó tehén hangja csuklásszerű, aggódó torokhang („eng"), míg a borjak rövid, bégetésszerű orrhangon hívják az anyjukat. A bikától szorongatott üzekedő tehén néha macskanyávogáshoz hasonlítható hangot ad.

Barcogás idején messziről hallható, csattanásszerű hang jelzi a verekedő bikák összeverődő agancsának csengését, a csörtölést. Csak egyszer vagy kétszer csapnak össze, és a gyengébb odébbáll, ha erőben lényeges a különbség, de sokáig, esetleg az egyik fél harcképtelenné válásáig vívnak egyenlő erő esetén. A csörtölés három-négyszáz méterről jól hallható.

A bika és tehén egyaránt pattint a legyezőjével, ha megugrik. Ez a hang száz méterről is hallatszik. Ugyancsak jellegzetes és messziről hallható, amint a bika agancsával a fákat, bokrokat, drótkerítést veri.

Látása

A szarvas és a vaddisznó üldözői felismerésében vagy menekülésekor elsősorban a finom szaglására szorítkozik, és látását, hallását szinte csak kiegészítésül használja. A dám ezzel szemben elsősorban látása révén érzékel, erre támaszkodik leginkább.

A hazai nagyvadak között ez szokatlan tulajdonság, ami a vadászokat gyakran kellemetlen helyzetbe hozza. Nem a látás élessége és érzékenysége jobb a szarvasénál, hanem felismerő képessége. A látott képet azonnal kiértékeli, nem tétovázik olyan sokat, mint az őz

vagy a szarvas, ha például a fa mögött elbújt vadászból csak alig lát valamit. Ritkábban fordul elő, hogy ilyenkor „spanyol lépésben" megközelítené a vadászt vagy szél alá menne, legtöbb esetben azonnal felismeri az embert. Emellett sem a hallása, sem a szaglása nem roszszabb a szarvasénál, talán csak a vaddisznó szimata jobb.

A dámvad eredetileg éjjel-nappal mozgó vad, ellentétben a szarvassal, őzzel és vaddisznóval. Még a mai, helyenként túlnépesedett és iparosodott vidékeken is megmaradt nappal is mozgó vadnak. Legélénkebb azonban a mozgása ennek a vadfajnak is, mint a többi nagyvadfajnak, az esti és hajnali órákban.

Jó tulajdonságai mellett szólni kell gyenge oldaláról is. Néha „elbizakodott", ezért nem eléggé figyelmes. Kiváló érzékszerveinek előnyeit nem mindig használja ki, különösen legelés közben nem. Mohón legel, nem figyel, nem veti fel a fejét oly sűrűn, mint az őz vagy a szarvas, és emiatt néha észrevétlenül a közelébe lehet jutni.

Egyéb jellemzői

A dámvad a szarvasnál és őznél bizalmasabb, az ember, a civilizáció jelenlétét sokkal könnyebben elviseli. Az állandó zavarást, zaklatást a folyamatos vadászatot azonban nem állja, nagyon éberré, bizalmatlanná válik, ilyenkor sokáig nem lehet lőtávolságra megközelíteni. Az ilyen „elvadult" dám azonnal felismeri a veszélyt, és bámulatos ügyességgel, pillanatok alatt láthatatlanná válik, néha még menekülésének irányát sem tudjuk megállapítani. A sűrűn betelepült területeken, ha ezek nem is vadaskertek, úgy viselkedik, mint a parkvad. Éppen emiatt, valamint kecskeszerű ugrása, jellegzetes farkmozgatása, fehér és fekete változatai miatt, sokan nem szeretik.

A dámvad viselkedését, életmódját, környezeti és szociális igényét valamennyi csülkös vadfajunk közül a legkevésbé lehet merev szabályok közé szorítva jellemezni.

Gyorsasága és ugróképessége a szarvas mögött marad. A járása annyiban különbözik a szarvasétól, hogy ügetve lábát magasabbra emeli, rövid vágtában pedig — a kecskéhez hasonlóan — egyszerre négy lábbal érinti a földet, hosszú vágtája a szarvaséhoz és az őzéhez hasonló, kissé elnyúlt, térnyerő és 3/4 ütemű.

A fiatal dámvad egész évben; az erősebb bikák csak a barcogás időszakában szoktak négy lábbal egyszerre vágtázni, és közben vi-

szonylag hosszú farkukkal verik a ritmust ugrásaikhoz. Ez szokatlan látvány mindazoknak, akik még nem ismerik.

Ha a veszélyes tárgyat nem ismeri fel — ami ritka eset —, akkor „spanyol lépésben" kerüli meg, és közben riaszt. Ha fél az ismeretlen tárgytól vagy élőlénytől, négy lábbal egyszerre, bakkecskeszerű rövid ugrással távozik, de így nem megy messzire, rövidesen újból figyel; és csak akkor vágtázik tovább, ha a veszélyt véglegesen felismerte. Ha üldözik, mindig hosszú vágtával menekül.

Az egészséges dám futtában a legyezőjét mindig felemelve hordja; a sebzett dámé lekonyul.

Sohasem tapasztalható a dám ravaszsága és bosszúállása. A társas életet nagyon kedveli, ezért társait mindig szereti. Még a középkorú bika is bármikor játékos veszekedésbe és hasonló mókás szórakozásba kezd. Az idősebb bikák természetesen mogorvábbak.

A dámvad csapatszelleme nem olyan jó, mint a szarvasoké, de a családi összetartozás érzése határozottabb.

Az őzhöz és szarvashoz viszonyítva, nyugtalan, mozgékony, és időváltozás esetén állhatatlan. Sohasem olyan réveteg, mint amilyen néha a szarvas és őz, mindig éber és találékony a menekülés formáját illetően. Minden érdekli, nagyon kíváncsi, sokszor a zene is felkelti figyelmét.

A dámvad szeret kóborolni, de kóborlása általában rendszertelen. Egyes erdőrészekből néha minden ok nélkül eltűnik, másutt meglepetésszerűen megjelenik. Az ilyen elkóborlás oka a táplálékszerzés vagy az időjárásváltozás, esetleg szerelmi kalandvágy vagy zavarás. A csapat tartózkodási helye mindig változik az összetételéhez hasonlóan. Egy-egy területet időnként az öreg bikák árasztják el, egy-két nap múlva azonban itt már nem látni egyet sem ezekből, más dámok jönnek helyükbe.

Ismerjük rendszeres kóborlását is. Bőgéskor az öreg bikák, a tehenek és az ünők a barcogóhelyekre vonulnak. A tehenek elléskor felkeresik a megszokott helyüket. A táplálékért is rendszeresen kiváltanak bizonyos helyekre, az időjárás változása esetén pedig az extrém hatások enyhítése végett szélvédett, száraz vagy éppen szellős, hűvös helyeket keresnek fel.

Mindezek a kóborlások általában ötkilométeres körzeten belüliek. Messzebbre csak nagyon ritkán mozog a dám. A gíméhez hasonló rendszeres vándorlása nem létezik, néhány kivételes esetet azonban feljegyeztek. Reventlow említi pl., hogy Plönből minden év szeptemberében egy jól felismerhető fehér bika elkóborolt Wittmoldtba, tíz kilométerre, de ugyancsak minden év decemberében vissza is jött Plönbe. Ezt megtette egész tizenegy éves koráig minden évben, pedig már sánta volt és egyik szemére megvakult.

A dániai Dyrehave-i nagy vadaskert gondnoka pedig azt figyelte meg, hogy bizonyos időjárásváltozást megelőző napokon a kert valamennyi dámja az északkeleti szögletbe verődött össze. Kivételesen nagy távolságú kóborlásokra hazai példák is vannak, például Örkény—Pusztavacs—Mike—Buda. Felgyő határában is észleltek egy dámbikát, ha az Pusztavacsról tévedt oda, akkor 70 km-t kellett megtennie, de mehetett Gyula környékéről is, ami légvonalban 90 km.

A dám nappal is kóborol, előfordulási helyéről azonban nem terjeszkedik. Szaporodás, sőt túlnépesedés esetén sem vándorol ki az eredeti körzetből, amely általában ötkilométer sugarú kóborlási körzettel azonos. Hivatkozunk itt a Somogy megyei dámok jelenlegi elterjedését illetően Studinka László megállapítására és a gyulaji állomány tapasztalataira is. 1950-ben nagyon sok volt itt a dám, mégse terjeszkedett. De nem terjeszkedett a korábbi századokban sem; pedig sűrű állományról tudunk. Csak kivételesen jut el néhány darab nagyobb távolságra. Ennek az esetek túlnyomó többségében szerelmi kalandvágy az oka, mert az elkóboroltak nagy része középkorú bika. De a tehenek és a borjak is néha messze eljutnak Gyulajtól; feltételezhető, hogy ezek megzavart állatok. A gyulaji sűrű állományból alig jutott el egy-két dám a 25 km-re fekvő ozorai erdőbe, sőt a sokkal közelebb fekvő kurdi, csibráki és hőgyészi erdőkbe. Évszázadok óta csak a döbröközi, szakcsi, koppányszántói és értényi erdő töltődött fel dámmal, de ezek valamikor összefüggtek a Gyulaj—Tamási, eredetileg betelepített góccal, és ma is csak 1—8 km választja el őket. Ueckermann ugyan tud egy olyan esetről is, amikor egy dámcsapat 90 kilométerre vándorolt el.

Már említettem, hogy az ember jelenlétét, a kirándulókat, a turistákat és minden emberi mozgást jobban tűri a dám, mint nagyobb rokona, a szarvas. Ha nem üldözik őket, hamar megszokják. Az erős lapátos azonban a faggyasság idején nagyon érzékeny mindennemű zaklatással szemben, ilyenkor végleg elűzhető.

A táplálék minőségét illetően sem kényes, ezáltal vadaskertben körülkerítve is jobban él, mint a szarvas vagy az erre még kényesebb őz. A táplálék feljavítása, a takarmányforrások (vadföldek!) minősé-

gének javítása és változatossá tétele egy vadnál sem fizetődik ki olyan gyorsan, mint a dámnál.

Az etetőket és a sózókat minden más vadnál szívesebben keresi fel, sőt igényli is azokat.

Ivóvíz tekintetében is igénytelen, és még a dagonyázáshoz szükséges kevés vizet sem kívánja, pedig a szarvasnak ez minden évszakban szükséges és szórakozásához elengedhetetlen.

Szívóssága és ellenállóképessége kiváló. A meleget és a hideget jól bírja, csak a vastag hóréteget sínyli meg. Betegségekkel szemben meglehetősen ellenálló, és jól tűri a lövés okozta sebeket is. Szívós, edzett vad!

A befogott dámborjú könnyen és gyorsan megszelídül, de sohasem „háziasodik" annyira, mint az őzgida, hanem vadabb, idegesebb és mozgékonyabb. Tehén- és kecsketejjel könnyen felnevelhető, és ha fogazata kifejlődik, etetése nem okoz gondot. A fogvatartást valamennyi hazai nagyvadfaj közül a legjobban bírja.

Számtalan ellenkező állítással szemben, megállapítottuk, sőt fényképekkel igazolni tudjuk, hogy más vaddal (pl. őzzel, szarvassal, muflonnal) nagyon jól megfér a dám. Egymáshoz közel, sőt összekeveredve legelnek az egyes csapatok. Békésben az őzzel, Gyulajon a szarvassal vegyülnek. Több hasonló megfigyelésről is tudunk, viszont abban is többen egyetértenek, hogy ahol a dám a természetes vadeltartó képességet meghaladó mértékben fordul elő, ott az őz minősége leromlik, később pedig eltűnik a területről. Nordenflycht jellemzően így ír erről:

„Mivel a dám a szarvassal jól megfér, azért hiányzik körükből a tertius gaudens, a szerencsétlen őz." Talán ezzel magyarázható a gyulaji vadállomány alakulása is. Ez sohasem volt jó őzes vidék, és a dámállománytól függően az őzállomány mindig ellentétesen emelkedett vagy csökkent. Ha a dámállomány létszáma magas volt, őzeket csak egy-két gócpontban lehetett látni, egyébként úgyszólván eltűntek. Később azután ismét elterjedtek, ha a dámállomány csökkent. Az biztos, hogy ahol sok a dám, ott az őznek nem sok legelnivaló marad.

Természetesen a téli vadetetőknél már vége a szarvashoz, őzhöz fűződő barátságnak. Itt az erősebb győz.

A dámvad élettartama hazánkban a szarvaséval azonos. A 14 éves bika már nagyon öreg, de megérheti a 20 évet is. Nyílt területen ezt a kort azonban kevés dám éri meg. Vadaskertekben kirívó esetekről

is tudunk. Westphalen Waidwerk der Welt című munkában írja, hogy a feltűnő színű állatokat megfigyelve, minden kétséget kizáróan megállapították, hogy egyes tehenek megérték a harmincadik évet is, és feltételezhető, hogy a bikák is elérhetik ezt a kort. A Winckells Handbuch 20—25 évben jelöli meg a dámvad felső korhatárát. Ueckermann azt írta, hogy egy 33 éves tehén 27. évig évenként egy borjút hozott a világra. Karl Brandt is említést tesz 24 és 46 (!) éves dámtehénről. Sőt Johann Ohrt erdész a Wild und Hund c. folyóirat XIV. évfolyamának 10. számában azt írja, hogy Kelet-Holstein területén ismertek egy 70 (!) éves dámtehenet, mely évente egy-egy borjat nevelt mindaddig, amíg egy orvvadász lövésétől elpusztult. Sajnos ez hitelesen nem bizonyítható.

Meddő tehén nincs. Kihagyásokról azonban tudunk, aminek oka a tehén átmeneti betegsége, sérülése vagy a már világra hozott borjának elvesztése lehet.

Élettere

Sajnos őshazájának biotópjáról vajmi keveset tudunk, és feltételezhető, hogy története kezdetétől ez lényegesen megváltozott. Amikor a dám őshazájában, azaz a Földközi-tenger partvidékén még nagyszámban élt, más volt ott a klíma és más a flóra. A mai arid klíma helyett a szemiarid klíma uralkodott, és nemcsak a folyók mentén voltak szegényes galériaerdők, hanem a mai félsivatag jellegű területeken is változatos fafajú ligeterdők díszlettek. A mai európai előfordulási helyein viszont ekkor még a legutolsó jégkorszak pusztuló maradványai voltak. A boreális korban azután megjelentek a ma is erdőt alkotó lombfák és cserjék, de az egykori dámoknak ekkor már csak a megkövült csontvázai hirdették létüket. Dám már nem élt Európában.

Ahogy romlottak a dám számára az életfeltételek őshazájában, úgy alakultak egyre kedvezőbben Európában. Az ember volt azután az, aki öntudatlanul, de szerencsésen avatkozott a természetes folyamatba: visszatelepítette a dámot abba az őshazájába, ahonnét a jégkorszak kipusztította.

Milyen a kedvező élettere? Pontos meghatározása előtt vizsgáljuk meg a két jelenlegi fő előfordulási helyének klímáját és flóráját. Gyulajon évszázadok óta nagy létszámú állomány él, itt kerültek

terítékre a világ legerősebb lapátosai. Kelet-Holsteinről is szóltunk már, itt élnek a legnagyobb testű dámok nagy létszámban. Hogy miért súlyosabb a könnyebb testű magyar dámbika lapátja a nálánál jóval erőteljesebb német dámbikáénál, azt még senki sem tudta megmagyarázni, de az biztos, hogy mindkét helyen a dám számára optimális a biotóp, azaz az élettér. Az említett két, egymástól eltérő biotóp jellemzői:

	Gyulaj	Kelet-Holstein
átlagos évi hőmérséklet	10 °C	8,5 °C
júliusi izotherma	22—24 °C	16—18 °C
januári izotherma	−2—0 °C	−2—0 °C
januári extrém hőmérséklet	14,8 °C	−24,5 °C
évi csapadék	550—700 mm júniusi és októberi maximummal	700—1000 mm őszi maximummal
tengerszint feletti magasság	120—252 m	100 m alatt

Gyulajnál az alföldi és mediterrán kontinentalitás határa összeér, ezáltal éghajlata mindkettő hatására alakult: kimondottan kontinentális. A talaj helyenként nagyon erodált lösz, ezen néhol csak a legigénytelenebb xerofita (szárazságtűrő) növényzet sínylődik, amely erdőtermőhelyként kedvezőtlen. A mai cser, kocsányos tölgy, molyhos tölgy és virágos kőris állományok helyén, a történelmi idők kezdetén valószínűleg csak vízmosásokban megtelepült szilfás bozótok voltak. Ugyanakkor a tenger közelében fekvő és fekvésénél fogva szemihumid klímájú Holstein keleti felén a fiatal diluviális talajokon már a történelmi idők elején síkvidéki bükkerdő-típus alakult ki.

Gyulajon a betelepítés idején, a dám életterének kialakulásához az erdők kiterjedését emberi beavatkozással növelni kellett, viszont Kelet-Holsteinben a mai összefüggéstelen ligeterdők kialakításához és a jelenlegi jó minőségű mezőgazdasági területek létrehozásához az erdőket irtani kellett.

Nagy eltérések fedezhetők tehát fel e két terület növényzetét, csapadékát és ennek megoszlását, a nyári forróságot, a napos órák számát és megoszlását illetően, de van lényeges egyezés is a két élettérben: a hótakaróval fedett napok száma és a hótakaró átlagos magassága. A hótakaróval fedett napok száma itt 36, ott 12 nap; a hótakaró átlagos magassága itt 7,4 cm, ott 3,1 cm. Nálunk és

a németeknél tehát viszonylag alacsony a hótakaró, a havas napok száma is kevés, mindez arra utal, hogy a kedvező biotóp kialakulásának egyik fő faktora ezekben keresendő. Megállapításunkat bizonyítja az is, hogy az egyébként jól alkalmazkodó dám a hegyvidéket nem tudta megszokni, mert a hosszan tartó és magas hótakaróval jellemezhető hegyvidék az alacsony testi felépítésű dámnak nem kedvez.

A dám csülkét alaposan megszemlélve és összehasonlítva a szarvaséval, megállapítható, hogy talpán a vánkos annak mintegy felét foglalja el, míg a szarvasé lényegesen kisebb. A szarvas csülkének éle a csülkök külső felületével elvág, a dámén viszont az él szűkebb, mint a nyom. A csülöktalp alakulása szerint tehát a dám életterének megfelelő talaj a száraz homok, a lösz és a kavics, a szarvasnak viszont a kötöttebb agyag, a mocsaras nádi és réti talaj a kedvezőbb.

A dám kedvező életterének adottságait tehát meglehetősen nagy változatban adhatjuk meg. Földrajzi meghatározása sokkal egyszerűbb a kizáró feltételek megjelölésével: a hegyvidéket kerüli, a magas és hosszan tartó hótakarót nem bírja, kerüli a nedves, mély fekvésű, vizes talajokat (kotu, láp, tőzeg), mert csülke nem ilyen talajokhoz alkalmazkodott. Az utóbbiakat valószínű azért sem kedveli, mert ezeken kellemetlen élősdi rovarok tömege él.

Szereti a nem nagy és nem összefüggő erdőket, a ligetes, változatos, bozótos erdőket, különösen ha azok mezőgazdasági területekkel és rétekkel váltakoznak. Ha ilyen nincs, akkor a nagy erdők peremén él.

Az előbb felsorolt szélsőségektől eltekintve, talajban és növényzetben nem válogatós. Az azonban biztos, hogy a gyenge homoktalajok fenyveseiben még intenzív etetés mellett sem lesz soha olyan minőségű a dámállomány, mint ahol a vegyes lomberdők dús növényzetében, a természetes takarmányok között kedvére válogathat. Különösen kedvező a terület, ha a szomszédos mezőgazdaságilag művelt földeken is szabadon dézsmálhat.

A dámállomány erőssége kevésbé az öröklött tulajdonságok, hanem majdnem kizárólag a jó vagy rossz termőhelyi adottságok és egyéb környezeti hatások függvénye.

Közvetlenül az ellés előtt a dámtehén kiválik a csapatból, amely ilyenkor már csak a szűkebb családi körből áll: anya, előző évben született egy, esetleg két borja, néha még egy-két tehén a saját szűkebb családjával. A csapatból kivált tehén felkeresi a borjazásra alkalmas helyét, amely az erdő legkevésbé háborgatott része. Nem mindig az áthatolhatatlan sűrűség a legnyugodtabb hely, mert ott egyéb vad is zavarhatja (szarvas, vaddisznó, róka). Számára legfontosabb a teljes zavartalanság. Megfigyeltük, hogy ugyanazt az öt-tíz hektár zavartalan, utaktól távol eső erdőrészt a vemhes tehenek éveken át rendszeresen felkeresik, de nem csapatostul, hanem különkülön helyezkednek el. Alig mozognak ilyenkor, úgyszólván helyben táplálkoznak.

Gyulaj—Tamási környékén a kialakult ellőhelyek túlnyomóan olyan fiatal és középkorú erdők, melyekben a tisztítás és gyérítés műveletét már elvégezték, s ennélfogva nem sűrűségek, de talajukat ritkás aljnövényzet és magas fű fedi, tehát a benne fekvő vad alig látható.

A dámtehén 230 napos vemhesség után, rendszerint egy; ritkán két borjút ellik. A borjazás a legnagyobb titokban zajlik le. A kis borjú rögtön lát és merev lábaira már egynapos korában rááll, szopik, de helyét két-három hétig nem hagyja el. Három-négy hét múlva az előző évi borjú visszamerészkedik anyjához, és az anya, új, szűkebb családi kört alkotva, kisebb utakra viszi újszülött borját. Az előző évi bikaborjú többnyire nem tér vissza a családi körbe, hanem hasonló korúakkal összeállva külön csapatot alakít.

A borjak mindössze négy alsó tej-metszőfoggal születnek, ezért mindaddig, amíg az első tej-zápfogak és ezek antagonistái elő nem jönnek (a második hónap után), rágni, őrölni nem tudnak, és kizárólag az anyatejjel táplálkoznak.

A vemhesség idejére vonatkozólag a szakirodalomban nem egységesek az adatok. Brehm 230 napot, Ueckermann 225, Bieger 231 napot, Winckell 244 napot, másutt 210 napot említ. A Vadászati Útmutató 1933—34. évfolyamában az 55. oldalon az olvasható, hogy a vemhesség időtartama 34—35 hét, azaz 238—245 nap. Ugyanebben a számban a 207. oldal 38 hét, azaz 266 napban jelöli meg a vemhesség idejét. Az eltérés a két szélső érték között 56 nap.

Pontos állatkerti és vadaskerti megfigyelések alapján, a vemhességi idő, a tehén korától függően, 225—230 nap, vagyis 7 és fél hónap. Ez egyezik a nyílt területi megfigyelésekkel is, ha azt vesszük számításba, hogy például Gyulajon a java barcogási időtől a születések közép-időpontjáig eltelt idő 224—230 nap (október 15-től május 30-ig).

A született borjak számát illetően nem egységes az irodalom. Abban mindenki mindenhol egyetért, hogy rendszerint egy borjat ellik a tehén, de abban már eltérőek a vélemények, hogy az ikerborjak születésének aránya vagy százalékos előfordulása milyen mértékű. Brehm szerint egy-kettő, nagy ritkán három is lehet, Bieger szerint a két borjú kivétel, Komlósi szerint elenyésző az ikerborjak száma, Ueckermann az ikerborjak százalékos előfordulását a tehenek számához mérten 1—40%-ban, rendszerint 5%-ban állapítja meg, Hansen—Bülow szerint Schleswig-Holsteinben a szabályos az egy borjú, az ikerellés nagyon ritka, a bajorországi Stammhamban 10 százalékot állapítottak meg, a Winkells-Handbuch is azt írja, hogy a dámtehén csak nagy ritkán hoz két borjút. Rakiczki Béla Tamásiban az ikerborjak arányát a tehenek 4—6 százalékára becsüli.

Az ikerborjak rendszerint egyformák, és nem kisebbek, mint az egyes borjak. Az ikerborjazás nem függ a tehén korától, hanem a tehenek öröklött tulajdonsága.

A született borjak ivararányára vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésünkre. Feljegyzések szerint egy szászországi nagy vadaskertben 23 év alatt 38% bikát és 62% tarvadat terítettek anélkül; hogy az állomány ivararánya megváltozott volna, tehát ilyen arányban kellett a bika- és ünőborjaknak születni (valószínű, hogy a 38% csak az agancsos bikák százaléka, viszont a 62%-ban benne vannak a bikaborjak is). Megbízható hazai adatok sajnos nem állnak rendelkezésre, mert a lőjegyzékek „borjú" rovatában sehol sincs elkülönítve a két nem. Egy-egy megfigyelő adatai sohasem eléggé átfogóak, a kis vadaskertek tényszámait pedig nem lehet általánosítani. Egyetlen értékelhető megfigyelés van mindössze, amely Európa legnagyobb dámvadas kertjére vonatkozik. Koppenhága mellett a Jaegersborg Dyrehave-i kertben 2200 darabra becsülhető a bruttó állomány, és itt évek óta jegyzik a született borjakat. Ennek alapján az ivararány több év átlagában 1: 1.

Az ellések ideje meglehetősen széthúzódik, mint ahogy a barcogás és ennek megfelelően a megtermékenyítési időszak is elhúzódik.

A legjobb bőgőnapok általában október 10-től 16-ig tartanak, ennek megfelelően a legtöbb borjú május végén, június elején lát napvilágot, de az ellés áttolódhat július elejére is.

Gyulajon a borjak 45%-a májusban, 50%-a júniusban és 5%-a júliusban születik. Korábbi megfigyelésektől eltérően, újabban azt tapasztaltuk, hogy most már rendszeresnek mondható 8—10 napos előretolódás észlelhető a barcogás, ellés, agancshullatás, agancstisztítás, vagyis a teljes életciklusban. Ez nyilván a több éve uralkodó időjárás eredménye. Korai lenne olyan következtetést levonni, hogy a dám biológiája változott meg. Németországban és Dániában a borjak 12%-a májusban, 72%-a júniusban és 16%-a júliusban születik, de ezekben az országokban a barcogás két héttel később van, mint nálunk. Egyéb külföldi adatokat nem tudtunk beszerezni, de feltételezhető, hogy Közép- és Dél-Európában hazánkhoz hasonló az ellések ideje.

A dámtehén jó anya. Borját önfeláldozó szorgalommal szoptatja, nagy szeretettel és elővigyázatossággal neveli, ellenségeivel szemben megvédi. A borjú néhány napig még ügyefogyott, tehetetlen, merev lábaival bizonytalanul lépked. Két-három hétig az anyja nem viszi még magával legelni. A tehén néha messze legel tőle, és sokáig elmarad, hisz ebben az időben sok táplálékra van szüksége. A kis ügyefogyott borjút ilyenkor sok veszély fenyegeti, amit éhsége következtében még fokoz: rövid bégető hangon hívja anyját. A közelben tartózkodó ragadozóknak így sokszor elárulja magát. Bár a tehén hazai ragadozóink ellen hatásosan tud védekezni, mégis számtalan kisborjú az első hetekben a róka, a kutya és a vaddisznó áldozata lesz.

Ueckermann Németországban a borjúveszteséget 5%-ra becsüli.

A borjú 5 hónapig, azaz anyjának újabb megtermékenyüléséig szopik, de kéthónapos korától kezdve már rendszeresen legel és kérődzik.

Ahogy a borjak fejlődnek és erősödnek, úgy nő táplálékszerző útjaik hossza is. Ilyenkor egyre több kis család (tehén, ünő, borjú) összeáll egy csapatba, és nyár végére kialakulnak a tarvadcsapatok, amelyekben 2—3, sőt gyakran több tehén is tartózkodik az az évi és az egyéves ünőborjával. Az előző évi bikaborjak most már nyársasok, és többen összeállva kis legénycsapatokat alkotnak. Ha a nyársas bika nem talál társat, visszamegy az anyja csapatába vagy önállósítja magát. Az sem ritkaság, hogy egy-két nyársas bika

idősebb bikák csapatába áll. Nyár végére így kialakulnak a bikacsapatok is. A középkorú bikák külön csapatot alkotva állnak össze, és bőgésig rejtve élnek.

A dám nem kifejezetten alkonyat idején mozgó vad, mint a szarvas. Jár-kel egész nap. A táplálkozását a kérődzőkre jellemző ciklusok szabják meg, ezen belül, ha éhes, hajlandó éjjel-nappal egyaránt, még nyílt terepen is legelni. Amikor nem éhes, még szürkületben sem mozog. Nappalra azonban többnyire fedett helyre vonul, erdőbe, kukoricásba vagy magas vetésbe, mindenesetre olyan helyre, ahol nyugalom van.

Egyébként a nyugalmat nem igényli úgy, mint a szarvas, de ha ilyen helyet talál, azt előnyben részesíti, és nappali pihenőül is használja. Az erdei és mezei munkát, közúti forgalmat szintén sokkal jobban állja, mint a szarvas. Nemritkán láttam őket erdei munkásokkal együtt a vágásterületeken vagy forgalmas közutak mellett is.

A táplálkozási ciklus megfelelő periódusában nappal is többször abbahagyja pihenését, és rejtekhelye közelében legel, majd ismét lefekszik, kérődzik és pihen. Esti legelése során elhagyja a nappali tartózkodási helyét, messzebbre is „kivált". Esti és éjjeli legelése során megtett távolságot elsősorban a helyi adottságok szabják meg. Semmi esetre sem hagyja el rendes tartózkodási helyét olyan messzire, mint a szarvas. Ínséges időkben azonban 5—6 km-re is elmegy.

Közben — erdei útjain — rendszeresen megtartja a váltókat. Egy háltón még sohasem láttunk 10—12 dámnál többet egymás mögött valadni. Ott, ahol nagyobb létszámú dámcsapatok vannak, párhuzamos váltók alakulnak ki, és a „felvonulás" vagy „beváltás" ezeken történik.

A dám társas lény, rendszerint csak a vén bikák láthatók egyedül. Mind csapatban járnak. Külön csapatot alkotnak a tehenek, az ünők; a borjak, külön csapatot az első agancsú bikák, külön járnak a középkorúak, külön a vén bikák. Utóbbiak, mivel számszerűen is legkisebb részét alkotják az állománynak, már csak kettő-öt főből álló kis csapatot, „rudlit" alkotnak, sőt a legvénebbje egyedül jár. Egy-egy kivénült bika, valószínűleg mikor az érzékszervei már romlanak, összeáll egy-egy fiatal bikával, és kettecskén járnak. A vén bika rábízza magát fiatalabb társa éberségére.

Csak a társaságot kedvelő mivolta és családi összetartozása az, ami a csapatot összehozza, de sohasem alakul ki a dámban olyan jó csapatszellem, mint a szarvasban. A szarvascsapatok összetétele

állandó. Ugyanaz az öt középkorú bika — a bőgés idejét nem számítva — egész éven át együtt jár. A nagy tarvadcsapatok összetétele mindig ugyanaz. Nem így van a dámnál. A különféle színű és sajátos agancsú egyedekről kétséget kizáróan meg lehet állapítani; hogy a csapatok összetétele nem állandó, néha naponként változik. Társaságkedvelő, de társaságát hajlandó sűrűn változtatni.

Ha a táplálkozási viszonyai megváltoznak, sohasem változtatja tartózkodási helyét olyan mértékben, mint a szarvas. Éppen ezért állandó tartózkodási helyén jelenléte nyáron veszélyes lehet, mert a nehezen vagy nem sarjadzó csemetéket visszarágja vagy a bikák; a lapátjukat fenve, a fiatal fákat tönkreverik.

A helyhez szokott dámot nem lehet távolabbi vadföldekkel vagy etetőkkel „elhúzni", mint a szarvast.

A dám nyáron is szereti a világos, levegős, nyílt erdőket, a ligetes erdőfoltokat és az erdők széleit. Csak a legnagyobb kánikulában keresi fel a hűs sűrűségeket, nem mintha a meleget nem bírná és nem szeretné, hanem azért, mert ott kevesebb az élősködő rovar. Emiatt sokszor inkább a kukorica- és napraforgótáblákba menekül; mint az erdőbe. A sózókat tavasszal és nyáron egyaránt szívesen keresi fel, és ezekre a helyekre rendszeresen visszatér.

Az erős lapátosok agancstisztítási ideje augusztus közepe, vége, és valamennyi korosztállyal szinte egyszerre, szeptember első napjaiban fejeződik be. A dámbika az agancstisztításhoz a fák és cserjék fajaiban nem válogatós. Bármilyen karvastagságúnál vékonyabb fa megfelel ehhez. Különösen szereti a kemény és sűrű ágú cserjéket; pl. a somot és a kökényt. A lapát belső, homorú felületének tisztításához előszeretettel keresi fel a fiatal fenyő- és borókabokrokat. Azt is megfigyelték a vadászok, hogy némelyik bika a frissen lehántolt barkáját, miután az az agancsról levált, megeszi.

Az agancsát letisztított bika a faggyas korba lép (döhér bika). A jó nyári táplálékon ilyenkorra a bika már feljavul, megerősödik; szinte meggömbölyödik. Az agancstisztítás után egy-két hétig még tart ugyan a barátság a kis bikacsapatokban, de annyira visszavonulnak és olyan titokzatos életmódot folytatnak, hogy alig látni őket. Nem is sokat mozognak, nincs már sok tápanyagra szükségük; és az a kevés terített asztalon tálalva van előttük. Csak késő este lépnek ki nappali tartózkodási helyükről, és kora hajnalban már beváltanak. Éppen olyan titokzatosak, mint a hasonló életkörülmények közt levő szarvasbikák.

A hajnali szürkület sejtelmes ködében a réten át libasorban egymás mögött agancsukkal bólogatva siető 4—5 erős bika olyan látvány, ami minden vadász vérét pezsgésbe hozza, és az ilyen jelenetet soha el nem felejti.

Szeptember közepén vagy vége felé este és hajnalban az öreg dámbikák nappali tartózkodási helye közelében itt-ott már felveri az erdő csendjét egy-egy érces hangzású csattanás. A fákat mintha verné valami, zörög a haraszt, rohanó vad dobogása hallatszik: két bika összeveszett. Eddig békésen megvoltak, de most, különös érzéstől hajtva, már nem tűrik meg egymást, össze-összecsapnak, és elhagyják a megszokott helyüket, felkeresik a bőgőhelyeket, mert közeledik a barcogás ideje.

A nyáron kialakult rend tehát szeptemberben felbomlik. A dámok életében mozgalmas és izgalmas napok következnek. Itt az üzekedés ideje.

A barcogás azzal kezdődik, hogy az idősebb bikák megérett agancsaik lapátját tisztára fenik, és hatásosságát egymáson kipróbálják. A bikacsapatok szétválnak, és a bikák külön-külön magányba vonulnak. A nyári dús táplálék következtében nagy az erőtartalékuk. Ébredezni kezd a nemi gerjedelem. Ám a szebbik nem még nem viszonozza közeledésüket, ami idegesíti a bikákat. Sokat incselkednek ezért egymással, veszekednek, agancsukkal egymást és a fákat verdesik, összeférhetetlenekké válnak. Szeptember vége felé már föl-alá szaladgálnak, nem találják helyüket, nyakuk és heréjük megduzzad és elvonulnak a bőgőhelyekre, amelyek hollétére az elmúlt év izgalmai után még nagyon jól emlékeznek.

Közben a hasukon egy sötét folt, az ún. „bőgőfolt" keletkezik. Ettől kezdve a bika kellemetlen bakszagot áraszt, amely azonban nem nagyon átható. Az üzekedés végére ez a szag elmúlik, nem úgy mint a szarvasbikáé, amely átható bakszagát a bőgés után még egy hónapig megtartja.

A bőgőhelyen a bikák „bőgőteknőt" kaparnak ki a talajban (lásd a 7. képet). Ez egy-két méter hosszú és ugyanolyan széles, 10—30 cm mély, teknőszerű gödör, amelyből még a gyökereket is kikaparják. Néha több bika egymás mellett készít magának bőgőteknőt, de tisztes távolban, a tulajdonjog fenntartásával. Legtöbb bika éveken át ragaszkodik az előző évben készített teknő feletti tulajdonjogához, és a teknőt évenként felújítja. Némelyik bikának pedig több teknője van, egymástól 20—30 m-re, ezekre jobban vigyáz és jobban félti,

mint a teheneit. Itt ácsorognak, kaparnak, belefekszenek, belevizelnek és ebbe onanizálnak. Néha már olyan mély a teknő, hogy fektükben a hátuk ki sem látszik belőle. A teknő feneke friss föld, tehát hűvös, ezért a bikák szívesen fekszenek bele.

Itt jegyezzük meg, hogy a bika a legnagyobb kánikulában sem dagonyázik, ezért a nyári fényes, rövid, testhez simuló szőre mindig tiszta.

Egy-egy bőgőhelyen a bőgőteknők száma, az üzekedésre összegyűlt bikák számától függően, 1—50.

Azt még nem tudtuk megállapítani, hogy a bőgőhely keletkezésének mik a feltételei. A dámvadas területeken és a nagyobb vadaskertekben évtizedek alatt alakultak ki ezek a helyek, ahová üzekedés során a dámvad évenként visszatér. Miután lezajlik az üzekedés, elnéptelenedik a környék. Csak a dámok tudnák megmondani az ilyen helyek kialakulásának okait, mert találtunk már gerincen és völgyfenéken, hegyoldalban, öreg, középkorú és fiatal erdőben, északi és déli fekvésben, napos és árnyékos helyen, sűrű és nyílt terepen, tölgyesben, cseresben, gyertyánosban, erdő mélyén és szegélyén, legelőhöz közel és távol, vízhez közel és távol. Csak egy közös vonás fedezhető fel minden bőgőhelyen: éjjel-nappal teljes zavartalanság, forgalommentesség, az ember jelenlétének teljes hiánya. Ezek elsősorban a nyílt területekre érvényes szabályok, a vadaskertekben a megszokottság mértékéig az elmondottak módosulnak.

A bőgőhelyeket a dámvad akkor is megtartja, ha az erdő állománya ezen a helyen — gyérítéssel vagy a tarvágással — megváltozik. Ha a tarvágás azonban az egész környéket kopárrá változtatja, a bőgőhely eltolódik a legközelebbi nyugalmas erdőig.

A bőgőhely végleges megváltoztatására csak bekerítéssel lehet a dámokat rábírni vagy olyan létesítményekkel, amelyek mellett nem zavartalan az életük.

A bőgőhelyen a bikák már az üzekedés megkezdése előtt elkezdik horkolásukat. Eleinte keveset, később mindig többet, kezdetben csak reggel és este, később már nappal is, a főidényben éjjel is. Napközben többször szünetet tartanak, negyedórára, egészórára, majd egyik újra kezdi, mire a többi is rázendít. Akár a békák.

A bőgést és a velejáró sajátos vadmozgást helyenként barcogásnak nevezik. A különleges hangon megszólaló bika a barcogó bika, hangjára a horkolás megjelölést használják. A „barcogás" szót nem tartom elég kifejezőnek, de jobb híján ezt kell elfogadnunk.

A bőgőhelyeken csak a korosabb bikák tudnak és mernek bőgőteknőt fenntartani, a középkorú és fiatalabb korosztály ezeken a helyeken csak átmenetileg tartózkodik. Félrehúzódva szemlélik az eseményeket, és a kielégítetlen vágytól néha úgy elvakulnak, hogy a bőgőhelyekhez közeledő vadászt is, félreismerve, majdnem fellökik.

A barcogás négy-öt hétig tart. Hazánkban, az időjárástól függően; szeptember utolsó vagy október első napjaiban kezdődik és október végéig tart. A legerősebb üzekedési időszak az október 10—16 közötti. Ekkor éjjel-nappal horkolnak a bikák, egész nap mozognak, alig pihennek valamit. Németországban és Dániában az üzekedés a hazai időponttól 14 nap eltolódással kezdődik.

A bikák szeptember végén, október elején már a kész bőgőteknőkkel várják a nászt, ami a dámoknál egészen sajátos és semmi más, európai nagyvadhoz nem hasonlítható. A bőgőhely körül tartózkodó tehenek közül az üzekedők egyenként felkeresik a bikákat, majd a borítás után továbbállnak.

Ez az esemény azonban nem ilyen zavartalan. Az üzekedő tehén elhagyja csapatját, és az elmúlt évek emlékei alapján vagy a barcogó hang után igazodva, felkeresi a bőgőhelyet. Sokszor a bika terelgeti ide. Először az öreg bikák barcognak, a középkorúak csak később. Az üzekedést viszont az ünők kezdik, majd a borjatlan tehenek üzekednek; a borjas tehenek pedig csak a barcogás második felében. A borjas tehenek üzekedésük idején nem szoptatnak. A borjak ilyenkor elégedetlenségüket finom orrhangú bégetéssel fejezik ki. Ez a hang a bőgőhelyek közelében gyakran hallható. Az ünők rendszerint a második évükben, pontosabban 17 hónapos korukban kezdenek üzekedni. Ueckermann szerint, kivételes esetekben; a jól fejlett borjak első évük őszén, vagyis 5 hónapos korukban már üzekednek, és tavaszra; vagyis egyéves korukban már leborjaznak.

A bikák a teheneket kitartó horkolással fogadják, kísérgetik, terelgetik; és igyekeznek a saját bőgőteknőjük közelében tartani őket. Néha több üzekedő tehén és ünő jön össze a bika körül; s — a gímszarvashoz hasonlóan — egész háremet alkotnak. A tehenek együtt tartása és megvédése a vetélytársaktól komoly gondot okoz a háziúrnak. Ilyenkor az ott settenkedő fiatalabb bikákat elkergeti, az erősebb vetélytársakkal pedig összeméri erejét. A dámbikák sokat verekednek, sokkal többet, mint a gímszarvasbikák; mert rendszerint sok bika van együtt. Nincs még egy olyan vadfaj, amely

nagyobb elkeseredéssel küzdene az ellenféllel, mint a dám. Sok a veszteség is, ami a vadnevelés szempontjából nemkívánatos. Az ellenfél megsemmisítése a harcképtelenné tételt jelenti, ami viszonylag ritkán végződik az egyik fél halálával. A súlyos fej-, szem- és nyaksérülés azonban gyakori. Leggyakoribb az agancstörés! A halálnak nem szúrt seb az oka, hanem a nyakcsigolya törése vagy két bika agancsa verekedés közben úgy összeakad, hogy nem tudnak szétválni. Így mindkettőjük elpusztul.

Szúrt sebek leggyakrabban a fejen fordulnak elő, az állkapcson, az orrcsont közelében, a szemben, a fülben és a nyakon.

A verekedő bikák szügybevágott fejjel egymásnak rohannak, és hevesen csapnak össze, ezért is sok az agancstörés. Nem taszigálják egymást, mint a szarvasbikák, és nem igyekeznek egymás oldalát elkapni, mert csak a szemáguk alkalmas szúrásra. Ha az első összecsapásnál kiderül az egyik fél fölénye, a másik végképp elhagyja a csatateret, rendszerint a győztől üldözve.

Ha majdnem egyenlő erősek, akkor szívós és kegyetlen harc alakul ki. Leszegzett fejjel, figyelve és a támadás alkalmas pillanatát lesve sokat járnak egymás mellett föl és alá. Többször egymásnak ugranak, közben feltúrják a talajt és hevesen csapnak össze. A vesztes így harcképtelenül hagyja el a csatateret vagy holtan marad ott.

Ahol kevés a bika, ott kevesebb a verekedés is. Ilyen esetben egy-egy érett bika a bőgőhely közelében több tehenet igyekszik meghódítani, egyiktől a másikhoz rajzik. Közben az odasettenkedő gyengébb bikák is „szóhoz jutnak", aminek azonban többnyire nagy menekülés a vége.

Egy-egy erős lapátos 8—12 tehenet képes beborítani, de helyes ivararány esetén 4—5-nél több nem jut egyre. A borítás leginkább a birkák aktusához hasonlít. A bika a hátsó lábára állva megközelíti a tehenet és többször beborítja, utána belefekszik a bőgőteknőjébe. Ha nagyon meleg az idő, szívesen elfekszik a kijárt erdei utak csupasz, hűs, de sohasem sáros talajára. Néha annyira kimerül, hogy pár lépésre meg lehet közelíteni, mert nem figyel.

Az üzekedő lapátos a barcogás időtartama alatt keveset táplálkozik, a sok verekedés, a vetélytársak üldözése, a tehenek terelgetése, befedezése és a bőgéssel járó izgalmak következtében nagyon leromlik, és ilyen leromlott állapotban találja a tél. Súlyvesztesége néha 20 kg-ot is kitesz.

A bikák, az állomány ivararányától és a korosztály megoszlásától

függően, más-más korban kezdenek bőgni. Megfigyelték egy 30 haos vadaskertben, hogy a bikák csak a negyedik agancs felrakása után, vagyis ötéves korban kezdtek horkolni, a fiatalabbak csak a fejük hátravetésével markírozták a barcogást. A második agancsú bikák már élénken érdeklődnek az üzekedő tehenek és ünők után, azokat szívesen terelgetik, és ha szerét ejtik, be is fedezik őket.

A borítás időszaka leginkább az esti, éjszakai órákra esik, a nappali borítás ritka.

Olyan helyeken, ahol kevés a dámvad, vagy ahol újonnan telepítették a dámot, és a bőgőhelyek még nem alakultak ki, a barcogás lefolyása más. A bikák nem kaparnak bőgőteknőket, és éppen úgy kísérik a tehéncsapatokat, mint a szarvasbika. Így van ez Békésben is.

A normális ivararány és a korosztálymegoszlástól eltérő állományösszetétel káros a barcogás kialakulására. Ahol sok a bika, tehát az ivararány a normális (1:1) állapottól a bikák javára eltolódik, ott nagyon sok a verekedés, a sérülések többnyire súlyosak. Így sok lapát már a barcogás második felében törött vagy hiányos, tehát mint értéktelen trófea a vadgazdálkodást is károsítja. Ha viszont az ivararány a tehenek javára tolódik el, akkor a korábban üzekedő öreg bikák a barcogás második felében már olyan kimerültek, hogy a fiatal korosztályok kénytelenek a tehenek befedezésében részt venni és leromolva érik meg a telet, aminek sok téli veszteség és minőségi romlás az eredménye.

Hasonlóan káros a normálistól eltérő korosztály megoszlása. Ha sok az öreg bika, sok a verekedés és az agancstörés. Ha az állomány átlagos életkora alacsony, ismét a fiatalabb generáció jut nemkívánatos szerephez éppen a barcogás végén, amikor már kevés idejük marad ahhoz, hogy a tél beköszöntéig helyreállítsák kondíciójukat.

A bőgés során leromlott bikák a tél beálltával ínséges idő előtt állnak. Ha a tél nagy hóval köszönt be, akkor a tartaléktápanyagtól idő előtt megfosztott bikákat nagy veszély fenyegeti. Ahol a tél későn köszönt be, esetleg vékony hótakaróval vagy anélkül, ott elég ideje lesz a dámnak ahhoz, hogy a barcogás után felkészüljön a téli ínségre. Így pl. Olaszországban, ahol a tél gyenge, nagyon erős lapátosokat terítettek (különösen az első világháború előtt). Ez az egyik oka annak, hogy a németországi dámok közül a schleswig-holsteiniek a legerősebbek, mert ott, a tengeri klíma hatására, hosz-

szú az ősz és enyhe a tél. Ez viszont Németország kontinentális területeire nem érvényes.

A barcogás befejeztével, október végén visszaáll a régi rend. A bikák, miután minden üzekedő tehenet és ünőt befedeztek, elvesztik haragos kedvüket, kibékülnek a régi társaikkal, összeállva ismét csapatokban keresik fel előző helyüket. A tehéncsapatok is kialakulnak, és mivel a mindennapi táplálékszerzés most már nagyobb utakra kényszeríti őket, nagyobb tarvad-csapatok alakulnak.

Helyenként előfordul, hogy egy-egy erősebb bika a barcogás után még néhány (2—4) hétig kísérgeti a tehéncsapatot, mint ahogy ez a szarvasnál is szokásos.

Barcogás után a dámok már kivétel nélkül téli csuhában járnak. A bőgés kezdetén még nyári ruhában vannak. A szőrváltást a bikák kezdik. A bőgés idejére nyakukon sötétebb lesz a szőr, és a hasukon is sötét bőgőfolt keletkezik. A bőgés alatt teljesen átvedlenek, és október végére levetik a foltos nyári ruhát, szürkésbarnák lesznek. A bőgés végére a tehenek is levedlenek, sőt a borjak is levetik pöttyös gyerekruhájukat, sötétebb téli ruhával váltják fel.

A barcogás végére tehát minden dám átvedlett, fénytelen és pötytyözés nélküli csuhában, a régi csapatában él tovább. Ez az idő a selejtezés, a tarvadvadászat ideje, ami igencsak próbára teszi az erre hivatott vadászt.

Már említettem, hogy az alacsony dámvad nem bírja a vastag hóréteget, mert felfázik. Menekülésében is nagyon akadályozza a magas hó, a kutyák könnyen és gyorsan megfogják. Ha nagy a hó; különösen pedig, ha az hosszan tartó is, sok a téli veszteség.

A legnagyobb veszteség többnyire a legöregebb bikákat éri, mert az elveszett tartaléktápanyagukat nem volt még idejük pótolni a barcogás után. Kevesebb a veszteség a borjúállományban. A természetes szelekció során ezek közül csak a leggyengébbek pusztulnak el.

A hó nélküli hideg időt a dám nagyon jól bírja. Mivel a természetes táplálékban nem válogatós; felkutatásában pedig leleményes; valamint a mesterséges etetést gyorsan megszokja és a szemtelenségig erőszakos; a hideg telet; ha nincs vastag hótakaró, az őznél és a szarvasnál jobban állja.

Télállóságában veleszületett intelligenciája is segíti. Az etetőtől elzavart dámcsapat például képes arra, hogy a legkisebb kalóriaveszteség érdekében csak a legszükségesebb mértékig távolodjon el, és a veszély elmúltával ismét visszatér az etetőhöz, amit sem az őz,

9. kép. Nyársas bika agancsa

10. kép. Második agancs

11. kép. Harmadik, „kanalas" agancs

12. kép. A negyedik agancs már gyenge lapát

13. kép. Erős lapát

14. kép. Dupla, ellapátosodó sarkantyú

15. kép. A szép lapát hosszú és széles

16. kép. Hosszúra nyúlt, keskeny lapát

17. kép. Rövid, széles lapát

18. kép. Jégágas agancs

19. kép. Az U alakban öblösödő lapát gazdáját ki kell selejtezni

20. kép. Féloldali heresérülés okozta ezt a maradandó rendellenességet

21. kép. Vékony agancsszár

22. kép. A telt lapáton szép a gyöngyözés

23. kép. A visszakunkorodó ágvég veszélyes a viselőjére

24. kép. A vén bika lapátjáról már eltűnnek a csipkék

25. kép. Kemény talajon csak a nyom éle és a koszorú látható (fiatal bika nyoma, elöl a hátsó, hátul a mellső láb nyoma, 51/45/mm)

26 kép. Ünő 35 mm széles nyoma

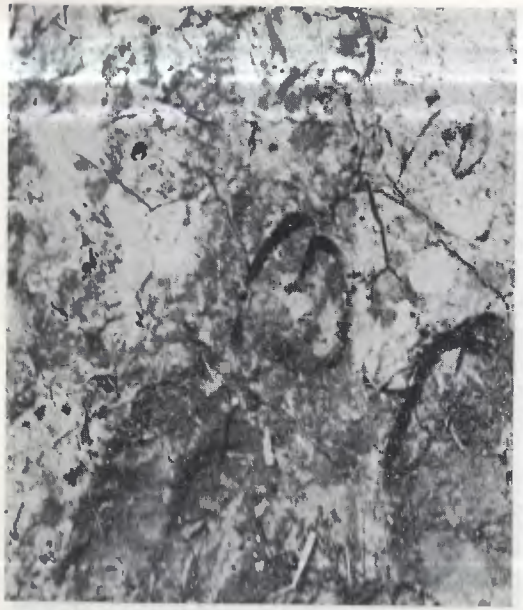

27. kép. Egyéves ünőborjú nyoma (31 mm széles)

28. kép: A dámtehén jellegzetes nyoma (42 mm széles)

29. kép. Középkorú bika jobb lábainak nyoma (a mellső láb szélesebb nyomába belelépett a hátsó lábával, 61/51/ mm)

30. kép: Középkorú bika bal lábainak nyoma (mellélépés; 57/51/ mm)

31. kép. Nyársas bika csülkei: bal oldalon a mellső, jobb oldalon a hátsó láb

32. kép. Dámbika hullatéka

sem a szarvas nem tesz meg. Egy kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy a szarvast és őzet sokszor oktalansága viszi a téli pusztulásba, a dám ellenben védekezik a téli veszélyek ellen. Persze vannak a dámnak is fogyatékosságai e téren. Kemény télben eléggé bizalmas; közelre bevárja az embereket, sőt maga is annyira megközelíti az emberlakta helyeket, hogy ezzel felesleges veszélynek teszi ki magát.

Árvíz alkalmával a dám leleményesebb a veszély elkerülésében, mint az őz vagy akár a szarvas. Idejében kimegy az ármentesített területre. Előfordult azonban, hogy úszó dámbika agancsával fennakadt a folyóparti bozótban és megfulladt.

A bikaborjú homlokán hathónapos korában, másodlagos nemi jellegként, agancs bontakozik ki. Eleinte csak a homlokszőrök lesznek csigaszerűen kunkorodók a leendő agancs helyén, és alattuk a homlokcsonton dudorodás keletkezik. Ez még nem látható, csak tapintható. Egy hónappal később, január végén, február elején válik láthatóvá az első csapos agancskezdemény, ekkor a bikaborjú már megkülönböztethető az ünőborjúktól.

A dámtehén borját körülbelül öthónapos koráig szoptatja, pontosabban az üzekedés idejéig. Rakiczki megfigyelése szerint, egyes tehenek borjaikat barcogás után is szoptatták mindaddig, míg a fejlődő új embrió állapota megengedte, hogy az anya fölös tejet adjon le. Ez néha decemberig tart.

A tavaszi szőrváltás a szarvaséval egyidejű. Először az ünők és a nyársas bikák nyaka vedlik le, azután a fej, a lábszárak, az oldalak, majd végül a gerinc és a hátsó combok. Lényeges eltérés a szarvassal szemben az, hogy a tehén elléskor már „nyári ruhában" van. A tavaszi váltás egyenletesebb, mint a szarvasé, 30—40 napig tart, ezért a dám a váltás időszakában sohasem olyan kócos, borzas, mint a gyorsabban váltó szarvas vagy az őz. Még ekkor is mindig „tiszta" benyomást kelt.

A nőstény és a hím dám életének második évében már ivarérett (pontosabban 17 hónapos korában), de a test fejlődése, a csontozat növekedése a tehén esetében a harmadik, a bika esetében a hatodik évben fejeződik be.

Agancsismeret

Csap — nyárs — lapát

Már említettük, hogy a bikaborjú homlokán hathónapos korában (november végén, december elején) a rózsató helyén kis dudor keletkezik, ami ujjal már kitapintható, de még nem látható. A látható különbség ilyenkor az ünőborjú és bikaborjú feje között még csak annyi, hogy utóbbin a rózsatövek helyén a kissé megnyúlt és sötétebb szőrpamacsok csigaszerűen kunkorodottak. Természetesen ez csak közelről látható. A gyakorlatban a bikaborjút az ünőborjútól csak a hímvesszője körül lelógó hosszabb szőrről lehet megkülönböztetni.

A bikaborjú homlokán a dudorodás rohamosan nő. Február vége felé már sárgásbarna szőrökkel fedett csap látható a rózsatőn, ami egyre nagyobb lesz, és nyár derekára teljesen kifejlődik. Ez az első agancs a „csap" vagy „nyárs" (lásd a 9. képet). Kifejletten a mi dámjainkon 5—22 cm, a németeknél 3—15 cm hosszú. A 15 cm-nél hosszabb nálunk is elég ritka, és belőle gazdájának kiváló agancsfejlesztő készségére következtethetünk.

A csapot a dámbika augusztusban letisztítja, azaz a rajta levő sárgásbarna „barkát" bőröstül lefeni, és visszamarad a kezdetben fehéressárga, csupasz csap vagy nyárs, mely néhány nap múlva a levegő, a napfény és a növényi nedvek hatására világosabb vagy sötétebb barna lesz, a töve körül sötétebb, a vége felé világosabb.

Az első agancs tehát augusztusban kész. Ennek alakja az öröklött tulajdonságoknak megfelelően eltérő. Lehet a vége felé alig keskenyedő; csőszerű. Ez többnyire végig azonos színárnyalatú (csapos).

A tűhegyes végű csap hegye többnyire lényegesen világosabb a tövénél (nyársas). Első esetben az agancs sima, a vége tompa és gyakran „pudvás", porózus, laza szövetű, utóbbi esetben több-kevesebb kisebb dudorodás, ún. „gyöngyözés" látható, főként az alsó felén; harmadában. Ez is azt a látszatot kelti, mintha lefelé vastagodna.

A szárak egymáshoz való viszonyát tekintve az agancs szűk állású, ha a szárak megközelítően párhuzamosak. Terpesztett, ha a szárak egymástól elhajlanak. A terpesztés abszolút mértéke legtöbbször meghaladja a szárak hosszát.

Az első agancson rózsa soha nincsen. A rózsa helyén egyes agancsokon nagy szemű a gyöngyözés, de ez nem rózsa, mert nem övezi teljesen az agancsot.

A rózsató magassága normális fejlődésű agancsokon 20—25 mm (belül mérve), vastagsága 22—28 mm.

A következő év májusában, tehát közvetlenül kétéves kora előtt, a bika az első agancsát elveti, és azonnal megindul a második agancs fejlődése, ami augusztusig fejlődik ki (lásd a 10. képet). Szeptember elejére a bika ezt tisztára feni. Most már nem csapos, sem nem nyársas, hanem a szarvasagancshoz hasonlóan hatos, nyolcas vagy esetleg még több ágú. A rózsató fölött rózsa övezi az agancsszárat. Közvetlenül efölött szemága van, majd feljebb középágat növeszt, és ezen felül csak egy kissé ellaposodó ágvég van vagy két-, esetleg többfelé az elágazás kezdeménye látható. Ez az agancs mindig hasonlít a szarvas agancsához, de a jó agancsú bikák második agancsán már az ellapátosodás tendenciái észrevehetők. A második agancsú bika szárhossza eléri a 25—40 cm-t.

A második agancsot viselője a következő év májusában ismét elveti, és kezdődik a harmadik agancs fejlődése (lásd a 11. képet). Ez szintén augusztusig kész. Szeptember elejéig szintén letisztítja. Az előző évihez viszonyítva hosszabb, erősebb, a rózsája most már szabályosan kifejlett. Erőteljes szemág és középág jellemzi, a középág felett most már határozottan látható az ellapátosodás több ágvéggel. Ezt az agancsot, minthogy méreténél fogva lapátnak még nem mondható, „kanalasnak" nevezzük.

A kanalas agancsát a következő évben ismét néhány nappal korábban dobja el, mint az előző évit, és a következő negyedik agancs az előzőkhöz hasonlóan fejlődik ki, de a középág fölötti kiszélesedés már olyan, hogy a negyedik agancsú (5 éves) bika gyenge lapátosnak nevezhető (lásd a 12. képet). A lapát első éle

előre ível, a hátsó élének felső szögletétől pedig visszafelé többkevesebb, kisebb-nagyobb ág fejlődik. Ezek a „csipkék".

A hátsó él egyébként hátrafelé szélesedik, és alsó szögletében fejlődik ki a leghosszabb, hátrafelé álló és fölfelé kunkorodó csipkeág, a „sarkantyú".

A csipkék közül a legfelsők előre és kissé befelé ívelnek. A középsők hátrafelé, a sarkantyú legtöbbször kissé befelé és fölfelé ível.

Ez egyúttal a dámbika agancsának végső szerkezete is. Már csak nagyobbodhat, de a bika életkorával szerkezete nem változik. A további fejlődésre nem az jellemző, mint a szarvaséra, tehát nem az ágak száma nő, hanem az egész agancs, ami a szárvastagság körméretében, a lapát felületében és a csipkék erősségében fejezhető ki. Az agancs szárhossza az ötödik agancsban már elérheti a 70 cm-t. Általában 10—12. évében hozza a legvaskosabb agancsot, és ekkor erős lapátosnak nevezzük (lásd a 13. képet).

Az agancs további alakulására jellemző, hogy a bika növekvő korával évenként néhány nappal korábban veti el agancsát (3—8 nap).

Az egyre nagyobb agancstömeg fejlesztéséhez mind hosszabb időre van szükség, ezért a középkorú és öreg bikák agancsa — bár a régit korábban vetik el — egyformán augusztusra készül el, az agancstisztítás ideje változatlanul augusztus vége és szeptember legeleje.

A korral együtt erősödik a rózsató, a rózsa, a szárvastagság, nő a szárhosszúság, szélesedik és erősödik a lapát, agancstömege és súlya gyarapodik.

A rózsató fejlődése több irányú. Kezdetben majdnem párhuzamosak a tövek. Ahogy súlyosodik az agancs, a rózsató úgy vastagszik. Ez a vastagodás nem egyforma, a koponyavarrat felől erősebb, miáltal a későbbi években a kezdeti párhuzamos állás széttartóvá válik. Továbbá a rózsatőből minden évben a leváló aganccsal együtt egy vékony réteg is leválik, mégpedig kívül több, mint belül. A rózsatő így megrövidül, az illeszkedési síkja kifelé egyre meredekebb lesz. Ez az átalakulás megfelel a statikai követelménynek, amit az agancs súlygyarapodása és a verekedés közbeni igénybevétele megkíván.

A negyedik és ötödik agancsfelrakás után kialakul az agancs végleges formája. Ha a későbbi években a bika korosodásának megfelelően az agancs egyes méretei nagyobbodnak is vagy esetleg gyengülnek, jellemző formáját évről évre megtartja. Ennek alapján

a hullott agancsokkal nemcsak az egyes bikákat lehet azonosítani, hanem a gyakorlott megfigyelő az élő bikákra is évről évre ráismer. Hozzá kell azonban tenni, hogy a dámnak nem lévén koronája; a többé-kevésbé sablonos lapátú bikán az azonos jellegek és formakincsek évről évre való felismerése sokkal nehezebb, nagyobb gyakorlatot igényel, mint amilyennel a szarvasbika felismerhető.

A szemág alakja, ívelése és hajlása többnyire éveken át azonos.

Az agancs anyagának fajsúlya 1,2, tehát a tömör csontnál könnyebb. Legsúlyosabb a szemág és a szár alsó része, fajsúlya eléri az 1,63 értéket, viszont a lapát felső része néha megközelíti a víz fajsúlyát.

Az agancsot fedő háncs a „barka". Normális színű dámbikák barkája sárgásbarna, a „fekete" bikáé nem fekete és a „fehéré" sem fehér, hanem az előzőé kissé sötétebb sárgásbarna, az utóbbié világosbarna.

A 10—14. életév után az öregedés évei következnek. Ennek látható jele elsősorban a csipkézet ellaposodásában mutatkozik. A csipkeágak egyre rövidebbek lesznek, sőt, a vén bikáknál eltűnnek, és ezáltal a hátsó lapátél hullámos vagy egyenes lesz. Legkésőbb a sarkantyú fogy el.

Az öregedés későbbi fázisában már a lapát nem is fejlődik, végső stádiumában — ami egyben az életkor felső határát is jelenti — a bika már csak hitvány, kis, nyársszerű agancsot hoz. Ezt a kort már nagyon kevés bika éri meg.

•

Az agancs jellegzetességei

Az agancson fejlődése közben több olyan jelleg látható, amiből jó vagy rossz tulajdonságokra következtethetünk. Ezek csak annyiban térnek el a szarvasagancs közismert hasonló jellegzetességeitől; amennyiben a dámbika agancsa, lapátos mivolta miatt, lényegében eltér attól.

Az agancs *színe* világos, sárga, barnás, sötétbarna. Az ágvégek és a csipkézet fényes, fakó vagy sötét.

Az agancs *anyaga* kemény, acélos, súlyos vagy puha, porózus és könnyű.

A dám agancsa általában nem annyira gyöngyözött, mint a szarvasé. A *gyöngyök* kisebbek, laposabbak, a jól gyöngyözött dámlapát ennélfogva megbecsült trófea.

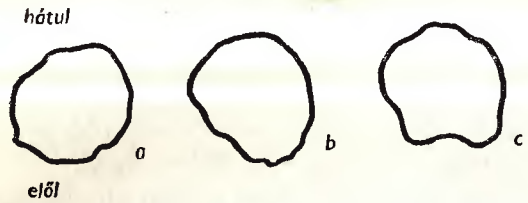

2. ábra. Az agancsszár keresztmetszete
a) sima keresztmetszet, *b)* és *c)* lécecskével bővített keresztmetszet

Barkás korában az agancsot *vérerek hálózzák be*, ezeknek a nyoma a megszilárdult agancs szárán és különösen a lapátján látszik meg. Az erezés díszíti az agancsot, kiemeli az agancsszár ívelésének lendületét, ezért minél jobban látható, annál értékesebb az agancs.

Az agancs szára a szemág és a középág között, *többé-kevésbé kör keresztmetszetű.* A teljesen kör keresztmetszetű agancsszár nem szép, „esztergályozott" agancs. Ezt a keresztmetszetet azonban legtöbbször megváltoztatja a „lécecske", ami a szem- és középág között hosszanti irányban a szárat erősítő kis bordaszerű megvastagodás. Néha két lécecske is van. A lécecske a szárat erősíti és tetszetőssé teszi.

A *sarkantyúk* (lásd a 14. képet) néha kettéválnak vagy szétterülnek, és önálló kis lapátot alkotnak. Néha a lapát belső felületén is „vendéglapát" fejlődik. Ezek mind viselőjének jó agancsfejlesztő készségét jellemzik, az agancs tömegét és súlyát emelik. Ha nem bizarr, formarontó képződmények, az agancs értékét is emelik.

A lapát felső és hátsó peremét kiágazó *csipkék* (ágvégek) szegélyezik. Minél hosszabbak, hegyesebbek és fényesebbek a csipkék végei, annál értékesebb az agancs.

A csipkék értékelésénél azonban ne essünk túlzásba, azaz a csipkék töve közötti öböl ne hatoljon a lapát felületébe, és így ne bontsa meg a lapát zárt felületét.

A *lapát* az agancs legértékesebb része. A nagy, telt és zárt lapát a kívánatos. Követelmény továbbá még a hosszú és széles alak (lásd a 15. képet), valamint a gyengén nyújtott téglalap vagy ellipszis alak. A túl hosszúra nyújtott keskeny lapát vagy a rövidebb, nagyon széles lapát nem szép (lásd a 16. és a 17. képet).

A lapát belső felületén néha érdekes képződmény látható, a „cápafogak". Sorban elhelyezkedő, apró csipkevégszerű kinövések. Értékelését illetően eltérők a vélemények. Szerintem, ha a kinövések nem túl nagyok, nem rontják az agancs szépségét, a lapát összhangját, akkor értékes formakincsnek tekinthető a „cápafog".

A *szem- és a középág* sajnos elég gyakran hiányzik vagy csökevényes. A szép, enyhén ívelt szemág és a mérsékelten hosszú középág megbecsült tulajdonsága az agancsnak.

Öreg bikának többnyire egyenes vagy alig ívelt a szemága, de ez nem hiba. A gyulaji bikák idős korukban is megtartják hosszú, szépen ívelt szemágukat.

A dámbika agancsára *nem jellemző a jégág*, de gyakran előfordul (lásd a 18. képet). A teljesen kifejlett jégág ritka, de csökevényes formában sűrűn találkozunk vele.

Az *agancs állása* szűk, normális vagy nagyon terpesztett. Legtetszetősebb a 80—100%-os terpesztés.

A szembenéző bika agancsformáját illetően négy fő típust különböztetünk meg:

1. „V" alakú típus: az agancsszárak semmi különös görbületet nem mutatnak.

2. „U" alakú típus: a szárak a középágnál vagy még ez alatt befelé megtörnek, így a felső szárrészek (a lapátok) párhuzamossá válnak.

3. „O" alakú típus: a középág alatt és a lapátnál kétszer megtörik az agancsszár, így abroncsos alakúvá válik.

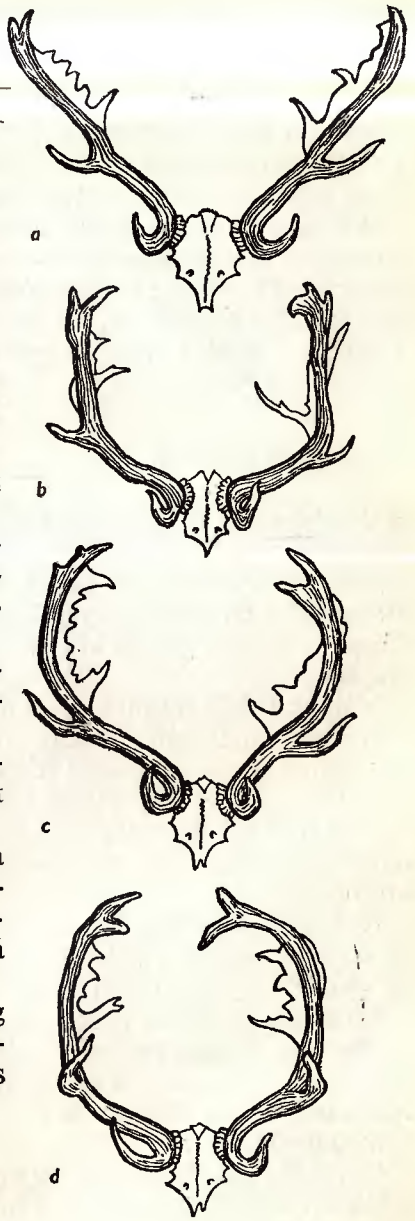

3. ábra. Az agancsszárak elhajlása szerint az agancs *a)* V, *b)* U, *c)* szív, *d)* O alakú

4. „Szív" alakú típus: a középág alatt kifelé, fölötte pedig befelé törik meg az agancs, minélfogva a szembenéző agancs „szív"-formát mutat.

A négy fő típus között az átmeneti formák számtalan változata fordul elő. Legtetszetősebb a „V" és „U" típus közti átmeneti forma 100%-os terpesztéssel.

Az agancsállás típusa ugyanannál a bikánál éveken át azonos.

Azokat a tulajdonságokat, amelyek az agancs szépségét és értékét emelik, formakincseknek nevezzük. A formakincsekben gazdag agancs értékesebb az azonos súlyú és tömegű, de formakincsekben szegényebb agancsnál. A selejtezés célja tehát az állomány formakincsekben gazdag bikáinak gyarapítása.

Rendellenes agancsok

A dámbika agancsának fejlődése gyakran rendellenes, az agancs kialakulása nem az előzőekben leírtak szerint alakul. A rendellenességek annál gyakoribbak, minél kisebb területen kénytelen a dámvad kedvezőtlen életkörülmények között élni, és minél inkább érvényesülnek — a beltenyésztés következtében — az agancsfejlődésre káros tényezők.

Nálunk ritkán fordul elő, de tőlünk nyugatra fekvő államokban a gyengébb minőségű vidékeken helyenként általános, hogy a második agancs is csak nyársassá fejlődik. Ez az első nyársnál valamivel erősebb, hegyes és fényes végű, leginkább arról különböztethető meg az első agancsú nyárstól; hogy szabályos a rózsája. Hazánkban az ilyen agancsot fejlesztő bika mindenképpen selejtnek minősítendő és kilövendő.

Ritka, de előfordul, hogy az első agancsú bikák agancsa későn válik el a rózsatőtől, és közben az új, a második már fejlődik, ránő az elsőre vagy körülnövi még mielőtt levált volna a rózsatőről. Ezt a rendellenességet hormonzavar okozza. A régi agancs később leesik vagy teljesen benövi a második agancs. Ez nem nagy hiba, mert így csak a második agancs lesz rendellenes; az utána következők azonban már hibátlanok. Az ilyen bikát, ha egyébként hibátlan, nem szabad kilőni.

Gyakori rendellenesség a szemág és a középág hiánya vagy ezek csökevényes volta. A szemág gyakran lefelé konyul, oldalt félreáll

vagy a két szemág összetart. A dupla és kétágú, ellapátosodó szemág még nem selejt. Ugyanez vonatkozik a középágra is. Sajnos, a szem- és középág rendellenességei a legjobb hazai állományokban gyakoriak. Igaz, hogy egy dámbika agancsának elbírálásánál a lapát minősége a döntő, a tetszetősség szempontjából a szem- és középág jelenléte nem olyan fontos, mint a szarvas agancsánál, ezek mégis bántóak, és hibapontként bírálandók.

Döntő az agancs elbírálása során a lapát alakja. Legszebb és legimponálóbb a hosszú, széles, alig szögletes lapát, sok, hosszú, nem pudvás csipkevéggel és a csipkék között hibátlan éles lapátszegéllyel. A rövid, túl széles lapát éppen úgy nem szép, mint a hosszú, keskeny lapát. Nem szép a túlzottan előreívelő lapát, valamint az a lapát, melyen csak fönt vannak csipkék és ék alakúan csatlakozik a szárba. Ez esetben rendszerint a sarkantyú is hiányzik. A rombusz alakú lapát sem szép. Legcsúnyábbak azonban az ún. öblös lapátok, melyen egy vagy több csipkevég között mélyen belenyúló öböl található. Ez néha a lapátot több részre osztja. A „V" alakú öblösödést a fiatal bika a következő agancsfejlesztéskor ki szokta nőni, de az „U" alakú öblösödéseket rendszerint a további években is megtartja, és emiatt az ilyen lapátosok selejtek (lásd a 19. képet).

Előfordul, hogy a bika semmiféle lapátot nem képez. Ez szélsőséges eset, a bika kiselejtezendő. Az ilyen állat agancsa hasonlít a nyolcas, tizes szarvasagancshoz. Néha teljesen rendszertelenül szétágazik, ami kimondottan csúnya. Ezekből jó lapátos sohasem lesz, semmi keresnivalójuk tehát a dámállományban.

Bármilyen érdekesek is dámagancson lapát helyett a szarvasagancs koronájához hasonló képződmények, hordozóik selejtezendők, mert ezeken további lapátképződés sem várható.

A dám heresérülése — hasonlóan a szarvaséhoz és az őzéhez — rendellenes vagy csökevényes agancsképződést von maga után. Féloldali heresérülés esetében az ellenkező oldalon levő fél agancs deformálódik (lásd 20. képet). Teljes heresérüléskor rendszerint csak alaktalan agancs, bunkópár keletkezik a rózsatöveken, amit a bika le sem tisztít. A rajta levő barkaszőr lekopik, de a bőr rászárad. A későbbiekben ezt a torz agancsot többé nem veti le a bika, és újat sem növeszt.

A gombnyársaság, ami szarvason elég ritka, de őzeinkben, sajnos, gyakori jelenség, a dámon nagyon ritkán fordul elő. Ennél még ritkább a teljes agancstalanság. Rakiczki a gyulaji vadgazdaság te-

rületén több száz dámot ejtett el, de csak egyszer lőtt egy olyan tarfejű bikát, melynek még rózsatöve sem volt. A bikának még borjúkorában mindkét heréje megsérült.

A villás agancs, melyen az elágazás nélküli száron csak szemág van, a dámnál ismeretlen, ha valahol azonban mégis előfordul, az csak mechanikai sérülés következménye lehet, s mint ilyen is ritka rendellenesség.

Igen ritka a dám parókás agancsa. Joachim Jäger ír egy ilyen esetről a Wild und Hund 1958. július 13-i számában.

Az agancsfejlődést befolyásoló tényezők sokfélék, a következőkben ezek így foglalhatók össze:

Veleszületett hajlam. Csak azok a bikák fejlesztenek jó agancsot, amelyekben megvan az erre vonatkozó hajlam. A hajlam öröklődik, nemcsak a bikák, hanem a tehenek is átörökítik utódaikra.

Élettér. A klíma, a termőhely, a növényzet és az időjárás összetevőiből kialakult környezet közvetlenül hat az állatokra, és agancsfejlesztésüket kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolja. Ahol a dámnak kedvező az élettere, ott jobb agancsot rak fel, mint a nem megfelelő környezetben. A sok csapadék, a vastag hótakaró, a hegyvidék, a mocsaras síkvidék nem kedvez a dámnak, és ha itt a növényzet sem kielégítő (pl. monokultúrás fenyvesek kevés aljnövényzete vagy rétek és mezőgazdasági területek hiánya), akkor nem várhatunk jó agancsú állományt. Ha az agancsfejlesztés idejében, júniustól augusztusig, kevés a napsugaras napok száma, akkor is rossz agancsfejlesztő időről beszélünk. (A gyulaji populációnál az utóbbi években 8—10 napos előretolódás észlelhető a teljes életciklusban.)

Kor. A bika a hatodik életévében fejezi be a testi fejlődését, vagyis eddig csontjai nőnek, és a csontokat fedő izomzat fejlődik. A legerősebb agancsot azonban nem a hatodik évben várjuk, mert erőben a bika még tovább fejlődik. Sok vitát szült már az a kérdés, hogy milyen korban hordja a bika legerősebb agancsát. Komlósi megfigyelése szerint ez a kor Békésben a 8—10. év. A gyulajiak 8—12. évet mondanak, hozzátéve, hogy a „fekete" bikák korábban, a normális színűek később érnek meg. Az a körülmény, hogy több 16 éves és számtalan 12—14 éves bika agancsa nyert már díjat, arra a meggondolásra késztet, hogy inkább egy évvel később lőjük le a bikát, mint eggyel korábban, vagyis a 10. életévet mindenképpen várjuk meg.

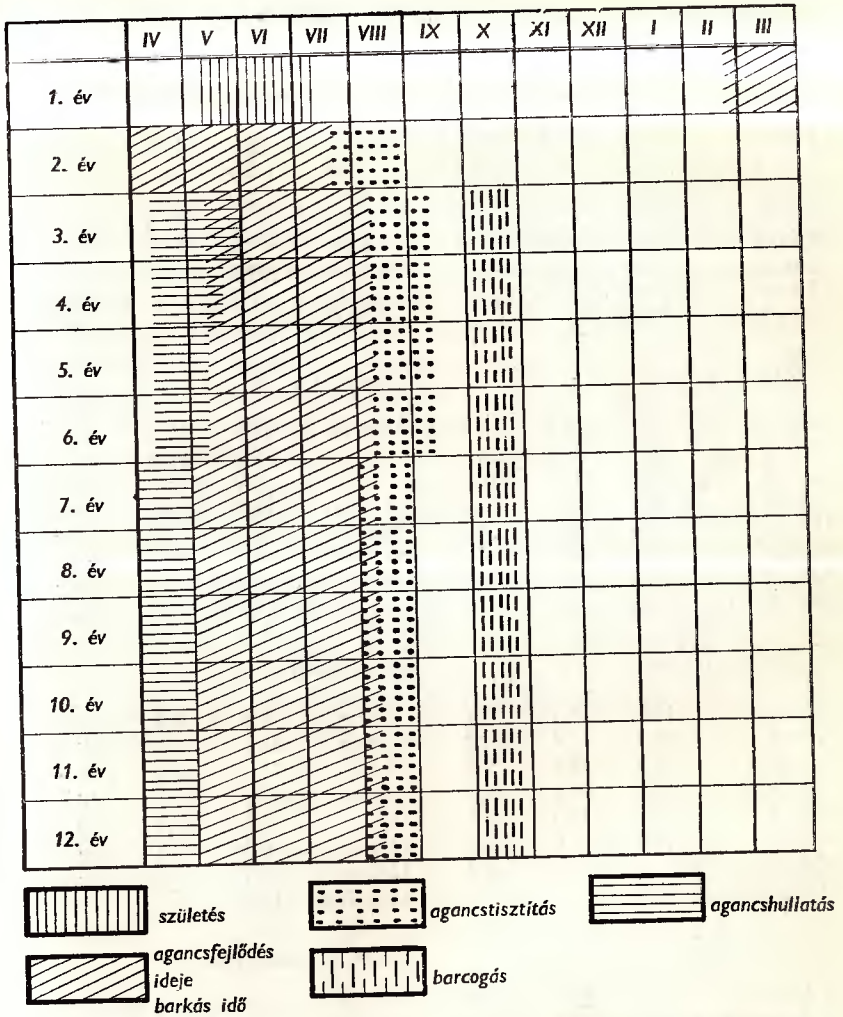

4. ábra. Az agancsfejlődés periodikus ciklusai (a hónapok 10 napos dekádokban)

Az 1966 óta bemutatott valamennyi dámagancs egyes méreteit átlagoltam azoknál a populációknál, ahol elegendő agancs állott rendelkezésre.

Szár hossza, cm

	Gyulaj	Békés megye	Duna—Tisza köze
6 éves	65,4	60,5	56,4
7 éves	65,5	57,6	59,6
8 éves	65,1	61,9	64,0
9 éves	68,8	62,5	62,5
10 éves	69,6	64,4	63,5
11 éves	70,0	61,5	60,5
12 éves	69,5	—	55,7
13 év felett	70,0	—	—

Szemág hossza, cm

	Gyulaj	Békés megye	Duna—Tisza köze
6 éves	21,1	19,2	20,2
7 éves	22,4	19,5	19,0
8 éves	21,0	19,1	21,3
9 éves	22,4	18,9	22,6
10 éves	22,3	18,1	21,7
11 éves	22,7	16,1	21,0
12 éves	21,7	—	22,2
13 év felett	22,1	—	—

Lapát hosszúsága, cm

6 éves	37,5	33,5	29,6
7 éves	38,3	34,3	33,1
8 éves	39,8	35,6	36,3
9 éves	39,5	36,1	33,5
10 éves	41,6	36,5	34,2
11 éves	40,1	32,1	34,7
12 éves	38,3	—	36,3
13 év felett	42,6	—	—

Lapát szélessége, cm

6 éves	14,9	12,9	11,4
7 éves	15,6	13,9	13,3
8 éves	15,9	14,7	13,7
9 éves	16,3	14,4	13,4
10 éves	16,5	15,0	13,0
11 éves	16,5	14,4	14,3
12 éves	16,9	—	13,0
13 év felett	16,9	—	—

Rózsa körméret, cm

6 éves	18,3	18,7	17,8
7 éves	18,5	19,1	17,8
8 éves	19,2	19,5	19,0
9 éves	19,4	19,5	19,6
10 éves	19,6	19,5	18,6
11 éves	19,0	19,0	18,2
12 éves	19,6	—	18,7
13 év felett	19,3	—	—

Szár körméret, cm

6 éves	9,9	9,7	9,9
7 éves	10,3	9,7	9,8
8 éves	10,5	10,4	9,3
9 éves	10,7	10,7	10,1
10 éves	10,7	10,8	10,3
11 éves	10,1	10,7	10,4
12 éves	10,7	—	10,1
13 év felett	10,8	—	—

Agancssúly, kg

6 éves	2,81	2,40	2,38
7 éves	3,08	2,48	2,43
8 éves	3,17	2,76	2,61
9 éves	3,33	2,68	2,62
10 éves	3,52	2,90	2,58
11 éves	3,50	2,76	2,57
12 éves	3,46	—	2,60
13 év felett	3,48	—	—

Agancsszín pontértéke

6 éves	1,25	1,83	1,60
7 éves	1,42	1,71	1,63
8 éves	1,51	1,98	1,70
9 éves	1,39	1,92	1,61
10 éves	1,50	1,97	1,87
11 éves	1,58	1,90	1,79
12 éves	1,47	—	1,63
13 év felett	1,48	—	2,00
átlag	1,48	1,90	1,72

Bírálati pontszám

6 éves	164,54	153,75	140,29
7 éves	171,40	162,38	155,21
8 éves	173,48	168,78	161,62
9 éves	177,15	177,54	154,35
10 éves	181,08	170.87	158,50
11 éves	184,49	159,19	163,80
12 éves	182,84	—	160,90
13 év felett	182,79	—	—

(Ezek a számok nem hasonlíthatók össze az I. kiadásban közölt 1958—65. évi számokkal, mert azok egy része még a Nádler-képlet szerinti mérés eredménye, továbbá a jelenlegi átlagok kialakulását a bemutatott „selejt" agancsok méretei befolyásolják.)

A megadott számokból több következtetés vonható le: a gyulaji agancsoknál egyik méret sem csökken lényegesen a 10. életév után, a legtöbb 11—12 éves korban kulminál. A békési agancsoknál a bírálati pontszám a 9. évben a legmagasabb, a legtöbb méret 8—10. évben a legnagyobb, ami indokolttá tenné a bikák 8—10 éves korban való lelövését. De ha figyelembe vesszük, hogy Békésből nagyon kevés 10 évesnél idősebb bika agancsát mutatták be, akkor e megállapítás jogosságát kétkedve kell fogadni. A Duna—Tisza közéről származó több 10 évesnél öregebb bika agancsát mutatták be. Az átlagadatokból egyértelműen megállapítható, hogy a golyóérett bikák lelövésének minimális korát itt is a 10. életévben kell megállapítani.

Kigyűjtöttem az egyes méreteknél elért legnagyobb értékeket (az adat centiméterben, zárójelben az egyed kora):

	Gyulaj	Békés	Duna—Tisza köze
szárhosszúság	84,80— (13)	72,00— (6)	71,75— (8)
szemághosszúság	33,10— (11)	24,00— (7)	28,35— (10)
lapáthosszúság	55,80— (13)	43,10— (8)	43,80— (7)
lapátszélesség	26,50— (12)	18,75— (8)	19,25— (9)
rózsakörméret	22,15— (9)	21,30— (10)	22,00— (7)
szárkörméret	12,15— (11)	12,10— (10)	11,60— (10)
nettó agancssúly, kg	5,12— (10)	3,90— (8)	3,46— (8)
bírálati pont	220,31— (13)	194,80— (8)	188,18— (11)

Biztos vagyok afelől, hogy néhány év múlva, ha a Békés megyei, a Duna—Tisza közi, a Somogy megyei, a Felső-Tisza vidéki stb. populációkból származó agancsokból nagyobb arányban fogják tízéves és idősebb bikák agancsait bemutatni, akkor az egyes átlagméretek emelkedni fognak.

E téren nem egységes az egyes országok vadgazdáinak véleménye. A dánok például a wedellsborgi park dámállományánál a 6—8 éves bikákat tartják „érettnek", de hozzáteszik, hogy ezek a lapáterősséget még egy-két évig tartják, majd a tizedik életévük után rohamosan visszaraknak. Schleswig-Holsteinben a 8—10 éveseket tekintik érettnek, de ők is hozzáteszik, hogy az eddig terítékre került klasszisbikák 10—12 évesek voltak. Paul Hansen azt állítja, hogy a bikák érettségi kora és a fogazat kopásának mértéke populációnként jellemző, és ezen belül is egyedenként változó. Helyes állománykialakító selejtezésnél egyedenként kell eldönteni, hogy melyik bika mikor érte el agancsfejlesztési maximumát. Az „A" bikák golyóérettségi korát a liebenbergi populációnál 8—9, a brandenburginál 9—10 éves korban állapították meg.

Az állományviszony a hím- és nőivarú egyedek egymáshoz való számarányát, valamint a különféle korú állatok arányát jelenti. A nemek egymáshoz való számarányát ivaránynak nevezzük. Optimális az 1:1 ivararány, vagyis ahány hím, annyi nőnemű egyed legyen az állományban. Az ettől eltérő állapot káros, mert — mint már említettük — a magasabb bikaarány létszámveszteséggel jár; a magasabb tehénarány pedig minőségromláshoz vezet, ami hat az agancs minőségére is.

A korosztályok megoszlása tekintetében ismét rámutatunk arra, hogy mind a hím-, mind a nőnemű dám kétéves korában ivaréretté válik, de az a kívánatos, hogy a bikák négyéves korukig rendszeresen ne fedezzenek. Így négyéves és idősebb bikákra több kétéves és idősebb tehén, illetve ünő juthat, főként ha az állományban kevés a 8—10 éves bika.

Ezzel a kérdéssel az Állományszabályozás című fejezetben még részletesebben foglalkozom. Itt most röviden csak annyit jegyzek meg, hogy amennyiben a korosztályok megoszlása eltér a kívánt állapottól, azt az agancsfejlődés minőségi leromlása követi. Az egyéni fejlettség és az örökítőkészség tekintetében legjobb a 4—10. életév. Hogy ezt az állapotot a bika- és a tehénállományban folyamatosan fenntarthassuk, ahhoz több fiatal állat kell. Káros az is, ha túlteng a fiatalabb korosztály, mert a fiatal bikák minőségét lerontja, ha négy-ötéves kor előtt rendszeresen vagy túlzott mértékben részt vesznek a faj fenntartásában. A fiatal ünők első borjai adják rendszerint a kiselejtezendő anyag zömét.

Ha túl koros a bika, az utódok minőségének visszaesésétől kell tartani.

Sajnos a gyakorlatban a legrosszabb eset szokott bekövetkezni: a „mindenáron trófeát szerezni" jelszóval végrehajtott felelőtlen vadászás eredményeként eltűnnek az öreg bikák, sőt a jó agancsú középkorú korosztály is, és a fajfenntartás nagyrészt a fiatal bikák dolga marad. Ugyanakkor a „kíméljük a teheneket, mert ahol sok a tehén, ott sok bika lesz" szintén téves elmélet, a tehenek évről évre vénülnek, ugyanis a kilövendő mennyiséget az ünőkből és ünőborjakból válogatják. Így olyan állomány alakul ki, amelyet fiatal hímek és elvénült nőneműek alkotnak. Az eredmény nem kétséges: látható jelei elsősorban a rossz agancsfejlődésben, a hiányos lapátképződésben, az agancssúly és a testsúly csökkenésében mérhetők le.

A betegségek és élősködők kártétele. Szerencsére a dámvad a betegségekkel szemben nem túlzottan fogékony, speciális parazitája éghajlatunk alatt nincs. A szarvas és őz parazitái fenyegetik kisebb mértékben. Meg kell említeni, hogy a mechanikai sérülések, ugyanúgy, mint a szarvasnál és őznél, a dámnál is befolyásolják az agancs fejlődését, és rendellenes agancsképződést okoznak. Ezek a rendellenességek a sérülés mérvétől, a megsérült testrésztől és attól függnek, hogy a sérülés az agancsfejlődés milyen stádiumában érte a vadat. Változataik két megkülönböztethető csoportba sorolhatók: maradandó (visszatérő) rendellenesség és átmeneti, mely csak a meglevő agancson jelentkezik, a következő évben már nem mutatkozik. Az első esetben túlnyomó részben kiselejtezendők az állatok, az utóbbi esetben azonban a rendellenesség még nem ok a selejtezésre.

Az állomány szabályozása és gondozása

Állományszabályozás

Az állományszabályozás mikéntjét mindig a cél szabja meg, melynek érdekében az állományt fenntartjuk. Más elvek érvényesülnek a kicsi és mások a közepes nagyságú vadaskertben, ahol rendszerint a tömeges tenyésztés a cél: más eljárás alkalmazandó a nyílt vadászterületen, ahol anélkül akarunk kiváló lapátosokat nevelni, hogy feleslegesen nagy létszámú állományt tartanánk fenn.

Az állományszabályozás alapja és első lépése a tavaszi állománybecslés. Csak a jó becslésre lehet megbízható terveket építeni, enélkül céltudatos és eredményes állományszabályozás el sem képzelhető. A kapkodás, a tapogatózás és a bizonytalankodás eredménye siker sohasem lehet.

Az állománybecslést akkor kell elvégezni, amikor a selejtezésen már túlvagyunk, és a télből is kifelé megyünk; tehát az áldozatok száma ismeretes, és nagyobb elhullásra már nem kell számítani. Ez az időpont: március—április. Jobb a minél korábbi becslés, hogy még az etetőknél számba lehessen venni a vadállományt. A későbbi becslésnek viszont az az előnye; hogy a tavaszi elhullásokat is figyelembe vehetjük.

Az állomány létszámának megbecsülése nem egyszerű feladat. Nagyon vigyázzunk arra, hogy csak az állandó törzsállományt vegyük számba. Az időnként megjelenő vad más törzsállománynak a tagja, nyilván már egyszer számba is vették. Nyílt területen a vadszámlálási körzetet legalább 1000 ha-os területből kell kialakítani. Lehetnek ezek a körzetek nagyobbak is; de úgy alakítsuk ki őket;

hogy természetes határuk legyen, melyeken át a vad általában nem vált egyik körzetből a másikba. Helytelen 1000 ha-nál sokkal kisebb körzeteket kialakítani. Szokták erdészkerületenként is becsültetni a vadat, és ilyenkor legtöbbször nem veszik figyelembe, hogy a dám egyikből a másikba átválthat. A mezőgazdasági területeken időnként tartózkodó vadat nem szabad számba venni.

A túlbecslés éppen olyan hiba, mint az alábecslés. A szándékos rossz becslés pedig káros. Túlbecsülik a vadállományt ott, ahol sokat akarnak lőni, viszont ahol rejtett tartalékokat képeznek, ott alábecsülik a létszámot. Ahol ilyen szándékot tapasztalunk, a becslést két-három egymástól független, érdektelen bizottsággal végeztessük, és az adatokból átlagot számítva állapítsuk meg a helyes eredményt.

Megbízható adatok ismeretében kiszámíthatjuk a várható szaporulatot. A tehénállomány 80%-a tervezhető szaporulatként. Ebbe beletartozik a borjúveszteség is. Ha állományunk kormegoszlása szabályos, akkor a tehén- + a borjúállomány 70%-át is megtervezhetjük szaporulatként. A szaporulat felét hím- és felét nőivarúnak vehetjük. Ez több év átlagában biztosan kiegyenlítődik.

Most már minden adat rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy megtervezzük a lelövendő dámok számát. A munka többféle módszerrel végezhető. Legegyszerűbb a Hoffmann-féle módszer, amely állománypiramisokkal tervez. A terv elkészítése így nemcsak egyszerű, hanem élvezetes szórakozást is nyújt. Mielőtt azonban ennek a magyarázatába fognánk, meg kell ismerkednünk egy fogalommal, a *fenntartható állománnyal,* amit a kérdéses terület vadeltartó képességéből vezethetünk le.

Kétféle vadeltartó képességet különböztetünk meg. A *gazdasági vadeltartó képesség* az a területegységre vetített vadsűrűség, amely mellett a rendelkezésre álló technikai eszközökkel, kis költséggel jelentéktelenné csökkenthetjük az erdőben és a mezőgazdaságban okozott károkat. A *biológiai vadeltartó képesség* viszont azt a területegységen fenntartható legmagasabb vadlétszámot jelenti, amely mellett az állomány és ennek egyedei semmiféle élettani károsodást nem szenvednek (testsúlyuk nem csökken, az agancsuk nem lesz gyengébb, az állomány betegségekkel szemben nem válik fogékonnyá, és paraziták nem szaporodnak el közöttük). Ha ezt a határt az állomány túllépi, akkor leromlik, veszít az értékéből, és ezt az értékveszteséget a mennyiség fokozásával pótolni nem lehet.

Mind a gazdasági, mind a biológiai vadeltartó képesség a termőhelytől és a környezettől függ. Mindkettő a létszám felső határát jelenti. Az állomány létszámának alsó határát az szabja meg, hogy a jelenlevő vadállomány rendszeresen vadászható-e, és lehetséges-e okszerű vadgazdálkodás. A felső és alsó határok tekintetében nincs határozott állásfoglalás. A vitáknak se szeri, se száma mind a gyakorlati, mind a tudományos szakemberek körében.

Hazánkban e téren sok vitára nincs lehetőség, mert a vadászatról és a vadgazdálkodásról szóló 1957. évi 43. sz. tv. végrehajtási utasítása kimondja, hogy a nagyvadas területen *általában* 50 ha-onként 1 db dámvad tartható. Az általában szó úgy értelmezendő, hogy ettől — indokolt esetben — el is szabad térni.

A tudomány a dámvadra külön még nem állapított meg határozott számokat a vadeltartó képesség tekintetében, de tudjuk, hogy a dámvad minden ilyen vonatkozásban az őz és szarvas között áll, tehát ez alapja lehet a tájékozódásnak. Az elmondottakra vonatkozó irodalmat Bencze Lajos: A vadállomány és környezet kapcsolatai című könyvében részletesen feldolgozta, amelyből szintén kiderül, hogy az egyes kutatók véleménye nagyon eltér egymástól. Pl. az 1000 ha erdőterületként fenntartható szarvasállományt 1—40 db-ban állapítják meg, illetve ennyi a különféle összetételű erdők gazdasági vadeltartó képessége. Véleményem szerint, ezek a számok túl szubjektívek, mert 1000 ha-ra 1 db szarvast számítva nem lehet szó vadgazdálkodásról még a Kárpátokban sem, a 40 db pedig már vadaskerti jelleget jelent, és nyílt területen ez a létszám minden bizonnyal sok. Ueckermann, látva az anomáliákat, vizsgálatokba kezdett ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatban. Termőhelyi fokozatokat állapított meg, amelyekkel az egyes vadászterületek vadeltartó képessége értékelhető. Az őzbiotópra vonatkozóan (német adottságokat figyelembe véve) fiktív számok alapján dolgozta ki az élőhely jósági csoportjait, amelyben:

a) az erdőszegély arányát 7—18 ponttal,
b) a rétek arányát 9—22 ponttal,
c) a fafajok megoszlását 10—25 ponttal,
d) az alapkőzet kedvező vagy kedvezőtlen hatását 14—35 ponttal értékelve, négy fokozatot különített el:

szegény élőhelynek nevezhető	40—50 pontig,
mérsékelt élőhelynek nevezhető	51—60 pontig,
jó élőhelynek nevezhető	61—70 pontig,

kiváló élőhelynek nevezhető 71 pont felett.

Kimutatta, hogy a hántási vadkár dámvadas területeken ott kezdődik, ahol — legkiválóbb élőhelyen — a vadsűrűség eléri 100 ha-onként a 14 db-ot. Mindenesetre ezek a számok lényegesen kedvezőbbek, mint a szarvaséi, ezért szerinte nem fontos, hogy a dámállományt a gazdaságilag elviselhető vadsűrűség alsó határán tartsuk. A gazdaságilag elviselhető dámállomány határértékeit a következőkben adja meg:

szegény élőhelyen, 100 ha erdőterületenként	2 db;
mérsékelt élőhelyen, 100 ha erdőterületenként	5 db;
jó élőhelyen, 100 ha erdőterületenként	7 db;
kiváló élőhelyen, 100 ha erdőterületenként	10 db.

Ezeket a számokat 100 ha erdő + 100 ha mezőgazdasági terület alkotta élőhelyen 4-, 7-, 10- és 14-re lehet felemelni.

A legsűrűbb dámvad-állománnyal rendelkező Holsteinben 100 ha erdőterületen átlagosan 28,4 dám él. Ez, az összes területre átszámítva, 180 db-ot jelent 100 ha-onként. Kétséges, hogy itt a gazdasági vadeltartó képességet túllépi-e a szám vagy sem, de a biológiai vadeltartó képesség felső határán alul van, mert ma is itt élnek a világ legsúlyosabb dámbikái (nyílt területen). Ueckermann említ egy olyan nyílt területet, ahol 100 ha erdőterületre 100 db dám jutott (30 db az összterületen), de itt a testsúly már nagyon csökkent. Az irodalom szerint ugyancsak kiváló talajon levő vadaskertben 100 db/100 ha mellett lépfene ütött ki, egy másik hasonlóan túlnépesedett vadaskertben a radikális létszámapasztás után ugrásszerűen megnőtt a testsúly.

Schwerin egy 30 ha-os kertben addig nem tapasztalt erdőgazdasági vadkárt, amíg az állomány 17 db volt. Mikor a létszám 22 db-ra emelkedett, gondos etetés mellett is lerágták a fenyőrügyeket. Amikor aztán 29-re nőtt a létszám, megkezdték a dámok az aljnövényzetet alkotó füzek és bodzacserjék hántását is.

Hazánkban valamennyi jelentős dámállománnyal rendelkező területen meghaladja a vadsűrűség a törvényesen előírt 2 db/100 ha határt. Ezt a számot azonban revízió alá kellene venni, mivel a vadászhatóság alsó határát jelenti. Gyulajon jelenleg 10, Békésben 7, Somogyban 6 dám él 100 ha-onként.

Térjünk vissza a lelövési terv készítéséhez. Először a vadeltartó képesség alapján engedélyezett fenntartható vadállománynak készítjük el a Hoffmann-féle piramisát. A módszer lényege az, hogy

egy függőleges vonaltól jobbra és balra elhelyezett egyforma kockák jelentik az egyes egyedeket. Balra vízszintesen egymás mellé a hímeket, jobbra a nőneműeket rajzoljuk. Az egykorúak azonos sorba kerüljenek, egymás fölé pedig az egy-egy évvel idősebbek. Mivel normális körülmények között mindig a legfiatalabbakból van a legtöbb és a legidősebbekből a legkevesebb, az így összeállított ábra többé-kevésbé piramis alakú.

A fenntartható dámállomány piramisát áttetsző papíron pirossal rajzoljuk majd meg, ezt helyezzük a meglevő állomány feketével rajzolt piramisára. A lelövési terv így gyorsan leolvasható, illetve a pirossal nem fedett kockák alapján darabonként, koronként és nemenként leszámolható a kilövendő vad száma. Ahol nagy létszámú vadállomány van, ott egy piramiskocka 2, 5 vagy akár 10 db vadat is jelezhet.

Ha a meglevő állományunk többé-kevésbé megközelíti a fenntartható állományt, és az ivararány, valamint a korosztályok megoszlásában sincs nagyobb eltérés, a tervezhető lelövések száma évente nagyjából azonos lesz. Ha azonban nagyok az eltérések, vigyázni kell a tervezéssel, hogy a szabálytalanságokat mielőbb kiegyenlíthessük. Ha olyan nagy az eltérés, hogy a normális állapotot egy év alatt nem lehet megközelíteni, osszuk föl a létszám apasztását több évre, ha viszont emelni kell az állomány létszámát, akkor kíméljük néhány évig azt a korosztályt, amelyből kevesebb van.

Az állománypiramist még szabályos állapot esetében is az egyes korosztályokon belül különféleképpen állapíthatjuk meg. Mindenekelőtt dönteni kell afelől, hogy mi legyen a kialakítandó ivararány.

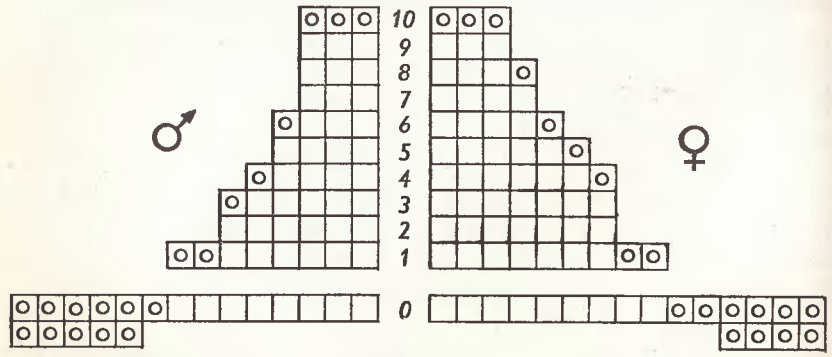

5. ábra. Ueckermann-féle állománypiramis

A vadászati és vadgazdálkodási törvényrendelet végrehajtásáról szóló 5/1958. számú FM rendelet 16. §-a a dámvad esetében 1:1 ivararányt állapít meg. Ez helyes is, bár sokan ellenzik, aminek többnyire önzés az oka.

Alacsonyabb létszámú vadállományból minél rövidebb idő alatt, minél több erős bikát nevelni csak az 1:1 ivararány esetén lehet. Hazánkban a nyílt területeken ez a cél. A minél kisebb vadállomány és minél rövidebb idő azért fontos, hogy az erdőben és a mezőgazdaságban a károkat a legkevesebb darab és csak rövidebb ideig okozza. A több és jobb agancsú bika felnevelése a cél, hogy a trófeaszerzés vágyát kielégíthessük. Ha valahol a tenyésztés célja ettől eltér, a károk elkerülése érdekében vadaskertet kell létesíteni, ahol vadföldekkel, mesterséges takarmányozással és egyéb óvó intézkedésekkel a dámállomány létszáma különösebb nehézség nélkül növelhető, de az agancs minősége és a test súlya így veszélyben forog.

Ahol az ivararány a nőneműek javára lényegesen eltér az 1:1-től, ott csak vadhúst lehet produkálni, erős agancsot nem.

A szakirodalom az 1,2:1—1:3-ig változó ivararány több variációját is méltatja. Mindegyik mellett és ellen sok érv sorakoztatható fel. A gyakorlatban legtöbbször több a nőstény, mint a hímivarú egyed, de ez az állapot nem ideális, és a legtöbbször valami más célt rejteget.

Ueckermann az érvek és ellenérvek szembeállítása után az 1:1,2 arányt tartja helyesnek. Azt javasolja, hogy csak valamivel legyen több a tehén, mint a bika. Így megszűnik a sok verekedés is. Szerinte a következő összetételű állomány a szabályos:

bikák száma	45 db
tehenek száma	55 db
összesen	100 db
borjak száma	38 db
nyári állomány összesen	138 db

Az elmondottakból a következőket állapíthatjuk meg: a szaporulat oly nagy, hogy a létszám felső határának megtartása miatt a borjak több mint felét ki kell lőni. Lehetne egy részét átvinni a következő évre, és egy év múlva nyársasként, ünőként kilőni, de ez esetben éppen télen lesz túl nagy a létszám. Ez nem kedvező, mert télen a vadkár és az etetési költségek is a legnagyobbak. A termé-

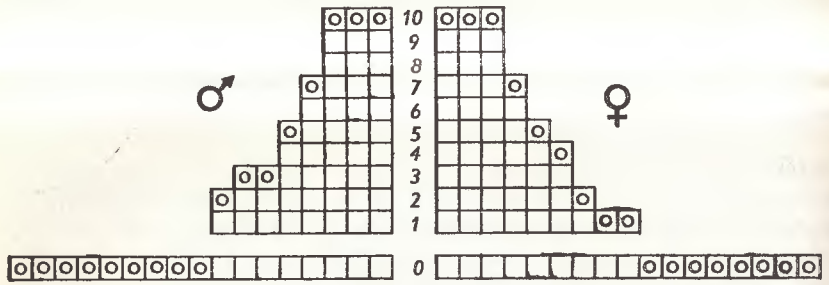

6. ábra. Szabolcs-féle állománypiramis

szetes kiválasztódás alapján a felesleget elsősorban a borjaktól vegyük ki, mint ahogy ez a természetben is tapasztalható. A borjúselejtezés a legkönnyebb, mert gyenge testalkatuk alapján legegyszerűbb a kiselejtezendő darabok felismerése. A középső korosztályokból (1—9 éves korig) a bikák kilövésének száma alacsony. Ueckermann szerint így elérhető, hogy viszonylag alacsony létszám esetén is évente 3 db 10 éves, golyóérett bika lőhető.

Az előbb említett létszám áprilisi tehénállománya, beleértve az öregeket és ünőket, 55 db. Ennek 70%-a — 38 borjú — a szaporulat. Az 55 db tehénből kb. 46 db öreg, ezek biztosan 40 borjút ellenek, amiből levonva az 5% borjúpusztulást, 38 db marad meg. Így tehát e számok reálisnak mondhatók.

Meg kell jegyezni, hogy a tehénállomány kisebb gyarapodása is lényeges szaporulatnövekedést von maga után, ami — végeredményben a vadeltartó képességig visszavezetve — szemléletünk alapján az évenként lőhető golyóérett bikák számának csökkenésében fog jelentkezni.

A törvényesen előírt 1: 1 ivararány fenntartása céljából bemutatunk Ueckermannétól eltérő állománypiramist:

bikák száma	50 db
tehenek száma	50 db
összesen	100 db
borjak száma	32 db
nyári állomány összesen	132 db

A 32 borjú az öreg tehenek százalékában 81%, az összes nőneműek százalékában 68%; tehát reális. Az Ueckermann-féle piramistól az a lényeges eltérés, hogy a fedezőképes bikák száma megnőtt, és az ivarérett tehenek száma csökkent.

	Ueckermann szerint	Szabolcs szerint
fedezőképes bikák	31	34
ivarérett tehén+ünő	55	50
egy fedező bikára jutó tehén+ünő	1,8	1,5

Ennek következtében nagyobb a valószínűsége a nemkívánatos verekedéseknek. Ezen úgy lehet segíteni, hogy a kiselejtezendő bikákból minél többet a bőgés előtt vagy annak első harmadában; tehát október 10-ig kell kilőni. Ha csak négy bikát sikerült ilyenformán kilőni, akkor az egy fedező bikára jutó tehén+ünő száma 1,7-re javul.

A vázolt szabályozás esetén a borjaknak a felét ki kell lőni, több bikaborjút és kevesebb ünőborjút. Ezáltal a sokak szerint kétséges jelentőségű nyársas selejtezés elhagyható. Az Ueckermann-féle séma szerint 3 bika éri el a 7 éves kort, és ennek a 3-nak 10 éves korig fenn kell maradni. Ez a gyakorlat szerint kissé merész tervezés; sajnos ezen az általunk tervezett piramissal is csak egy évet tudtunk enyhíteni.

Ueckermann piramisában a fedezőképes bikák átlagos életkora 5,9 év, az ivarérett teheneké+ünőké 4,5 év. A mi módszerünk szerint ez a két szám 5,8 és 4,3.

Az 1: 1 ivararány legnagyobb előnyét abban látom, hogy kisebb nyári létszámmal is lehet ugyanannyi golyóérett bikát nevelni, mint amennyit esetleg csak a több tehénből álló állományokból lehet kihozni.

Helyenként még az 1: 1 ivararányt is túllépik a bikák javára. A bajor Stammhamban jelenleg 1,2: 1 az arány. Az agancsok minősége ugrásszerűen emelkedett. Az 1963. évi müncheni kiállításon 24 aranyérmes bika agancsát mutatták be, köztük nem egy világviszonylatban is jelentős szintet ért el. Ezt az ivararányt azonban csak úgy lehet fenntartani, ha a fiatal és középkorú bikák közül jóformán semmit sem lövünk ki.

A Német Demokratikus Köztársaságban a dámvadas területek vadeltartó képességét értékelve az állományok összetételét az ország területére a következőképpen határozták meg:

fenntartható bikaállomány	2297 db
fenntartható tehénállomány	2055 db
összesen fenntartható állomány	4352 db

Ez 1,1: 1 aránynak felel meg (ezekben a számokban a borjak száma is benne van). Sok helyen a lelövési tervben megszabott bika-, tehén- és borjúcsoportosítást tovább részletezik, és ennek megfelelően hol százalékosan, hol bizonyos arány szerint nemenként és korosztályonként is megállapítják a lelövések számát. A tavaszi létszámmegállapítás után így nem készül évenként külön-külön terv, hanem a hosszabb időre tervezett azonos lelövési arány betartásával kívánják a célállományt elérni vagy fenntartani. A saját tervezésű piramisban felállított kilövési hányadot az NDK-beli piramissal összehasonlítva, a következő lelövési arány mutatkozik:

	az NDK-ban	Szabolcs szerint
bikaborjú	55—60%	53%
nyársas	10%	—
II—III. agancsú bika	10%	—
IV—V. agancsú bika	5%	29%
öreg bika	20%	18%
ünőborjú	50—55%	47%
ünő	10%	12%
tehén	35—40%	41%

Holsteinben a tehénállomány három korosztályából (borjú, ünő, tehén) 1/3-1/3 részt szoktak kilőni. Westfalenben ez az arány 4: 2: 4. Véleményem szerint nem helyes a lelövési terveket hosszú időre ilyen merev szabályokhoz kötni. Az általam ismertetett módon sokkal rugalmasabban és gyorsabban közelíthetjük meg a célállományt.

Selejtezés

Minden tenyésztő arra törekszik, hogy azokat az egyedeket, amelyek céljának nem felelnek meg, kiselejtezze az állományból. Ezáltal a visszamaradó állomány a tenyésztési cél jellegét egyre nagyobb mértékben hordozza és egyre nagyobb valószínűséggel örökíti. A tenyészcélt meghatározott tulajdonságokkal jellemezhetjük (testnagyság, szín, alak, agancsminőség, betegségekkel szembeni ellenállóképesség stb.), amelyek az uralkodó vagy az éppen rendelkezésre

álló környezetben megvalósíthatók. Ezek a tulajdonságok az utódokon újból fellépnek. Az öröklött tulajdonságok és a környezeti hatás eredőjeként megjelenő forma a fenotípus. A háziállatok tenyésztőinek bizonyos mértékig módjukban áll a környezet befolyását előre számba venni, sőt esetleg befolyásolni, és ezért a fenotípusból nagy valószínűséggel következtethetnek az öröklött tulajdonságokra, így sokkal nagyobb a valószínűsége annak is, hogy az általuk kiselejtezett és továbbtenyésztésből kizárt egyedek a tenyészcélnak valóban nem feleltek meg. Az eljárás eredménye nem lehet kétséges és nem szorul igazolásra.

Az erdők vadállományának selejtezése ilyen módszerekkel már nehéz. A fenotípusból nem mindig lehet az öröklött tulajdonságokra következtetni. Az egyes állatok élete alig követhető, azaz figyelemmel nem kísérhető. A legtöbb esetben azt sem tudjuk, hogy egy fejletlen vad testi gyengeségét betegség, tápanyaghiány, sérülés vagy öröklött tulajdonság okozza-e. Még inkább vonatkozik ez az agancsra, melynek fejlettsége a tápanyagfelvétel és az öröklődés függvénye.

A vadgazda válogató selejtezése csupán a látható rossz tulajdonságokat magán viselő egyedekre szorítkozhat, akár öröklött rossz tulajdonságok ezek, akár a környezet hatásának eredményei. Az öröklött, de nem látható rossz tulajdonságok nem ismerhetők fel, erre csak következtetni tudunk, ha a vadállományt nagyon alaposan ismerjük, még a családi összefüggések részleteiben is. Ezért a válogató selejtezésben csak nagy, egységes irányítás alatt álló területeken és évek hosszú során át egy helyben dolgozó vadászokkal lehet jó eredményt elérni. Ez a szarvasra, az őzre és a dámra egyaránt vonatkozik.

Általában a selejtezés csak azon egyedek lelövésére szorítkozik, melyek testalkata a korosztályukhoz viszonyítva gyenge, agancsfejlődésük a normálisnál rosszabb vagy agancsuk maradandó alaki hibával rendelkezik. Ki kell terjedni a selejtezésnek az öröklött rossz tulajdonságúak mellett azokra is, melyek a környezet hatására alakultak ki, függetlenül attól, hogy a szerzett rossz tulajdonságot tovább örökítik-e vagy sem. Ha a válogató selejtezést e néhány szempont szerint éveken át kitartóan és következetesen végrehajtjuk, akkor az eredmény nem marad el. Ha pedig ezt a munkát nagy gyakorlattal rendelkező vadászok végzik, akik a vadállomány családi összetételét és társaság iránti igényét is többé-kevésbé ismerik, akkor még az addig nem látható tulajdonságok is a felszínre kerülnek, miáltal a selejtezés ezekre is kiterjeszthető.

A selejtezés eredménye csak hosszú évek kitartó, következetes munkája után tapasztalható, de talán egy vad esetében sem olyan kifejezetten, mint a dámnál, mert egy vad sem hálálja meg olyan biztosan a gondozást, a vele való foglalkozást, mint a dám. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a dámállományban az egyedek sokkal kisebb százaléka minősülhet „selejt"-nek, mint a szarvasállományban. Így lehetővé válik, hogy az állománypiramist szűkebbre szerkesszük, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy sokkal kisebb létszámú állományból tudunk évenként egy-egy golyóérett bikát kiválasztani, mint szarvasnál. A dámnak ez a tulajdonsága — a megváltozott erdő- és mezőgazdasági termelésben — olyan előnyt jelent, amit a nagyvadgazdálkodás fejlesztése során nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A dámvadállomány selejtezése során sem szabad elhanyagolni a következő elveket.

1. A bika- és a tehénállományból korosztályonként a leggyengébb egyedeket kell kiselejtezni.

2. A leggyengébb egyedek évenként nem egyforma fenotípusban jelennek meg, ami az időjárástól és a táplálkozástól függ, ezért a leggyöngébb egyedeket mindig a korosztály legkiválóbbjaival való összehasonlítás alapján válogassuk ki.

3. Nem az a lényeg, hogy mit selejtezünk ki, hanem az, hogy mi marad vissza, vagyis, hogy mit tartunk fenn továbbtenyésztésre, jó tulajdonságainak átörökítésére. Ez a *pozitív selejtezés* alapja.

Az első pont követelményeinek megfelelően, minden korosztályból a leggyengébbnek kell kiesni, tehát az ünő- és a bikaborjakból a legfejletlenebbeket kell kilőni. Az ikerborjakból a gyengébbet selejtezzük ki, nemre való tekintet nélkül. Ki kell lőni az anyátlan borjakat, mert ezeket más család nem adoptálja. A nagycsapatoknak csak mostoha gyermekeivé lesznek. Ezekkel szemben a normális szociális környezetben élők agresszív magatartást tanúsítanak. Megfigyeltem, hogy ilyen elárvult dámborjú gímszarvascsapathoz volt kénytelen csatlakozni, ahol jobban megtűrték. Ha a borjak megfelelő selejtezését elvégeztük, a fiatal és középkorú állományban már alig lesz dolgunk. Elmarad majd a nyársas bikák selejtezése (lásd az 1:1 ivaraányhoz szerkesztett piramist), ami nem baj, mert a nyársasok agancsfejlődés alapján való selejtezése nem mindig biztos támpont. Ha mégis szükségessé válik a nyársasok selejtezése, akkor elsősorban a kis testsúlyúakat és csak másodsorban a rossz

agancsúakat selejtezzük. Az utóbbi esetben azonban ne a hosszúság legyen a döntő, hanem a vastagság. Természetesen az a bika érdemli meg a golyót, amelyiknek agancsa rövid és vékony. Ha gombnyársas bika akad, azt mindenképpen ki kell lőni. Különben a rövid, vastag nyárs előnyben részesíthető a hosszú, vékonnyal szemben.

Ünők selejtezése során szintén a testsúly a mérvadó, de ha olyan származási rossz tulajdonság ismerhető fel, amely a továbbtenyésztés szempontjából nemkívánatos, szintén ok a selejtezésre.

Ha borjú-, ünő- és nyársas korban a megfelelő selejtezést elvégeztük, fiatal- és közepes korban rendszerint nincs szükség további selejtezésre, csak a beteg, sérült vagy egyébként fogyatékos egyedek szelektálása az indokolt.

A bikák agancsfejlődése ilyenkor már támpont a selejtezéshez, sőt, az első pontban ismertetett elveket kiegészíthetjük azzal, hogy amelyik bika agancsa korához képest nem elég fejlett vagy agancsában maradandó alaki hiba fedezhető fel, kiselejtezendő.

A különböző dámállományok agancsfejlődése nagyon eltérő, ezért most csak az általunk legjobban ismert gyulaji agancsokkal szemben támasztott követelményeket írjuk le. Ez egyúttal hazánkban a maximumot jelenti, más állományokét az élőhely jóságától függően módosítani kell.

A II. agancstól elvárjuk, hogy 36—40 cm hosszú és a szemág felett 7 cm körméretű legyen. További követelmény: a fejlett szem- és középág felett legalább 2—3 ellaposodó ágvég vagy erre mutató hajlamosság. A szűk agancsállás már ebben a korban is selejtjelleg.

A jó agancstól a további években általában évenként 5—5 cm-es szárhossz-növekedést várunk, a VII. agancsnál (8 éves) megelégszünk a 65 cm szárhosszúsággal. Évek folyamán azonban nőnek a követelmények a szárvastagság és lapátfejlesztés tekintetében is. III. agancstól már megkívánjuk a 8 cm-es körméretet, a VI. agancsnál pedig a 9 cm-es körméretet minimumnak kell tekinteni. A III. agancson jó szemág és középág mellett már kifejezett kanálnak kell mutatkoznia a szárvégen, a IV. agancstól pedig már elvárjuk, hogy a szárvég kiszélesedése hosszú és széles legyen, azaz valóban lapátnak nevezhessük. Ilyenkor még nem hiba, ha a lapát szegélye tompa, az ágvégek és csipkék nem élesek, esetleg pudvásak, a követelmény inkább csak a lapát felületét illetően nő azzal a kívánalommal, hogy a lapát már a közepes korban teljesen zárt legyen. A szűk agancsállás minden korosztályban selejtjelleg. Az V. agancsnál a követel-

mény ugyanez, de mérete és tömege legyen nagyobb. Az öblös, szakadozott lapát selejtjelleg (lásd a 21. képet). Csak az olyan öblös agancsokkal várjunk még egy-két évet, amelyeknél az öböl „V" alakú. Az „U" alakú öböllel megtépázott lapátból rendszerint nem lesz telt lapát soha.

A VI—VII. agancsra jellemző az ugrásszerű javulás. A szépen ívelt, hosszú szemág, jó középág és a 9 cm-es szárkörméret a minimum, ilyenkor már a szép, négyzetes formába illeszthető, telt lapáton hegyes hosszú, éles csipkéket szeretünk látni, továbbá a lapát éle legyen kemény, zárt és nem pudvás. A forma gazdagsága az agancs előnyére írható (lásd a 22. képet).

Gyakori eset, hogy a lapát legfelső ágvége befelé és visszafelé kunkorodik (lásd a 23. képet). Ez némileg elcsúfítja az agancsot, sőt viselőjére veszélyes, mert verekedéskor összeakad ellenfelével. Az ilyen bikákat is selejtezzük ki. Előnyben kell részesíteni a nagyterpesztésű, szép szárformájú lapátosokat.

A IX—X. agancs bírálata során már legyünk szigorúak. Az olyan ideális agancs viselőjének kilövésével, melytől sok utódot várunk, várjunk még egy-két évet. Nem kell félni attól, hogy „visszaraknak". A jó agancsfejlesztő bika rendszerint idős korában is megtartja az előnyös tulajdonságait az agancsot illetően (csipkézett, szemághosszúság stb.). Agancsszépségét több éven át tartja, sőt rendszerint egy kiugró évében súlyban és méretekben egyaránt kiválót fejleszt. Nem egy 16 éves bika volt már arany- és ezüstérmes. Nem kell tehát sietni a kilövéssel, már csak azért sem, mert a dámbika agancsfejlesztése során is akadhat egy-egy „lazsáló" év, amikor valami oknál fogva az előzőnél gyengébb agancsot hoz, de a következő évben annál erősebbet. A 10—12 év a golyóérettség kora. Később, egyedenként eltérően, az agancs minősége romlik, először a méretei, majd a súlya és végül a szépsége (lásd a 24. képet). Az is igaz, hogy a magas kort elért lapátos trófeája mindig megbecsülendő vadászzsákmány, de azért túl sokáig ne hagyjuk öregedni, mert ezzel feleslegesen szaporítjuk az állomány létszámát, és esetleg az ilyen vén bika agancsa a nyársas formáig is képes visszafejlődni.

Ueckermann a golyóérett kort elérő bikák minimális agancssúlyát az élőhely jósági fokozatainak megfelelően a következőkben állapította meg.

az élőhely jósága	minimális agancssúly
40—50	2,0 kg
51—60	2,3 kg
61—70	2,6 kg
71-nél jobb	3,0 kg

Véleményünk szerint, ezekhez a súlyokhoz hazánkban Gyulajon és Békés megyében 0,4 kg-ot, egyebütt 0,2 kg-ot hozzá kell még adni. Amelyik bika ezt a súlyt 12 éves koráig nem éri el, attól jobbat már nem várhatunk.

Az agancs minőségi romlásának jelei: a csipkék megrövidülnek, és később egészen eltűnnek, így a lapát hátsó szegélye kezdetben hullámossá, később egyenessé válik. A növekvő korral a lapát elveszti többé-kevésbé négyzetes formáját, háromszög alakúvá válik s ék alakúan fut a szárba. A szárvastagság csökken. A gyöngyözés; erezés fogyatékossá válik. A szemág is deformálódhat, sőt magas korban teljesen elcsökevényesedik vagy eltűnik. A rózsa tartja meg legtovább méreteit. Néha az is előfordul, hogy amikor az agancs egyéb méretei már csökkennek, a rózsa még egy-két éven át fejlődik.

A környezet nem minden évben hat egyformán. Vannak jó és rossz évjáratok. Jó makktermés, enyhe tél, kevés hó, kedvező tavaszi időjárás, kevés élősködő rovar és megfelelő nyugalom mellett jó az agancsfelrakás. A hosszan tartó tél, vastag hóréteg után, különösen ha a vad csak az etetőkbe helyezett takarmányon él vagy ha hideg, esős a tavasz, nem várhatunk sem megfelelő testsúlyú vadat, még kevésbé jó agancsfelrakást. Ilyen években ésszerűtlen minden — az előző évekhez mérten — gyenge borjút és a kívánatos méreteket el nem érő agancsú bikákat kiselejtezni. Ezért a selejtezés során ne feledkezzünk meg arról az elvről, hogy mielőtt egy vad sorsáról döntenénk, össze kell mérni a korosztály azévi legerősebb egyedével, és csak ha nyilvánvalóvá válik, hogy korosztályának a „gyengéje", akkor szólalhat meg a puska.

A lelövendő vadak számát meg kell tervezni, amiben a tavaszi állomány becslése döntő. A tervhez azonban ne ragaszkodjunk mereven. Mindig adódhat olyan eset, hogy a tervtől el kell térni: betegség lép fel az állományban, nagy az elhullás, sok a sérülés, ki- és bevándorlás stb. Ilyen esetekben a lelövési terv csak irányszámot ad, és nem az a lényeg, hogy szám szerint teljesítsük, hanem az, hogy a visszamaradó állomány száma megközelítse az állományszabályozási tervben fenntartandónak meghatározott létszámot ivar-

arányban, a kor megoszlásában és minőségében egyaránt. Ismételten hangsúlyozzuk, nem az a lényeg, hogy mit lövünk, hanem az, hogy mi marad vissza az állományban. Ez a pozitív selejtezés abc-je!

A leggyakoribb hiba, hogy a teheneket nem selejtezik. Sokan azt az elvet vallják, hogy ahol sok a tehén, oda „majd jönnek" bikák, és ahol sok a bika, ott inkább akad egy-egy kiugró lapátos is. Ez nem így van! Ha valahonnét tényleg jönnek is bikák, akkor azok korábbi helyükön hiányozni fognak. Nem jó gazda az, aki a szomszédból várja a jó bikákat.

A tehénállomány selejtezése a legnagyobb figyelmet és szakértelmet követeli a vadásztól. Fontossága magyarázatra sem szorul, hiszen gondoljunk csak arra, hogy az embrió fejlődése és a borjú szoptatása mind az anya feladata, a tulajdonságok 50%-át a borjú az anyjától örökli. Ha a tehénállományt nem apasztjuk az ideálishoz közeli számra, akkor a túlszaporulat káros következményei hamar fellépnek.

A tehénállomány selejtezése során gyakori hiba, hogy csak az ünőket és ünőborjakat lövik ki, ezáltal az állomány elvénül. Igaz, hogy meddő tehén gyakorlatilag nincs, de azt is tudni kell, hogy általában az idősebb, 7—14 éves bikák és fiatal, még középkorú, maximálisan 10 éves tehenek feladata a faj fenntartása. Az öreg teheneket tehát ki kell lőni. Ennek ellenére semmi akadálya nincs annak, hogy egy ismert és jó átörökítőképességgel rendelkező tehenet, ha jó anya is, néhány évvel tovább meghagyjunk, de ez csak kivétel lehet.

Minden dámvadas területnek van jellegzetes jó és rossz agancstípusa, jó és rossz színváltozatú állománya. A selejtezésnél erre is figyelemmel kell lenni. Ki kell lőni a rossz agancstípusokat és a nemkívánatos színváltozatokat is. A rendszeres válogató kilövés feltétlenül előrehaladó feljavulást eredményez. Gyulajon pl. tervszerű selejtezéssel ki kell mustrálni a vékony agancsszárú, Békés megyében a rövid szárú lapátosokat. Gyulajon eddig indokolatlanul kímélték a fekete dámot, amelyről később kiderült, hogy semmivel sem jobb, mint a normális színű, és mivel ezek sokáig a rendszeres selejtezésből kimaradtak, ma már igen sok a selejt köztük. Gyulajon tehát a fekete dámok tervszerű selejtezését sürgős feladatnak tartom.

A sérült és törött agancs önmagában még nem ok viselőjének selejtezésére, de ha ez a rendellenesség gyakran ismétlődik, a bikát

ki kell lőni. Az agancstalan bika szintén selejtezendő. Feltétlenül kilövendő az a bika is, amely II. agancsként nyársas agancsot fejleszt.

Etetés

A dámvad valamennyi hazai nagyvadunk közül a legkevésbé igényes a táplálkozást illetően. Jó tulajdonsága az is, hogy a táplálék felkutatásában, a táplálkozási lehetőségek felismerésében és kihasználásában rendkívül találékony. Páriban például az erdő szélén lakó erdészetvezető udvarában kis kazal szénát tárolt tehene részére. Magas hóállású tél volt, a dámok mindenütt rájártak az etetőkre. Két idősebb bika „kinyomozta", hogy az udvar kerítése hol ugorható át legkönnyebben, és azt is megállapította, hogy délelőtt 9—10 óra között a ház és környéke őrizetlen. Az erdészetvezető ilyenkor a munkahelyeket járja, felesége a faluban van, a gyerekek pedig az iskolában ülnek. Ebben az időpontban a kerítésen beugorva megdézsmálták a kazlat, de közben figyelték az erdő sarkát, mert tudták, ha a háziasszony megjelenik, akkor nekik el kell tűnniük. Gondjuk volt arra is, hogy más bika be ne mehessen az udvarba. Ezeket elkergették, ha meg merték közelíteni a kerítést, mert „lelőhelyüket" féltve őrizték.

Egyik vasárnap délelőtt elhatároztam, hogy a két leleményes bikát lefényképezem. Csakhogy ezek gyanút fogtak. Mivel vasárnap volt, feltűnt nekik, hogy a megszokott időben valaki van a házban, és emiatt késve, nagyon óvatosan közelítették meg a kazlat, ahová csak az éléskamra ablakából lehetett kilátni. Mikor az ablakot a fényképezés miatt óvatosan kinyitottam, az alig hallható neszre a bikák elsompolyogtak.

Egy szőlősgazda mesélte, hogy miközben gyümölcsfáit nyeste; egy dámbika a nyitott ajtón át bement a pincébe, és az asztalon kiterített élelmiszerek közül a kenyeret megette.

A dámvad tápláléka az erdőn és mezőn élő minden erdei fa és cserje lombja, rügye, a sokféle lágyszárú növény levele, virága és szára. Ezek pontos felsorolása lehetetlen, mert ahány előfordulási hely, annyiféle a dám étlapja. Sokkal egyszerűbb felsorolni azokat a növényeket, amelyekhez nem nyúl vagy csak végszükségben. Ilyen a bálványfa vagy a kutyabenge. A cser rügyét sem szereti, de ha

nincs más, lerágja. A fűfélék közül a nádtippanféléket (Calamagrostis spec.) nem eszi meg.

Az erdei fák lombjához és rügyéhez csak csemetekorban fér hozzá, amíg azok „ki nem nőnek a szájából", ez azonban nemcsak egy-két év, mert kétlábra emelkedve is utánuk nyúl vagy meglovagolja őket. Az erdei cserjék viszont mindig ki vannak szolgáltatva a dámnak. Természetes táplálékának 60—80%-a a cserjékből kerül ki, ha ilyen egyáltalán van. Gyulaj—Tamási vidéken a hússossom, a fagyal, a kökény, a galagonya, a bodza, az aljnövényzetként jelen levő vagy a cserjeszintig állandóan visszarágott virágos kőris a dám legfőbb tápláléka. A korszerű erdőgazdálkodás hatására egyre kisebb a létjogosultsága a kitermelt fák tuskó- és gyökérsarjainak, pedig ezek a dámvad részére kiváló takarmányt jelentenek. Valamennyi tölgyféle, a gyertyán, az akác és a nyárfélék sarjai kedvelt természetes táplálékai, ezeknek nemcsak lombos hajtását legeli le, hanem a rügyes ágvégeket, is és csak a 4 mm-nél vastagabb ágcsonkok maradnak vissza.

Mezőgazdasági termeléssel hasznosított területen sem válogat a dám. Minden mezőgazdasági növény valamilyen formában táplálékként számításba jön. A gabonafélék, a kukorica, a répa, a burgonya, az összes takarmányféle, a bab, a borsó, a bükköny, a repce, a zab, a napraforgó stb. mind jó elesége. Nem nyúl a kenderhez, a lenhez, de a dohányt, a paprikát, a paradicsomot, az uborkát, a tököt és a dinnyét megrágja. Nagyon szereti a káposztaféléket, bemegy a szőlőkbe, megrágja a vesszőket, szereti a friss hajtásokat, élvezettel eszi a szőlő gyümölcsét, az alma, a körte, a szilva, a birs, a naspolya, a ribiszke szintén kiváló csemegéje.

A rétek és legelők lágyszárú növényeiben nem olyan válogatós, mint a szarvas vagy mint a kényes őz, sokkal többet eszik a talajtakarót alkotó lágyszárú növényzetből. A rétek, nyiladékok nyújtotta táplálkozási lehetőséget sokkal jobban hasznosítja.

A mezőgazdaság nagyüzemei a dámnak olyan változatos és bőséges terített asztalt nyújtanak, hogy helyenként az év nagy részét ott tölti, ha egyébként napközben nyugalmat talál, és nem háborgatják. A több száz holdas gabonatáblákban napokig marad, a hatalmas kukoricatáblákban hetekig-hónapokig is jól érzi magát, mert ott nem háborgatja sem ember, sem állat, nincs szúnyog, bagócs, és nem kell a táplálék után messze elmennie. Ilyen esetekben kártétele jelentős.

De térjünk vissza az erdőbe. Egyelőre még ez az élettere, a biotópja, melynek jósági fokát jelentős mértékben a környező mezőgazdasági területek hányadával mérjük. Itt születik az erdőben, itt éli életének nagyobbik részét, és ha baj van, ide menekül.

Van a dámnak egy rossz szokása, amire az ember nevelte rá, akár a szarvast. Az ember sok helyen túlszaporította a vadállományt, és amikor rádöbbent, hogy az erdők természetes vadeltartó képességét meghaladó mértékű állomány káros, elkezdte ezekről a területekről üldözni. Főleg a mesterségesen felújított vágásterületekről üldözte, ahol télen és kora tavasszal jelentős kárt okozott, nemcsak a csemeték lerágásával, hanem az elvetett makk kikaparásával is. E területeket kerítéssel, őriztetéssel vagy egyéb jól bevált módszerrel kizárták a dám életteréből. A dámállomány összeszorult a nem védett területeken, ahol tápláléka hiányos és szűkös lett, és emiatt elkezdte a fiatal, még sima kérgű fákat és cserjéket hántani.

Téves az a magyarázat, hogy a dám csak unalomból hánt. Ahol korlátlan a táplálkozási lehetősége, ott gyorsabban jóllakik, és nem „unatkozik". Ahol heteken, hónapokon át nem lát embert, ahol nyugodtan élheti társaságkedvelő életét, kedve szerint pihenhet és táplálkozhat annyit, amennyit a természetes táplálkozási ciklusa megkíván, ott sem rág unalomból. Ott hánt a legtöbbet, ahol nem ér rá unatkozni, mert az ember reggeltől estig nyugtalanítja, és ahol kizárták a változatos táplálékot adó területekről vagy ahol a környezetet megfosztották természetes vadeltartó képességétől. Ahol még nappal is kénytelen a tápanyagot nem nyújtó sűrűségekben bujkálni, ott az éhség rákényszeríti, hogy a fás növények kérgét meghántsa. Logikátlan érvelés az is, hogy a hántás rossz szokás, és ki kell lőni a rossz példával elöljáró teheneket! Az igaz, hogy a hántás rossz szokás, de ez a szokás nem veleszületett tulajdonság, hanem a környezet hatására alakult ki. Az ember túlszaporította a dámot, de egyúttal csökkentette is a természetes táplálékot nyújtó területek kiterjedését, ez az oka rossz tulajdonságának.

Akármi is a hántás oka vagy célja, eredetileg mindig csak ott lép fel, ahol a vadsűrűség meghaladja a megengedhető mértéket. A vadállományt a megszokott hántásról „leszoktatni" nagyon nehéz.

Vadaskertekben, ahol szűk területen összezsúfolva sok dám él, ahol a hiányzó természetes táplálékot mesterségesen pótolják, nincs hántás. Pedig itt ráérnek unatkozni, és eltanulhatnák a rossz szokást.

Minden mentegetés ellenére, sajnos, a dám hánt. Szerencsére még

nem mindenhol. Hazánkban még csak a gyulaji dámok okoznak számottevő kárt. A Somogy és Békés megyeiek nem hántanak, a Duna—Tisza köziek hántása csak egész kis területeken jelentkezik nem számottevő mértékben.

Külföld irodalma szintén azt igazolja, hogy a dámvad nem unalmában hánt, nem rossz szokása ez, nem bizonyos tápanyaghiány, nem tanninhiány és nem nyomelemek hiánya, hanem egyszerűen a táplálék hiánya következtében. Olyan helyen károsít, ahol zárt térségben tartott, túlzsúfolt állományt mesterséges tápanyagadagolással nem elégítik ki teljes mértékben.

Ueckermann szerint a káros hántás ott tapasztalható, ahol a legjobb bonitású élőhely eléri a 14 db/100 ha erdőterületet. Schwerin pedig azt írja, hogy 30 ha-os vadaskertjében akkor kezdődött a hántás, amikor a létszám elérte a 29 db-ot, vagyis ha-onként 1 db élt. Elképzelhető, hogy ilyen sűrűség esetén, akármilyen gondos is az etetés, egy-két dám mindig kiszorul a terített asztal mellől, és kénytelen éhségét más módon csillapítani. A feljegyzés szerint az aljnövényzetet alkotó füzet és bodzát hántották meg, de valószínűleg meghántottak volna más fákat és cserjéket is, ha ilyen lett volna ott.

Kelet-Holstein egyes részein a dámsűrűség eléri a 28,4 db/100 ha erdőterületen vagy a 18—20 db/100 ha összterületen levő vadsűrűséget. Ez annyit jelent, hogy 1 db dám élőhelye erdőben 3,52 ha, összterületben kifejezve pedig 5—5,5 ha. Ez a létszám éppen duplája Ueckermann skálájában a legjobb élőhelyen tartható 14 fős létszámnak. Érdekes, hogy mégis itt élnek a legsúlyosabb, németországi viszonylatban pedig a legerősebb agancsú bikák. Hántás mégsincs! Nem is lesz addig, amíg mesterségesen pótolni tudják a hiányzó természetes táplálékot.

Amikor Gyulajon elkezdődött a hántás, 100 ha erdőterületre 30-nál több dám jutott, emellett majdnem ugyanannyi szarvas is élt itt. Állítom, hogy ezek nem értek rá unatkozni!

Ha unalomról vagy rossz szokásról lenne szó, akkor a dám nyáron is hántana. Szerencsére Gyulajon még nem került sor nyáron a hántásra, pedig nyáron inkább unatkozhatnának a dámok, hiszen a szükséges élelmüket sokkal rövidebb idő alatt fel tudják venni, mint az ínséges téli időben.

Az, hogy a hántás kizárólag éhség és éhezés következménye, azzal is igazolható, hogy a hántás intenzitása a táplálék fogytával nő, ellenkező esetben csökken. Decemberben az erdők cserjéi még majdnem érintetlenek, még tart az őszi bőséges időszak, többnyire makk is van, a jól kezelt vadföldek még szintén nyújtanak természetes táplálékot. A környező mezőgazdasági területek rendszerint még nem teljesen kopaszok, ha más nem is, de egy kevés kukoricaszár még akad, és a dám azt sem veti meg. Decemberben még nem is látható a hántás. Kedvező években még januárban sem hántanak a dámok. Ha jó a makktermés vagy vékony hóréteggel köszönt be a tél, akkor a dámok a hó alatt is hozzáférnek a makkhoz vagy a talajtakaró növényzethez. Ilyenkor januárban sincsen még baj. Gyulajon a hántás többnyire februárban kezdődik, és márciusban, április elején éri el a legsúlyosabb mértéket. Addigra a hozzáférhető fiatalosok természetes tápanyagkészlete, a felnőtt erdők cserjeszintje kimerült, a mesterségesen adagolt táplálék pedig sohasem tudja a természetest pótolni, és megkezdődött a hántás. 1965 őszén Gyulaj környékén rendkívül bőséges volt a csermakktermés. Annyi, hogy 1966 tavaszára is maradt belőle a vad részére. Igaz, hogy ekkorra a korábbi magas vadlétszám nagyon lecsökkent, különösen a szarvasállomány apadt meg. A visszamaradt állomány egész télen át bőségesen jutott természetes táplálékhoz, nem is volt hántás.

Egyébként a dám majdnem minden sima kérgű fát és cserjét meghánt, kivéve a csert, a bálványfát és a feketediót. Nagyon szereti az erdei- és feketefenyőt, az akácot, a hársat, a tölgyféléket, a kőrisféléket és a cserjék közül mindazokat, melyek szára olyan szilárd, hogy metszőfogait bele tudja akasztani kérgükbe. Elsősorban cserjéket hánt, elbokrosodott sarjhajtásokat, sarjcsokrokat. Nem veti meg a gyümölcsfákat sem, így az almát, a körtét, a szilvát, a barackot, a kajszit. Ez a felsorolás nem azt jelenti, hogy más fafaj megúszná a dám hántását. Ezek Gyulajon a leginkább károsított fa- és cserjefajok, ha más fafajok is lennének, valószínű azokat is meghántotta volna. Minthogy a hántott fa- és cserjefélék kérgének víztartalma 45—64%, ezért nedvdús táplálléknak tekinthető, és kézenfekvő, hogy a hántás ennek hiányában lép fel. Ha mesterséges táplálékként csak száraz takarmányt adunk a vadnak, akkor a hántást természetes szükségletté tesszük.

Ahogy a dám megtanult a hátsó lábain állva legelni, úgy megtanulta azt is, hogy hántani lehet térdelve is. Erre a szarvas még nem jött rá. De a dám ebben is leleményes, ő letérdel a lehántandó fa vagy cserje elé, így már 5—10 cm-re a föld felett hántani tud,

és ha a szükség úgy kívánja, 120 cm magasságig le tudja venni a kérget.

A hántás során állkapcsának metszőfogait belenyomja a fa kérgébe, és egész fejét fölfelé mozgatva, a fogak szélességének megfelelő szélességű „forgácsot" gyalul a kéregből. A kérget a kambiumgyűrűig leveszi. Ha ezt a gyalulást egymás mellett többször megismétli, akkor a kéreg a fán nagyobb összefüggő folt alakjában hiányos lesz, sőt előfordul, hogy a hántás a fa teljes felületét körüléri, ami rendszerint a fa elhalását okozza. De ha nem is hal el a fa, a hántás nyoma minőségi hiba.

A dám, a szarvashoz hasonlóan, nagyon szereti a ledöntött fák rügyeit. Nemcsak a puha lombos fák rügyeit szereti, hanem a tölgyféléket is. Nagy hóban sok dámot meg tudunk menteni azzal, hogy helyenként lehetőleg a nappali tartózkodási helyük közelében, fákat döntetünk ki. Ezeknek nemcsak a rügyeit csipegeti le, hanem a vékonyabb ágakról a kérget is lehántja.

Nagyon kedveli a vágásterületeket, ezeket nappal is felkeresi, amikor a fatermelő munkások még ott dolgoznak. Így volt ez Gyulajon is az ún. Akóvölgyben. Sokszor a munkások délután, idő előtt hazamentek. Mikor ezért felelősségre vontuk őket, azt mondták, hogy „a dámok kiszorítják őket a vágásból". Persze ezt nem kell szó szerint érteni, de az megtörtént, hogy a ledöntött fa tövén még dolgoztak az emberek, a csúcsát meg már rágták a dámok. Sőt éjszaka a kérgezésre előkészített erdeifenyőt „lekérgezték", aminek a munkások nagyon megörültek, mert az ilyen daraboknak csak az alsó felét kellett lekérgezniük.

A dámok meg tudják különböztetni a veszélytelen fatermelő munkásokat és a köztük járkáló erdészt a vadásztól. Mikor néhány este kinnmaradtam a vágásban, hogy egy odajáró háromlábú és félagancsú dámbikát meglessek, rögtön gyanússá váltam, és ezeken az estéken csak besötétedés után jöttek ki. Nem is tudtam a háromlábút kilőni.

A dám sokkal inkább igényli a mesterséges etetést, mint a szarvas. Nagy hóban nem képes a természetes takarmánylelő helyeket oly messziről felkutatni, mint erősebb rokona. Ezenkívül azért is szükséges a mesterséges etetés korai megkezdése, mert a dámbikák nagyon leromlottan érik meg a telet, mert mint említettük, a bőgés után a bikának nincs ideje ahhoz, hogy a sokszor 20 kg-ot is kitevő

súlyveszteséget pótolja. Ezért keresik fel az etetőket először mindig az erős bikák.

A dám tápanyagszükségletével, az egyes tápanyagok jelentőségével és a mesterséges etetéssel hazánkban Bencze Lajos, Szederjei Ákos, Németországban pedig E. Ueckermann foglalkozott, részletes elemzésükre nem térek ki, csupán néhány gondolattal és tapasztalattal egészítem ki. Mindhárman helyesen értékelik a szárított lombtakarmányok jelentőségét, és ezt magam sem győzöm eléggé hangoztatni. A júniusi, árnyékban szárított, penész- és pormentesen tárolt egérpiszok és pókháló által nem szennyezett illatos lombtakarmány minden csülkös nagyvad csemegéje. A legelső decemberi hideg és havas napon már a kényes őzek is felveszik, annyira szeretik. Ameddig lombtakarmány van az etetők környékén, addig máshoz nem nyúlnak. E takarmány előnye továbbá, hogy az erdőgazdaságban majdnem ingyenes. A vágásterületek és felújító vágások sarjtisztítása alkalmával és az akácosok visszavágása során össze lehet gyűjteni, csupán a kévékbe kötözése jelent minimális munkabért. Legtöbbször a felhasználási hely közelében összegyűjthető, így még fuvarköltség sem terheli. Legjobban bevált az akác, a gyertyán, a tölgy, a nemes nyár, a hárs, a mogyoró stb. lombja. Nem szoktuk etetőkbe sem tenni, hanem a hóekézett utak mentén egymástól 50—200 m-re 3—5 kévét a lombos végével fölfelé helyezünk el.

A lombtakarmányok foszforsavasmész-tartalma nagyon jó. Vitaminokat, hormonokat és nyomelemeket is megfelelő mennyiségben tartalmaznak, s a nyersrost mennyisége is kielégítő a kérődzők emésztéséhez.

A lombtakarmány egymagában azonban nem tartalmaz elég tápanyagot. A dám legtöbb esetben természetes táplálékból pótolja a hiányt, ha még ez sem elég, egészítsük ki a táplálékukat nedvdús takarmánnyal. A szilázs nagyon jó, de sokan nem használják, mert előállítása gondos munkát igényel. A dám azonban nem kényes, még a rosszul erjedt szilázst is megeszi. Vízhiányát is kielégíti a szilázs. Hátránya, hogy naponta kell kihordani, nem lehet egyszerre több napra valót kitenni, ami egyébként is rossz lenne, mert a dám többnyire nem egyedüli látogatója az etetőknek, a több napra kitett eleséget így a szarvasok ennék meg.

A silózás a vad takarmányozásában még nem terjedt el, pedig a szilázsban az ízesítő anyagok, a vitaminok, az ásványi anyagok stb. eredeti állapotukban megmaradnak. Valamennyi vadföldön élő nö-

vény silózható. A silózás előnye az is, hogy valamennyi hiányzó tápanyagot belekeverve észrevétlenül beadhatjuk a vadnak.

Ha azt akarjuk, hogy ugyanabból az etetőből előbb a dámok egyenek és csak utánuk a szarvasok, akkor reggel kell az etetőt megrakni takarmánnyal. Az etetőnél nem fér meg a szarvas és a dám. Egyébként a dám azt is megeszi, amit a szarvas ledob vagy otthagy. Az etetők egyik oldalát csak a borjak részére tegyük hozzáférhetővé, 18—20 cm széles és 55—65 cm magas bejáratot készítve hozzá. Az öreg tehenek ugyanis az idegen borjakat néha elverik az etetőktől.

A takarmányrácsok fogai (létrafokok) ne csak elöl és hátul legyenek függőlegesek, hanem oldalt is, mert ha ezek vízszintesek, a nyársas bikák bedugják a fejüket, de visszahúzni már nem tudják, így felakasztják magukat. Ilyenkor a segítség már rendszerint késő. Ha a felakasztott bikát életben találjuk, ne vesződjünk a kiszabadításával, hanem gyorsan törjük ki vagy vágjuk el a létrafokokat.

Télen külön vannak a bikacsapatok és külön helyük van a tarvadcsapatoknak, amelyekhez gyakran egy-két éves bikák is csatlakoznak. Ezáltal lehetővé válik a bikák és a tarvadak etetése olyan fejadaggal, amely az élőhely-bonitás figyelembevételével kiszámítható.

Az egész takarmányszükséglet kiszámításához támpontként fogadható el az a napi fejadag, amit az Országos Erdészeti Főigazgatóság 38/1960 sz. utasítása a dámvad takarmányozásához előír:

szálastakarmány	
lucerna, lóhere stb.	1,0 kg
nedvdús takarmány	
répa, takarmánykáposzta	1,5 kg
csicsóka	1,0 kg
szilázs	1,5 kg
erőtakarmány	
tölgymakk, vadgesztenye stb.	1,0 kg

Ez az adag olyan mértékben csökkenthető, amilyen mértékben a dám ezenfelül még a természetes takarmányhoz hozzájut.

Az etetők elhelyezése is javíthat vagy ronthat a hatékonyságán, mert hiába tesszük az etetőt északi hegyoldalba, hegytetőre, mély völgyfenékbe vagy szélnek kitett nyílt terepre. Az etetőt szélvédett, meleg helyen kell elhelyezni. Kívánatos délkelet—délnyugati fekvésben, kis tisztásra, az út szélére, a rét szélére és lehetőleg valami sűrűség közelébe. Jó, ha víz is van a közelben, bár a dám nem vízigényes. Gyulaj környékén nagyon kevés a természetes vízforrás, mégis szépek

a dámok, sőt, azt is bevallhatom, hogy még nem láttam dámot vizet inni. Nordenflycht ír hasonlóan erről. Egy erdőtelepítést vadkár ellen bekerítettek. Az egész bekerített rész dombtető volt, egyetlen csepp víz nélkül. Egy dámtehenet is bekerítettek véletlenül, s az két évig kitűnően érezte magát. Két év után azonban kártevései miatt ki kellett lőni. Alapos vizsgálattal sem tudták a kétéves vízhiánynak semmi káros következményét megállapítani.

Az etetőhelyeket a dámvad számára sűrűbben kell kialakítani, mint a szarvasnak. Több kisebb etetőre van szükség. Lehetőleg 100—200 ha-onként létesítsünk egy-egy etetőt, mert a dám nem megy el olyan messzire az eleség után, mint a szarvas. Ha nagy a hó, az etetőket kössük össze hóekével rendben tartott utakkal, és az etetők környékéről is hóekével tisztítsuk el a havat. Ezeken a helyeken szórassunk szét szalmát vagy kukoricaszárat is, amire a vad ráfekszik.

A dámvad Gyulajon a sózókat nagy előszeretettel keresi fel, sokkal inkább látogatja, mint a szarvas. Ueckermann is hangsúlyozza a sózók jelentőségét, de hozzáteszi, hogy a dámnál ez nem létkérdés. A kelet-holsteini területeken többnyire nem készítenek sózókat, de a dám egyéb előfordulási vidékein igen, amiket a dámok szívesen keresnek fel. A sózó helyhez köti a vadat. Megkísérelték a són kívül különféle nyomelemek és vitaminok adagolását, de úgy tapasztalták; hogy a tiszta sót előnyben részesítették, s ha meg is ették a különféle tápsókat, azoknak sem az agancsfejlesztésre, sem a vadkár csökkenésében hatása nem volt.

Télen ne adjunk sót a dámoknak, mert a természetes és mesterséges takarmány víztartalma egyaránt kicsi.

A vadlegelők művelését, megmunkálását és elhelyezését az előzőekben említett szerzők művei igen részletesen tárgyalják. Azokhoz csak annyit fűzhetnék hozzá, hogy 1 ha-nál kisebb vadlegelőt létesíteni nem gazdaságos, mert a vad túl gyorsan lelegeli, és gépi művelése is körülményes.

A vadlegelők egy részén termeljünk mindig olyan növényt, melyet a vad télen át is legelhet. Ilyen pl. a takarmánykáposzta, a repce stb. A repcét a hó alól is kikaparja.

Az idézett szakírók műveikben nem tesznek említést a fásított vadlegelőkről, pedig ezek kitűnően beváltak. Telepítésük roppant egyszerű. Ritkán (1,5—2,0×2,0—2,5 m-re) telepítve, jól sarjadzó, gyorsan növő fafajok a legalkalmasabbak, amelyeket a dám szívesen

megrág, és amelyek az adott termőhelyen is jól fejlődnek (akác, hárs, nemesnyár). Ültetés után a csemetéket egy évig ápoljuk, és védjük a vad rágásától. Utána rácngedhetjük a vadat. Mikor tönkrerágta, tőre vágjuk, és ismét hajtatjuk. Ezt majd megint lerágják. A visszavágást többször meg lehet ismételni.

Lombtakarmány anyatelepek is létesíthetők, ha nincs más lehetőségünk arra, hogy megfelelő mennyiségű akác-, hárs- vagy nyárlombot termeljünk. Néhány ha területen több száz dám szükséglete csekély ráfordítással előállítható. Ezt a módszert olyan vadgazdáknak ajánlom, akiknek kevés a területük. A vadaskertben létesített lombtakarmány anyatelepet be kell keríteni.

Az etetőkkel és vadlegelőkkel nem tudjuk a dámot olyan messze „elhúzni", mint a szarvast. Nagy hóban nem megy messzire, pedig éppen ekkor van szüksége a legkiadósabb táplálkozásra. Ezért dámos területeken az etetőket és vadlegelőket sűrűbben kell elhelyezni. Forgalmas utaktól, vasútaktól és károsítható területektől minél távolabb tegyük az etetőket.

Az erdőgazdasági vadkárok jelentékeny részét a dám okozza, ezért részletesebben is foglalkozunk e témával. A vadkárokat két alapvető dolog válthatja ki: az erdő növényvilága fajokban elszegényedik vagy túlságosan elszaporodik a vadállomány. Ahol e két ok nem tapasztalható, ott számottevő vadkár nincsen, de akár egyik, akár a másik is kiválthatja a vad kártételét, és ahol mindkettő fennáll, ott a vadkár katasztrofális méreteket ölthet. Az erdő és vadállománya elválaszthatatlan, ezért a vadkár csökkentése nem választható el az erdőműveléstől. A vad élőhelyének értékét számtalan erdőművelési eljárással kedvezőbbé lehet tenni, az élőhely jóságát növelni lehet. Hibás lenne azonban a vadgazdálkodási érdeket az erdőgazdálkodás érdekei fölé helyezni anélkül, hogy a modern erdőtipológia elveit figyelembe vennénk vagy anélkül, hogy ezzel azonos arányban népgazdasági többletet állítanak elő.

Az a törekvés, hogy fafajokban gazdag erdőt neveljünk, a vadnak kedvez. Az egyszintű, elegyetlen erők területének leépítése, a cserjefélék és a lágyszárú növényzet fajokban és mennyiségben való szaporodását vonja maga után. Az elegyetlen fenyvesek, cseresek közepes és gyenge talajon alig teremnek a vadnak táplálékot. A nyíltabb állást követelő vegyes lomberdők még gyenge talajon is bőségesek a létfenntartáshoz.

A vadkárokról író legtöbb szakember a hántás és a rágás szempontjából leginkább veszélyeztetett fafajokat sorrendben említi meg. Az ilyen felsorolásnak azonban csak helyi jelentősége van, mert az a sorrend, amit Gyulajon helyesnek tartunk, Békés megyében már biztosan nem jó. Hiába állítom, hogy a cser a rágással legkevésbé veszélyeztetett fafaj, mert ha nincs más, akkor a cser válik a leginkább rágott fafajjá. Kétségtelen, hogy vannak kedvelt és kevésbé kedvelt fafajok, de a ritkaságok és újdonságok mindig és mindenütt elsőbbséget élveznek, mint pl. a vöröstölgy, a vörösfenyő, a duglászfenyő stb. Gyulaj vidékén a nemesnyár minden fafajtája az újszerűség varázsával vonzotta a vadat.

A vadkár elhárítása és megelőzése többféleképpen oldható meg. Az elhárítás általánosan elfogadott csoportosítása a biológiai, vegyi és mechanikai védekezés. Leghatásosabb ezek kombinációja és váltogatása. A biológiai védekezés alapja a biológiai egyensúly fenntartása, illetve megteremtése, olyan vadállomány tartása, mely megfelel a terület vadeltartó képességének. Ha ezt betartjuk, alig lesz szükség vegyi és mechanikai védekezésre, esetleg csak akkor, ha olyan növénytermesztés folyik, amely a vadnak különösen kedvező. Ilyen például az erdőgazdálkodásban a tájilag idegen fafajok bevezetése vagy olyanoké, melyeket bizonyos növekedési stádiumban a vad különös előszeretettel károsít. Erdőgazdálkodásban bővebb lehetősége van a biológiai védekezésnek, például elegyítés más fafajokkal, védőállomány létesítése vagy a természetes védőállomány bizonyos ideig való meghagyása stb. A biológiai védekezések közé sorolható a vadlegelők létesítése is. Ezeken olyan növényeket termesszünk, amivel a vadat részben vagy egészben el tudjuk vonni a károsított területekről.

Extrém esetekben célszerű ezeken felül a vegyi és a mechanikai védekezés bevált módszereit kombinálva és sűrűn váltogatva alkalmazni. Ezek lehetnek riasztóberendezések, durranószerkezetek, rémzsinór, villanypásztor, botlódrót, fény- és tűzjelek, bűzösítő és füstölő anyagok, őrző kutyák, vadcsőszök stb. Alkalmazásuk részletes leírása más szakkönyvekben megtalálható.

Leghatásosabb a károsított területek bekerítése. A dámzáró kerítések szabványát a 41/1959 OEF utasítás (Erdővédelmi utasítás) ismerteti. Ez a kerítés 190 cm magas és 11 szál vízszintesen elhelyezett dróthuzalból áll, 4—4 m-re elhelyezett elsőrendű, és ezek közt egy-egy másodrendű oszlopra erősítve. A huzal vastagsága 3,8—5 mm lágyított fekete vashuzal, állandó kerítéseken horganyzott huzal.

A huzaloknak egymástól és a talajszinttől mért távolsága a következő:

A huzalsor száma	A huzal távolsága az alatta levő huzaltól	A huzal távolsága a talajszinttől, cm
1	—	12
2	16	28
3	16	44
4	14	58
5	14	72
6	14	86
7	14	100
8	20	120
9	20	140
10	25	165
11	25	190

Minden vadfaj ellen más-más kerítést alkalmazunk, ha több vadfaj ellen kell a területet védeni, akkor a kerítés magasságát a legnagyobb, a huzalok egymástól való távolságát pedig a legkisebb vadfajhoz kell szabni.

A kerítésekhez csak a legszükségesebb kapukat készítsük el, mert azok mindig a kerítés gyengébb részei. Kevés olyan kapu van, mely teljesen vadzáró, nem is említve azt, hogy sokszor nyitva hagyják, és a vad kényelmesen besétál a bekerített területre.

Védelem és óvás

A dámvad különleges óvintézkedésekre nem szorul. A vad óvásának általános elveit és az ezzel kapcsolatos tudnivalókat Szederjei Ákos „A vad etetése, óvása és befogása" c. könyvében olyan részletesen leírta, hogy abból bárki könnyen elsajátíthatja az elméleti és gyakorlati tudnivalókat, valamint a tennivalókat. Most csak néhány gyakorlati tanáccsal szeretném még az említett könyv mondanivalóját kiegészíteni.

Az emberen kívül két fő ellensége a dámnak: a kóbor kutya és a hó. Ha mindkettő egyszerre fenyegeti, akkor találékonysága cserben hagyja, nem tud védekezni.

A vastag hótakaró a mozgásban akadályozza. Alacsony termeténél fogva, gyakran hasig áll mozdulatlanul a hóban, ami felfázását

és pusztulását okozhatja. A hófúvást már jobban elviseli, mert a zárt erdőben mindig akad olyan terep, ahonnét a szél a havat elsöpri. Az egyenletesen vastag hó a legrosszabb.

A segítség egyszerű és nem költséges: hóekézés lóval és vontatóval; az etetők környékén néhány száz m²-en a hó eltakarítása; szalma vagy kukoricaszár szétteregetése a pihenőhelyeken. Ennyi az egész, viszont ezt a kis munkát ne sajnáljuk, ha az állományt veszteség nélkül akarjuk átteleltetni.

Szerencsére, hazánkban ritka az olyan tél, amikor hosszan tartó vastag hótakaró borítja az erdőt és mezőt, és a havas napok száma is kevés. Minél később esik a hó, annál veszélyesebb, mert a természetes takarmány az idő múlásával egyre kevesebb, miáltal a vad ellenállóképessége is csökken. Az is igaz viszont, hogy ez a késői nagy hó már nem tart soká. Ez azonban ne tévesszen meg, hanem többet etessünk, és többet hóekézzünk a tél vége felé közeledve. A hóekék nyoma lehetőleg kösse össze az etetőhelyeket, s azok környékét sűrűn hálózza be, tárja fel a vad számára a természetes táplálékot nyújtó erdőrészeket és vadföldeket. A cserjés-bozótos erdőszéleken, a szederindás területeken járassuk sűrűn a hóekét, hogy ezekhez a dámvad hozzáférjen.

A falusi kutyák hamar rájönnek arra, hogy a hóban viszonylag könnyen lehet vadpecsenyéhez jutni, és ilyen időben sűrűn kijárnak vadászni. Nemcsak a borjút képesek elfogni, kemény hajsza után elfogják és lefojtják az erős lapátost is. A dám nem adja könnyen meg magát. Láttam már végkimerülésben egymás mellett feküdve lihegve a meghajszolt dámünőt kiszakított horpasszal, és mellette három lépésre a kuvaszt, melynek már annyi ereje sem volt, hogy közeledtünkre elmenekülhetett volna. De egy kis pihenő után biztosan megfojtotta volna a sérült ünőt, melyen sajnos már nem tudtunk segíteni.

A kutyák többnyire este vagy éjszaka mennek vadászni, s vadászatuk belenyúlik a hajnalba és délelőttbe is. Rendszerint az utakon járnak, különösen a hóekézett utakon. Itt megleshetők, ide helyezzük a kutyafogó ládákat, és itt a legeredményesebb a mérgezés is. Hideg időben legjobb a paprikás hagymával illatosított diónyi zsírgombóccsali. Ezt mohón felfalja a kutya, és minthogy azonnal feloldvad a gyomrában, nem tudja kihányni, és nem kell attól tartani, hogy hazamegy, és otthon pusztul el. Ötven lépésnél messzebb nem jut el.

Az egyre növekvő közúti közlekedés, az emberek közelségét és a forgalmat gyorsan megszokó dámok közül is áldozatokat követel. A védelem egyre nagyobb gondot okoz. Bevált módszer az út menti aljnövényzet kiirtásával jobb látási viszonyok teremtése. A járművezetők legtöbbször nem számolnak azzal, hogy egy előttük átugró vadat rendszerint a csapat többi tagja követi, nem figyelvén a közeledő járműre. Ilyenkor csak az idejében való sebességcsökkentés használ. Célszerűnek látszana a rezervátumokban kötelező sebességkorlátozás bevezetése.

Külföldön próbálkoznak különféle optikai és akusztikai módszerekkel, tükrök, foszforeszkáló lapok út menti elhelyezésével, de ezek gyakorlati haszna még nem értékelhető.

Befogás

A dámvad befogása teljesen azonos a szarvas befogásával. Ennek részletes ismertetése megtalálható Szederjei Ákos könyvében, ezért itt külön nem írom le. Van azonban egy speciális módszer is, amelyet őzek és dámok befogására a Békés megyei Állami Erdőgazdaságban alakítottak ki és eredményesen alkalmaznak. Komlósi Sándor tájékoztatása szerint a módszerrel kétféleképp lehet befogni a vadat. Szükséges hozzá 150—200 m perlonháló, melynek magassága 2 m, a hálószemek nagysága 10—15 cm.

Az egyik módszer során télen az etetések alkalmával a nagyvad etetőjében bőségesen helyezzünk el első osztályú lucernaszénát, kukoricát, takarmányrépát. Az etetőt bekerítjük hálóval. A hálót a fára aggatjuk, s csak kb. 4 m-es kaput hagyunk, melynek lezárásához a szükséges hálót gyorsan kezelhető állapotban a kapurés mellett hajtjuk össze. Amint a dámok a kapun bementek az etetőhöz, a kapurést egy ember a hálóval bezárja. A dámok embert látva a hálófalnak szökellnek (kis lendülettel), és a lazán kifeszített háló szemeibe gabalyodnak, így könnyen megfoghatók, és a már előkészített szállítóládákba helyezhetők.

A hálót az etetőtől körkörösen 4—5 m-re kell felállítani vagy függeszteni, hogy ne legyen a vadnak a nekifutáshoz helye. Így nem zúzza össze magát.

A másik módszert az etetési időn kívül használjuk. A hálót a vad váltóján zegzugosan, valamely sűrű erdőrész belsejében állítjuk fel.

Ezek után egy-két hozzáértő ember terelőakcióba kezd a háló felé, de nesztelenül és óvatosan, hogy a nyugalmukból felvert dámok csak poroszkálva jussanak a hálóhoz. Amikor már a hálóhoz érkeznek, egy-kétszer hangosat kiáltva a hálónak riasztjuk őket. A továbbiakban a módszer megegyezik az előzőekben leírtakkal.

A dám befogása egyszerűbb a szarvas befogásánál, mert nappal is bemegy a hálóba. Nem kell éjszakákon át lesni, nappal ugyanugy felkeresi a befogóban levő etetőhelyeket. Csak azt ne vegye észre; hogy valaki felment a figyelőtoronyba!

A befogás nehézsége azonban a bikák rendkívüli agresszivitása, a befogótérben társaikban és önmagukban sok kárt tesznek, sérülések következtében sok értékes vad elhullik.

A kábítópuskával történő befogás még nem megoldott, mert a dám rendkívül érzékenyen reagál a kábítószerekre. Pedig ennek nagy előnye lenne, hogy csak a kívánt darabokra szorítkozna.

A befogott dámok szállítóládába kerülnek. Egy-egy ládába csak egy-egy darabot szabad tenni. A bikák agancsát le kell fűrészelni. Bikák számára készült szállítóláda 140 cm hosszú, 50 cm széles és 125 cm magas. A teheneké, borjaké valamivel kisebb. A ládák oldalt és alul zártak, fenn hézagosak legyenek.

Szoktatás, telepítés

A befogott és helyszínre szállított dámokat kihelyezésük előtt minden esetben szoktatótérbe kell tenni, még akkor is, ha a betelepítés helyén már lennének dámok. A szoktatóteret a betelepítendő terület legkedvezőbb részén kell létesíteni, és olyan kétméteres kerítéssel kell körülvenni, melyen át a legkisebb dám kijönni, a kutya, róka bemenni nem tud. Legjobb a megadott méretű kerítés elkészítése, de ezt egy méter magasságig kívülről elhelyezett drótfonattal be kell sűríteni. A szoktatótér nagysága dámonként lehetőleg 0,1 ha legyen. Olyan helyen kell elhelyezni, ahol árnyékos és napos tér egyaránt előfordul, legyen benne valami természetes búvóhely és minél több természetes táplálék. Ne tegyük a szoktatóteret északi hegyoldalba, huzatos völgyfenékbe. Jó, ha a térben minél több cserjeszintű növényzet van, de ne sajnáljuk nyáron sem a takarmányt tőlük, mert rászoknak a hántásra. Vizet csak ott kell adni, ahol a nedvdús takarmány nem elegendő.

Mikor a szoktatótérben a tehenek leborjaztak, a borjak menekülőképesek, vagy mikor a bikák agancsukat letisztították, akkor a kapukat meg lehet nyitni, de az etetést még folytassuk, és csak fokozatosan szüntessük meg. Ha a szoktatóteret helyesen választottuk meg, és a környéke is megfelel a dám biotópjának, akkor innét nem fognak messze elvonulni, sőt gyakran visszatérnek a szoktatóba is.

A kihelyezett dámok sokáig bizalmatlanok lesznek a korábban ott élő fajtársaikkal szemben. Ezért, ha vérfelfrissítés céljából telepítünk, akkor egyszerre vagy csak bikákat, vagy csak tarvadat vigyünk oda, mert a vegyesen kihelyezettek elsősorban egymás között üzekednek, és vérkeveredést nem idéznek elő.

Hazánk dámállománya számszerűen elérte azt a mértéket, amit vadgazdálkodásunk távlati fejlesztésének irányelvei megszabnak. De az elosztásban még van javítani való. Sok elszigetelten élő populációt erősíteni kellene (Felső-Tisza vidék). A sík és dombvidék kisebb erdősültségű területein még számos lehetőség kínálkozik új telepítésekhez. Ezekhez elsősorban az amúgy is létszámfeleslegben levő, de kiváló genetikai értékű gyulaji törzsállományt kell felhasználni.

Betegségek, paraziták

A dámnak speciális betegsége vagy élősdije nem ismeretes. Hazánkban a nem túl népes állományokban nem is szokta betegség felütni a fejét, és a közismert élősködők közül a kullancsfélék (Ixodinae), a tetűlegyek (Lipoptenae) és torokbögölyfélék (Cephenomidae) alig fordulnak nála elő, illetve lényegesen kisebb mértékben, mint a szarvasnál. A hátbögöly (Hypoderma) szintén nem ellensége a dámnak.

A vadaskertekben és a túl sűrű állományú nyílt területeken azonban elvétve előfordulnak elsősorban a szarvas betegségei. Ezeket röviden ismertetem, előre kell azonban bocsátanom, hogy a dámvad sokkal ellenállóbb a betegségekkel szemben, mint a szarvas és az őz. Amikor például elkapja a tavaszi hasmenés és nemritkán megtizedeli a szarvasokat a dámok még egészségesek.

A lépfene. Előidézője a Bacillus anthracis. Háziállatokra, sőt emberre is veszélyes, de nem ragályos betegség. Spórákkal terjed. Rendszerint a táplálékkal és ivóvízzel kerül az állatba, de az is feltételezhető, hogy a szúnyogok terjesztik. Bőrgyárak szennyvizeivel fertőzött területeken legelő vad- és háziállatot egyaránt könnyen megfertőz. A lépfene bacilusai által termelt toxinok elsősorban a vérerek falát és az idegrendszert károsítják. A légzőközpont bénulása következtében fulladásos halál áll be. A fertőzött állatok bágyadtak, étvágytalanok és véres az ürülékük. Az elhullott állatok vére többnyire nem alszik meg, hanem sötétvörös és sűrűn folyó. A lép ilyenkor duzzadt. A vad nyaka és feje daganatokkal van teli, szájából és végbélnyílásából vér folyik.

1874-ben a Potsdam melletti dámvadas területeken 1300 db dám pusztult el lépfenében. Feltehető, hogy a területeken átfolyó Havel folyó vagy az ehhez csatlakozó számtalan tó vize volt fertőzött, és ez terjesztette a betegséget.

A lépfene legtöbbször ott lép fel, ahol a túltartott dámállományt nyáron át is etetni kell, s emiatt vízivásra kényszerül.

Ha a boncolás eredménye azt mutatja, hogy az elhullott állatban a vér nem alszik meg, a színe rendes és a lép nem duzzadt, akkor nem lépfenével, hanem *marhavésszel, vadvésszel* állunk szemben, melynek előidézője a Pasteurella multiseptica nevű bacilus. Többféle megjelenési formája van, de szerencsére dámoknál még alig diagnosztizálták. Ez a betegség is a túlzsúfolt parkokban fordul elő, azok jellemző betegsége. Tünetei nem jellegzetesek, az elhullási százalék elérheti a 70—100%-ot is.

Sem a hazai gyakorlatban, sem a külföldi szakirodalomban nem találtam nyomát annak, hogy a dámvad *sugárgomba-betegségben, gümőkórban* vagy egyéb csülkös vadnál gyakori betegségben megbetegedett volna, és így feltehető, hogy ezek a betegségek — ha előfordulnak is — csak túlzsúfolt, beltenyésztett vadaskerti állományok elszigetelt betegségei lehetnek.

A *veszettséget* is meg kell említeni, mely ugyan nem dámbetegség, de a kóbor kutyák és rókák révén bármely vad megkaphatja. A betegség tünetei közismertek.

Érdekességénél fogva megemlítünk egy különleges járványos veszettséget. Az angliai Richmond-parkban 1200 db-ra becsülték a vadállományt, melynek túlnyomó többsége dámvad volt, de akadt néhány szarvas is. A dámvad 100—200-as csapatokban élt. Ezek a csapatok ritkán hagyták el megszokott legelőhelyüket, és aránylag elkülönültek egymástól. 1886. szeptember végén észrevették, hogy az egyik csapatban egy tántorgó tehén van. Ezt agyonlőtték. Néhány

nap múlva ugyanahhoz a csapathoz tartozó több vad lett feltűnően izgatott, fejüket fatörzsekhez dörzsölték úgy, hogy a homlokukról lekopott a szőr, majd saját testükről leharapdálták a szőrt, és időnként társaikat megtámadták. Ezek a feltűnően viselkedő állatok egytől egyig elpusztultak, de különben rendesen táplálkoztak. Az izgatottsági állapot után 2—3 napra pusztultak el. 1887. április végéig, tehát 7 hónap alatt 160 db hullott el, mind abból a csapatból, mely az East-Sheen kapu közelében tartózkodott. Ezt a csapatot időközben elkülönítették, de a veszettség a csapaton belül továbbterjedt. 1887 júniusában aztán egy másik csapatban is kitört a veszettség, éspedig abban, mely az először inficiált csapat közvetlen közelében szokott tartózkodni. Ezt a csapatot is izolálták. Itt még nagyobb kárt tett a veszettség, mert szeptember 24-ig, vagyis 3 hónap alatt 274 db hullott el.

A tünetek közül legelőször azt tapasztalták, hogy a megbetegedett állatok hátrafelé szegezték fejüket, orrukat fölfelé irányítva. Később száguldási mániába estek, elrohantak a csapattól, fejjel nekirohantak a fáknak, oszlopoknak, kerítéseknek, hozzádörzsölték a homlokukat, melyről a szőr lekopott. Elvesztették természetes félénkségüket; és megtámadtak minden élőlényt, még az embert is. A megtámadott állatot megmarták, de ez csak a teheneknél sikerült, mert a megtámadott bikák agancsukkal távol tartották maguktól a támadót. A betegség utolsó szakaszában magas láz kíséretében a test hátsó felének bénulása következett, be és ezután beállt a halál. A Richmond-park járványa azt igazolta, hogy a veszettség növényevőről növényevőre a fertőzés szokásos útján, azaz nyál által átvihető. A betegség továbbterjedt a csapatban akkor is, amikor 6 hónapon át teljesen el volt különítve, és ki volt zárva annak a lehetősége, hogy a kutyák megmarták volna őket.

Veszettségben elhullott dámtehén méhéből kivett, teljesen kifejlődött (június 2-án) borjú gerincvelőjéből vett próba negatív volt, ami azt bizonyítja, hogy a veszettség vírusa a méhlepényen keresztül nem jut az embrióba.

A bikák többnyire akkor fertőződtek meg, amikor agancsukat elvetették, és így nem tudtak a támadók ellen védekezni.

1945 után Holsteinben is előfordult veszettség a dámok között.

A *tüdőszőrférgesség* előidézője a Dictyocaulus viviparus nevű féreg. Sokkal ritkábban fordul elő a dámban, mint a szarvasban, s az általa okozott betegség enyhe lefolyású. A beteg állatok felismerhetők

az időnként hallható köhécselésükről. Ezeket mielőbb lőjük ki. Normális vadsűrűség esetén a tüdőszőrférgesség nem károsít.

A *gyomorférgességtől* valamennyi nálunk előforduló csülkös vadfaj közül a dám szenved a legkevesebbet. Sokszor együtt lép fel a tüdőszőrférgességgel, ebben az esetben súlyos kimenetelű lehet. A gyomorféreg több faja ismeretes. A legtöbb vadban előforduló gyomorféreg a rokon háziállatokat is károsítja. A dám gyomorférgességét hazánkban még senki nem vizsgálta. A külföldi szakirodalom is megelégszik azzal, hogy a dám „ritkán előforduló" parazitájának tartja. Feltételezhető, hogy a vadféléinkben élősködő Haemonchus, Ostertagia, Nematodirus, Eimeria, Trichostrongylus stb. fajok éppen úgy előfordulnak a dámban, mint az őzben és szarvasban, és az ezek által előidézett általános testi leromlás, valamint a keletkező toxinok okozta betegségek csak azért nem ismeretesek, mert az ellenálló dám ezeket könnyebben elviseli.

A *májmételykór* előidézője a Fasciola hepatica, a Dicrocoelium lanceatum és a Fascioloides magna. A mételyek hímnősök és petéket raknak, ezek az ürülékkel a szabadba jutnak. A petékből a legkisebb nedvesség hatására kikelnek a lárvák, melyek a vízben úszkálva ún. köztigazdára kapaszkodnak. A köztigazda szerepét a májmétely esetében többféle apró csigaféle tölti be (Limnaeus). A lárvák ezek májában ivartalanul szaporodva továbbfejlődnek, majd elhagyván a köztigazdát, valamilyen növényen bebábozódnak. Ebben az állapotban több hónapig életképesek. A bábok a talegelő állat lenyeli. A bábok tokja a gyomornedvtől felbomlik, majd az előjövő féreg a májba vándorol, s ott hat hét alatt ivarérett májmétellyé fejlődik.

A csapadékos évjárat, a vizes rétek jelenléte kedvez a májmételynek és a köztigazdának egyaránt.

A tokmányok felvétele tavasszal és nyáron történik, s így a fertőzöttség hatása a megtámadott állaton nyár végén, ősz elején jelentkezik legerősebben.

A májmétely a májban okozott inger révén gyulladást idéz elő, toxinok termelésével gyengíti a szervezet működését és annak ellenállóképességét. A fertőzött állatok lefogynak, kócosak, agancsfejlődésük visszamarad, agancsukat későn tisztítják le, szőrváltásuk késik.

Boncoláskor az ilyen állatok májjáratiban duzzanatok jelzik a gyulladásos folyamatot. A duzzanatok sűrű, nyálkás váladékában megtalálhatók a mételyek. Akut lefolyásnál az egész máj dagadt.

A mételykór ellen védekezni csak megelőző intézkedésekkel lehet: ne engedjük a dámokat tavasszal a vizes rétekre.

A fácán hatásos pusztítója a májmétely köztigazdáinak.

A *torokbögöly-félék* a dámot sokkal kisebb mértékben fertőzik, mint a szarvast és az őzet. Speciális torokbögölye a dámnak nincsen. A szarvasban élősködő Cephenomyia rufibarbis néha megfertőzi a dámot is, de súlyosabb kimenetelű fertőzésről nincs tudomásunk. Nordenflycht a torokbögölyt csak olyan dámállományban találta, ahol a dám a szarvassal együtt fordult elő. Ueckermann hivatkozik arra, hogy dámokban a Cephenomyia multispinosa lárváját találták.

Gyulajon a dámok torokbögölytől alig fertőzöttek.

A *hólyagférgességet* is említi a szakirodalom, melynek okozója dámoknál az Echynococcus polymorphus nevű féreg. Előfordulása jelentéktelen.

Röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a dám a betegségekkel szemben roppant ellenálló, és ha még azt is számításba vesszük, hogy a borjúhalandóság nagyon csekély (5%), a téli hideggel szemben pedig keményen megállja a helyét, akkor elmondhatjuk róla, hogy a legellenállóbb nagyvadfélénk.

A dámvadászat elmélete és gyakorlása

Nyomismeret

A vadász élőlények sorsáról, mégpedig drága élőlényekéről dönt. A lelőtt vadat feltámasztani nem lehet, pótlása is hosszú idő. A nagy gyakorlat szerzése költséges szórakozás, nem mindenkinek van rá módja és tehetsége. Ezért tehát amit csak lehet, előre tanuljunk meg, hogy elméleti tudásunkat némi gyakorlattal kiegészítve minél előbb eredményes és jó vadászok lehessünk. Mielőtt tehát puskát fognánk kezünkbe, ismerkedjünk meg a dámvad nyomaival.

A megjelent szakkönyvek röviden intézték el ez ideig a dám nyomának leírását: „Hasonlít a szarvas nyomához, de annál kisebb, elöl hegyesebb, mint a szarvasé, és ezért hosszabbnak tűnik." Ez ugyan mind igaz, de ebből még nem tudjuk megkülönböztetni a szarvas és az őz nyomától, s azt már egyáltalán nem tudjuk megállapítani, hogy az előttünk levő dámnyom milyen korú és nemű állaté. Pedig az eredményes vadászatnak ez az előfeltétele.

A *nyom* a vad csülkének egyszeri lenyomata a talajban vagy hóban. A négy láb nyoma együtt a *nyomképlet*, s a nyomképletek folytonossága a *csapa*. Az út, melyet maga után hagy a vad, a *csapás*. A nyom *meleg*, ha egészen friss, legfeljebb egyórás. Ha ennél régibb, akkor *hideg*. A sebzett, vérző vad nyoma *vérnyom*, ezt követve a *vércsapán* megyünk.

A *dám nyoma* elöl hegyesedő, tojásdad formájú. Hasonlít a szarvasához, annál kisebb. Mivel azonban az erős lapátos nyoma a fiatal szarvasbikáéval, az öreg tehéné a szarvasborjúéval nagyságban meg-

egyezik, azért fontos, hogy a szarvas és a dám nyoma közötti különbséget jól megismerjük.

A csülök két fő részből áll. Az elülső hegyes részt kemény perem szegélyezi; ennek belseje homorú. A hátulsó gömbölyded rész — mely a csülökperem mögé kinyúlik — a vánkos, domború. Lépés során a perem vágódik legmélyebben a talajba és a koszorút képezi, melyben kissé domborúan jelenik meg a talp lenyomata (lásd a 25. képet). Mögötte, de szorosan csatlakozva látszik a vánkos homorú lenyomata; melyet a koszorú csak kis részben szegélyez. Kemény talajon csak a perem lenyomata, a koszorú látszik. A koszorú határozza meg a nyom alakját. A bika nyoma szélesebb, gömbölyded, a tehéné viszont hosszúkásabb, mert oldalt nyomott, vagyis a koszorú éle oldalt nem olyan ívelt, mint a bika nyomán, hanem majdnem egyenes (lásd a 26., 27. és a 28. képet).

A bika, a tehén és a borjú nyomát kétféleképpen különböztethetjük meg az azonos nagyságú szarvasnyomtól.

1. A dám nyomában a koszorú szűkebb, mint a nyom, vagyis a koszorú nem csik egy síkba a csülök legkülső felületével, hanem a csülökhéj a talp felé kissé összeszorul, miáltal az éle beljebb kerül. A szarvas nyomában az él elvág a nyom külső peremével. A dám nyomszélessége és a koszorú szélessége közötti különbség 4—8 mm.

2. A dámnyomban a „vánkos" a nyomhossznak majdnem a felét teszi ki, a szarvasnyomnak ez mindössze negyed- vagy harmadrésze.

Ezek a megkülönböztető jelek azonban nem mindig látszanak. Kemény talajon rendszerint csak a koszorú látszik, és ebből nem állapítható meg, hogy a nyomszélesség nagyobb-e vagy egyenlő vele; és mivel a vánkos egyáltalán nem látható, nem tudjuk, hogy az a nyomhossznak hányad részét teszi ki. Ilyenkor csak a gyakorlott szemű vadász tud különbséget tenni. A dámbika nyoma mindig kissé hegyesebb, mint az ugyanakkora szarvasbika nyoma. A mellső lábakon a belső köröm többnyire tompább, mint a külső (lásd a 29. és 30. képet).

A nyom méreteit illetően két mértéket szoktak megadni: a hosszúságot és a szélességet. A nyom hossza — a hegyétől a vánkos hátsó szegélyéig mérve — ugyanúgy nem megbízható méret, mint a szélessége. A talaj keménységétől függően a vánkos vagy egyáltalán nem látszik, vagy csak részben látszik, vagy esetleg teljes méretében. Ezek szerint ugyanarról a nyomról háromféle hosszméretet lehet mérni. Azért sem megbízható a hosszméret, mert a siető vad nyoma mindig

hosszabb, mint a lassan lépegetőé. Az elmondottakból adódik, hogy a nyom méreteit illetően nemcsak a hazai és a külföldi összehasonlításokban nagy az eltérés, hanem hazai előfordulási körzeteken belül is az egyes vizsgálatok eredményei eléggé eltérőek.

A dámnak, mint minden csülkös vadnak, az első csülke szélesebb a hátsónál, ezért az első lábak nyoma is szélesebb a hátsóknál (lásd a 31. képet). A különbség — különösen bikánál — a korral nő. Ez azért van, mert a kor előrehaladtával a testsúlynak egyre nagyobb hányada nehezedik a mellső lábakra. Tehénnél és borjúnál ez a különbség nem nagy, de bikánál jelentékeny. Emiatt is vigyáznunk kell a nyomszélesség mérése során, mert a vad a kisebb hátsó csülkével többnyire belelép az első csülkök nagyobb nyomába.

A nyomszélesség különbségeit mutatják saját méréseim is:

	mellső láb nyoma	hátsó láb nyoma
nyársas bika	39 mm	34 mm
nyársas bika	39 mm	32 mm
3 éves bika	51 mm	45 mm
6 éves bika	57 mm	51 mm
8 éves bika	61 mm	51 mm
ünő	34 mm	30 mm

A lépésben haladó dám csülke zárt, az álcsülkök lenyomata nem látszik (a szarvasé és az őzé sem). Ugrás és futás közben a csülkök szétterpednek. Az álcsülkök is érintkeznek a talajjal, s ezáltal a test súlya nagyobb felületen kap támasztékot. Ilyenkor természetesen az álcsülkök nyoma is láthatóvá válik. Szederjei szerint a bika csülkeinek terpesztése — a csülkök hegye közt mérve — 11—32 mm, a tehéné kisebb. Az álcsülkök lenyomata 8—12 cm-re látszik a nyom mögött.

A négy láb nyoma együtt alkotja a nyomképletet. Az ismert nyomképletek közül a dámra jellemző: 1. terpesztés, 2. elmaradó lépés vagy visszamaradás, 3. túllépés, 4. hamis lépés, 5. váltakozó páros lépés, 6. hamis Y lépés.

A *terpesztés* a jobb és bal láb nyomvonalának egymástól mért távolsága. A bikáé nagyobb, mint a tehéné, de a vemhes tehén terpesztése is van akkora, mint a bikáé. A faggyas korban levő és a bőgő bika hátsó lábának nyoma nem a nyomvonal irányába néz, hanem kissé kifelé. Ugyanígy kifelé néz a borjas tehén nyoma is a borjazást megelőző 2—3. héttől. Egyébként a borjak, tehenek, fiatal bikák nyoma az év minden szakában a nyomvonalba néz.

A *lépéshosszúság*, a dám fejlettségétől és a haladás sebességétől függően 38—65 cm (a szarvasé 53—84 cm). Váltakozó páros lépésben a tehenek nyomtávolsága 120—210 cm, a lapátosoké 200—270 cm, de ennél hosszabbat is tudnak ugrani.

Földön található jel a dám *kaparása*. A barcogó bika *bőgőteknőt* kapar magának. Ez 1—2 m hosszú, ugyanolyan széles, 20—30 cm mély, teknőszerű mélyedés. Kezdetben kisebb és sekélyebb, de a barcogás alatt, az izgalmainak megfelelően, mind nagyobbra, mélyebbre kaparja a bika, sőt, a nem túl vastag gyökereket is addig veri csülkével, míg azok kitöredeznek. A vastagabb gyökerek azonban bennmaradnak.

Gyulajon többször megfigyeltem, hogy a dámbika a fakitermelés során kiásott tuskók helyét képezte ki bőgőteknőnek.

A bika a megszokott bőgőteknőjét évenként felújítja.

A dámtehén borjazáskor *ellőhelyet* készít, ehhez többnyire csak az avart kaparja el. A benne levő nyomából meg tudjuk különböztetni a szarvasétól. Egyébként is, ahol a szarvas és a dám együtt él, borjazás idején teljesen elkülönülnek egymástól, s évtizedeken át külön-külön állandó ellőhelyeik alakulnak ki. Legtöbbször ezért nincs is szükség arra, hogy ezeket az ellőhelyeket a nyomokról ismerjük fel. A tapasztalt vadász tudja, hogy mely erdőrészben ellenek a dámtehenek.

A *fekhelyről* is következtethetünk a tartózkodás helyére. Fekhelyét télen többnyire a napsütötte oldalakban készíti, gyakran az etetők közvetlen közelében. Egyébként dombvidéken a fekhelyek majdnem mindig a gerinc közelében vannak, ahonnét messze ellát. Nem olyan következetes azonban, mint a szarvas, mert néha a járt utak közepén is leheveredik. A fejlődő agancsú bikák előszeretettel fekszenek napsütötte tisztásokra, vadföldekre.

A fekhely nagyságáról következtetni lehet a tulajdonosa nagyságára és nemére is. A dámbika, ugyanúgy, mint a szarvas, fekhelyéből felszedelőzködve csak egyik hátsó lábára nehezedik, ennek nyoma a fekhely közepében látható. A tehenek mindkét hátsó lábukra nehezedve kelnek fel, s ezért fekhelyében, annak szélén a két hátsó láb nyoma látható.

A szakirodalom megállapításaival ellentétben, azt tapasztaltam Gyulajon, hogy a dámvad aránylag sok váltót képez ki. Ezeket rendszeresen igénybe is veszi, csak a váltón való időbeni megjelenésük nem olyan biztos, mint a szarvasé. Vadlegelők környékén sok

egymással párhuzamos váltó alakul ki. Dombvidéken a váltók a rétegvonal mentén haladnak. A legtöbb váltó a gerincek felső harmadában van.

A földön látható jel a *hullaték* is (lásd a 32. képet). A hullaték formája és nagysága nemenként és a vegetációs időszaktól függően változik, nem lehet tehát mindig teljes biztonsággal megállapítani, hogy tehéné vagy bikáé. A hullaték színe sötétzöld és fényes. Télen általában egymástól különálló hosszúkás bogyókból áll. A bikáé rövidebb, vastagabb, a tehéné hosszúkás, vékony. Barcogáskor a bika keveset eszik, és hullatéka konglomerátszerű. Faggyas időben a bika hullatéka hurkaszerűen összeálló, de egymástól rétegesen elválasztható darabokból áll. Nyáron a hullatékot többnyire alaktalan, összefüggő darabok alkotják.

A dám jelenlétére lehet következtetni a fákon és bokrokon látható agancsverésből, továbbá a hántás és rágás nyomaiból. Ezeket már részletesebben ismertettem.

Kormeghatározás

A vadászok többsége ma már arra törekszik, hogy fejlődésének csúcsát elért trófeás vadat ejthessen el. Ehhez azonban nagyon fontos az élővad korának felismerése. A selejtezéshez is elengedhetetlenül szükséges, hogy a vad korát még a lövés előtt meg tudjuk állapítani. Egyáltalán nem mindegy, hogy a kiselejtezésre ítélt vad hány éves, helyesebben korától függ, hogy kiselejtezendő-e vagy meghagyandó-e. Egy-egy megfigyelt agancsú bika lehet jó, ígéretes darab, ha 3—4 éves, de kiselejtezendő, ha már 8—9 éves.

Kormeghatározás nélkül nem lehetséges a korszerű állományszabályozás, nem is szólva arról, hogy enélkül az állomány becslése is csak tapogatódzás lesz.

Az öregség jelei a dám fejlődésének tetőfokán mutatkoznak. Ezek részben külső jelek, pl. szín, nagyság, alak, agancsforma stb., részben pedig belsők, melyeket csak az elejtett vadon tudunk észlelni (a fogazat fejlődése, kopása stb.).

Egyedenként vagy populációnként ezek a jelek korábban vagy később jelentkeznek, s emiatt idősebb korban a kor csak 1—2 éves hibával becsülhető.

Minden külső és belső jel, amiből a korra lehet következtetni;

gyakorlati jelentőségű. Sokan azt állítják, hogy a fogak kopásának alapján való kormeghatározás gyakorlatilag nem jelentős, mert az csak a lőtt vadon állapítható így meg. Jelentősége ennek ellenére az, hogy az utólag meghatározott kor alapján meg tudom állapítani a kornak megfelelő külső jeleket; és ezeket a jövőben az élő vad meghatározásához jól fel lehet használni.

Kétségtelen, hogy elsősorban a külső jelek szolgálnak gyakorlati támpontul, csak ezek alapján tudjuk az élő vad korát előzetesen becsülni, ezért először a kormeghatározásnak ezzel a módszerével foglalkozunk.

Nyáron és ősszel a borjú, az ünő és a tehén a testnagyság alapján megkülönböztethető egymástól. Télre azonban megváltozik a helyzet, mert a borjú és különösen az ünő fejlettsége egyre jobban megközelíti a tehénét, a hosszabb szőrzet is hozzájárul ahhoz, hogy mindinkább egyformáknak látszanak. Igaz, hogy egy jó juhász a majdnem egyformának látszó több száz birka közül mindig ráismer a keresettre, de nekünk vadászoknak sokkal kedvezőtlenebb a helyzetünk. Mert a juhász odamehet néhány lépésre a keresett juhhoz, a vadásznak viszont nehézséget okoz a kiszemelt vadat 100—200 lépésre belopni. Még ha ez sikerül is, a vad rendszerint nem áll egészen szabadon, hanem bokrok, fák és gaz között, részben fedve marad. Gyakran a világítás sem kielégítő. De talán éppen ez teszi a vadászatot izgalmassá. A keresett vad elugorhat, és aznap nem látjuk többet. Ezzel szemben a birka ott marad, vagy ha erre nem hajlandó, akkor Bogáncs elénk tereli, csak a lábát kell elkapni a kampós bottal.

Télen, amikor a testnagyság alapján az elkülönítés egyre nehezebbé válik, új támpont a fejforma és az arckifejezés. A borjú feje rövid, vastag, az ünőé hosszabb és arányosabb. A tehén feje hosszú, keskenynek látszik.

A borjú zömökebb, mint az ünő, elöl alacsonyabb, mint hátul. Az ünő teste formásabb, elöl-hátul egyforma magas, hasa nem lóg, nem hordó alakú. A tehén vékony nyaka feltűnő, és nagy a hasa is. Ezek a tulajdonságok a szarvasra is érvényesek, dám esetében azonban az eltérések mérsékeltebbek, ezáltal a dámok korának meghatározása lényegesen nehezebb és nagyobb gyakorlatot kíván. A borjú arckifejezése gyerekes, szeme nagy, és mindig azt a benyomást kelti, hogy „kíváncsi". Az ünő fiatalos arckifejezése a gyakorlott vadásznak elárulja korát, ezzel szemben a tehén sokszor elég életuntan bámul környezetébe. Szeme kicsi.

A bikaborjú feje erősebb, szélesebb, sötétebb, sőt a teste is sötétebb, mint az ünőborjúé és kissé zömökebb is. Az ünőborjú arckifejezése gyerekesebb, szőre a fején és testén is valamivel világosabb, mint a bikaborjúé. A bikaborjú fején sokszor már decemberben látszik a rózsató dudorodása, és ha fedetlenül áll, oldalnézetben látható ecsetjének szőrpamacsa. Borjaknál a vizelés miként is támpontot nyújt a nemek elkülönítéséhez.

A nagyon vén tehén nyaka vékony, feje feltűnően hosszú és száraz. Mivel a feje hosszú, füle rövidnek látszik. A hasa nagy, lelógó és vesetájt behorpadt, a lába rövidnek tűnik. Hasonló színárnyalatú dámtehenek közül mindig a fiatalabbak a sötétebbek és a világosabbak, a vének a fakóbbak. A javakorabeliek (6—10 éves) a legnehezebbek, ennél idősebbek fokozatosan veszítenek súlyukból.

A bikák kormeghatározása hasonló a szarvaséhoz, de itt a korkülönbségeket jelző eltérések mérsékeltebbek, ezért felismerésük sokkal nehezebb. Legszembetűnőbb az alaki eltérés. A fiatal bika nyaka vékony, az öregé korával vastagszik, de a túl öreg bikáé (14—16 év után) ismét vékonyabb. A fiatal bika fennhordja a fejét, orra előre áll és agancsa kissé hátrafelé. Az öreg bika nyaka vízszintes, orra lefelé áll és agancsa ferdén előre hajlik. A dámbika soha nem olyan púpos, mint az öreg szarvasbika, mert a feje és nyaka a korával nem párhuzamosan süllyed, hanem nyaktőből lefelé fordul. Ezért a gerincvonalas kormeghatározás elmélete, ami a szarvasbikára érvényes, a dámbikára már nem alkalmazható. A fiatal bika testsúlyának nagyobbik része a hátsó lábát terheli, de a test fejlődésének befejeztével (dámbika esetében ez 6. év), a testsúly már egyenletesen oszlik meg az első és hátsó lábakon. Az öreg, 7 évesnél idősebb bika első lábaira több súly nehezedik, mint a hátulsókra.

A fiatal bika arckifejezése barátságos, majdnem gyerekes. Az öreg bika nézése mogorva.

Azok a színbeli különbségek, melyek a fej egyes helyein a szarvasra jellemzők, a dámbikánál nincsenek. Nincs a szem körül fehéres „monokli", legfeljebb csak a nagyon öreg bikákon és a teheneken sejthető.

Nehezebb a kor meghatározása az agancsfejlődés alapján, mert a fejlődés elég szabálytalan. Az az elmélet már rég megdőlt, hogy az agancs fejlettségéből a korra lehet következtetni. Legtöbbször már fiatal korban olyanok a különbségek az agancs fejlődésében, hogy a kor meghatározásához semmiféle támpontot nem ad.

A nyársas agancsú fiatal bika csak első agancsú, tehát kétéves. Még a második agancs is jellemző a korra, a későbbiekben azonban már nehéz az agancs nagysága, formája, a lapát teltsége, a csipkék száma és hossza alapján ítéletet mondani. Ennek ellenére, ha a figyelembe vehető jeleket összefüggésükben nézzük, és ezeket az egyéb jelekkel (alak, szín, viselkedés stb.) összevetjük, akkor elfogadható, gyakorlatilag is használható eredményt érhetünk el. Az agancsot minden oldalról meg kell nézni, mert elölről csak a terpesztés, a szárak vastagsága látható. A szemág hossza és ívelése, a lapát teltsége és a csipkék száma vagy hossza csak oldalról látható jel. Öreg bikának erős a szemága. Több német szakíró azt állítja, hogy az öreg bikának a kor haladtával egyenesedik a szemága, elveszti szép ívelését és rövidebb lesz. Ez nálunk nem áll. Számtalan gyulaji bikának öreg korban is szép ívelésű, hosszú szemága van.

A rózsató magassága elég megbízható jel, de ez csak jó távcsővel vagy nagyon közelről látható. Az alacsony rózsató, vagyis a mélyen ülő rózsa az öregség jele. A rózsatövek 6 éves korig vastagodnak, azután már csak rövidülnek. A rózsatövek elhajlása szintén megbízható jel, de a gyakorlatban nehezen figyelhető meg, inkább csak az látható, hogy az erősen széthajló rózsatöveken a rózsák messze kerülnek egymástól és síkjuk kifelé erősen lejt. A rózsák fejlettsége nem mindig megbízható jel a kor meghatározásához, inkább egyéni tulajdonság.

A sok hosszúcsipkés, telt, hosszú lapátú dám nem biztosan öreg, lehet középkorú is. Öregségben inkább rövidebb csipkékre hajlamos. Ebben a korban a lapát erősödik, a formakincsek is határozottabbakká válnak, és a szárak vastagsága nő. Nagyon vén bika lapátjáról már eltűnnek a csipkék, a lapát hátsó szegélye hullámos vagy egyenes lesz. Az ilyen bikának messziről látszik az ádámcsutkája, és a felső szemhéja — veszítvén rugalmasságából — sose nyílik fel egészen, kissé fedi a szemgolyót, miáltal a bika „álmos"-nak látszik.

Némi támpontul szolgál a bika korának meghatározásához viselkedése is. Öreg bikák sohasem állnak be nagy rudlikba. Legfeljebb kettő-három áll össze, a legvénebbje egyedül szeret járni. Ha több fiatal bika között egy-két erős akad, az biztos fiatal.

Mindezeket egybevetve, az élő dám korának meghatározása a tünetek bizonytalansága folytán sokkal nehezebb, mint a szarvasé, és gyakorlatilag elfogadható pontosságot csak úgy érhetünk el, ha nemcsak egy, hanem több jelet értékelve következtetünk a korra.

Ne mulasszuk el előzetes becslésünket az elejtett vadon ellenőrizni.

Az elejtett vad korának meghatározásához már több jelet használhatunk, ezek közül a testsúly, a rózsató és agancs fejlettsége, a gégefő elcsontosodása, a koponyavarratok összenövése, a fogak fejlettsége és kopásának mértéke a legbiztosabb.

Az első négy csak támpontul alkalmas, mindössze annyit lehet belőlük megállapítani, hogy fiatal, középkorú vagy öreg-e. Gyakorlatilag csak a fogak fejlettsége és kopásának mértéke megbízható.

A dám fogazatának fejlődése viszonylag ritkán rendellenes, mégis a pontos kormegállapításhoz szükséges valamennyi rendelkezésünkre álló lehetőséget igénybe venni, és a különböző jelekből együttesen szemlélve alakítsuk ki a vizsgált vad koráról véleményünket.

A testsúly és a kor összefüggéseiről az előzőekben már beszéltünk. Az 1. ábrán feltüntetett grafikonból lehet következtetni a lelőtt dám korára. Ugyancsak megemlékeztünk már a korral kapcsolatban a rózsatőről és az agancs fejlettségéről is. A nyársas bika csak első agancsú lehet, de ritka, kivételes esetben egy-egy bika olyan magas kort ér el, hogy agancsa a nyársas formáig visszafejlődik. Ezt azonban nem lehet összetéveszteni a II. agancsú bikával, mert ennek mindenképpen van rózsája és az egyéb jelek, mint a rózsató vastagsága és dőlésszöge, a testsúly, az alak és főként a fogazat fejlettsége olyan eltéréseket nyújt a fiatal bikáéval szemben, hogy minden kétséget kizáró módon megállapítható, hogy első agancsú vagy nagyon vén bikáról van-e szó.

A második agancsát viselő bika kora már nem állapítható meg egyértelműen sem az agancs fejlettségéből, sem a rózsató állásából. A rózsató a kor haladtával vastagszik, de 6—7 éves korára teljesen kifejlődik. Ezután már csak rövidül és kifelé dől. A vastagság, a rövidülés és a tövek dőlésszöge kormeghatározásra nem alkalmasak, csak hozzávetőleges becsléshez használható. Általában azonban elmondható, hogy a vastag, rövid, széttartó rózsatövek és fejlett rózsa az öregség jele.

Az agancs fejlettsége szintén támpont a bika korának meghatározásához, amit az agancsismeretről szóló fejezetben már részletesebben is megtárgyaltunk.

Bieger minden vadfajra kidolgozta a bevált kormeghatározási módokat. Megállapította, hogy a gégefő elcsontosodása a dámnál nem megbízható jel, a kor meghatározásához nem használható.

A koponyavarratok összenövésének mértéke csak hozzávetőleges

kormegállapításhoz nyújt némi támpontot. Az összenövések sokkal simábbak, mint a szarvasnál, s így ezek mértékéből a korra következtetni nagyon nehéz.

A fogak fejlettsége és kopásuk mértéke a dám korának meghatározásához az egyetlen pontos útmutatás. 1885-ben kezdték a lőtt vad korát a fogak fejlődése szerint meghatározni, és csak mintegy 20 évvel később — századunk elején — jöttek rá, hogy a fogak kopása alapján is lehet a korra következtetni. Megállapították, hogy a fogak kopásának mértéke egymagában nem ad kielégítő támpontot a kor meghatározásához, de vannak egyéb jelek és módszerek, melyeket együttesen szemlélve és használva a gyakorlat számára teljesen megbízható eredményhez jutunk.

A meghatározás módszere idők folyamán állandóan fejlődött és ma már eléggé megbízható, amint az több ismert korú vad korának ellenőrzése során megállapították. Mindenesetre helytelen csak egyféle módszert kiszemelni és abból ítéletet mondani. Sokkal helyesebb a rendelkezésre álló valamennyi eljárást igénybe venni, hogy biztos eredményt érhessünk el.

Nitsche, a tharandti erdészeti akadémia professzora volt az első; aki a szarvas korának a fogazat fejlődése alapján való meghatározásával kezdett foglalkozni, 1884-ben. Mivel azonban a szarvas fogazatának fejlődése két és fél éves korában befejeződik, ő sem jutott tovább. Csak 1903-ban jöttek rá, hogy a fogak kopásának mértékét is fel lehet használni kormeghatározásra. Nehring már a szarvason kívül az őzzel is foglalkozott. Kezdetben csak a felső fogsor őrlőfogait vette figyelembe. Később az alsó állkapocs metszőfogait is vizsgálták. A kopás mértéke és a vad kora közötti összefüggések vizsgálatával sokan foglalkoztak, míg végül századunk harmincas éveiben, Bieger és Eidmann érdemeként kialakult a ma is használt módszer. Bieger csak a metsző- és őrlőfogak kopásából következtetett a korra, és a metszőfogak dőlésszögéből kialakított módszert csak kisegítőként használta. Eidmann viszont megállapította, hogy a metszőfogakon évek során olyan változások tapasztalhatók, amelyeket csiszolással láthatóvá lehet tenni, ezáltal a kor meghatározásához is használhatók.

Általában a kérődzők fogazata heterodont fogazat, azaz a fogak nem egyformák. A dámnak 32 foga van, ezek alak, szerkezet és elhelyezkedés szempontjából eltérőek. Megkülönböztetünk:

metszőfogakat (dentes incisivi) I_1—I_4, számuk az alsó állkapcson

jobbról és balról 4—4, összesen 8 darab, melyeket belülről kifelé haladva fogó-, belső-közép, külső-közép és szegletfognak nevezünk (a felső állkapcson metszőfog nincsen);

előzápfogakat (dentes praemolares) P_1—P_3, számuk jobbról és balról, alul és fölül 3—3, összesen 12 darab;

zápfogakat (dentes molares) M_1—M_{III}, számuk ugyancsak jobbról és balról, alul és fölül 3—3, összesen 12 darab.

A dámnak gyöngyfoga (agyarfog, grandli) nincsen, ebben eltér a szarvastól. Állítólag bikánál nagyon ritkán, még az őznél is ritkább esetben, találtak már, de hiteles irodalmi feljegyzés erről még nincs.

A 8 végleges metszőfogat 8 tej-metszőfog előzi meg.

A zápfogak közül jobbról és balról 6—6 a felső állkapocs, 6—6 az alsó állkapocs fogmedrében foglal helyet. Ezek közül fönt és lent a 3—3 első előzápfog, ezeket tejfogak előzik meg. A valódi zápfogakat viszont (a 3—3 hátsót) tejfogak nem előzik meg. A fogak kétrészűek (egyes tejfogak háromrészűek). A fogkoronán kiemelkedő ormok vannak; a felső fogsor fogain kívül, az alsó fogsor fogain belül. Ezeket a felső fogsorban csúcsával kifelé, az alsóban befelé néző félhold alakú hasadékok veszik körül. A félholdak csúcsánál a rágólap mindig magasabb, mint a félhold domborulatánál. Ennek oka; hogy a csúcsoknál a fog kevésbé kopik, s ilyen módon a rágólapon bizonyos csipkézettség áll elő, ami az őrlőfelületet nagyobbítja. Az őrlőfelület nagyobbításához hozzájárul még az is, hogy a felső őrlőfogak belső felületén, az alsóknak pedig külső felületén levő barázdákban fogoszlopok alakulnak ki. Ezek csak a fogak bizonyos fokú lekopása után vesznek részt a rágásban.

Említettem már, hogy a dámborjú összesen mindössze 8 tej-metszőfoggal jön a világra, és 25—27 hónapos korára, vagyis a III. életévének elejére fejlődik ki teljes és végleges fogazata. A fogazatnak ezt a fejlődését Bieger nyomán, de hazai viszonyokhoz átalakítva, az 1. táblázatban mutatjuk be, ahol az arab számok a tejfogakat, a római számok a végleges fogakat jelzik. A jobb és bal oldal fogsora azonos lévén, a táblázaton feltüntetett fogak kétszerese adja a teljes fogazatot. Az alsó és felső állkapocs őrlőfogai azonosan fejlődnek. A táblázatból a megvizsgált dám kora 30 hónapos korig úgyszólván hónapos pontossággal megállapítható. Mindössze a tejfogakat kell megkülönböztetni az állandó fogaktól, ami semmiféle különleges szaktudást nem igényel, ha az egész alsó

2. táblázat. A metszőfog dőlésszögének alakulása a kor előrehaladtával

Kor	Legkisebb	Legnagyobb	Átlagos
	dőlésszög, fok		
9 hónapos	43	45	44
16 hónapos	40	45	43
18 hónapos	45	45	45
27—28 hónapos	40	48	45
30 hónapos	45	50	47
4 éves	48	55	52
5—6 éves	45	60	57
7—8 éves	48	60	55
9—10 éves	50	60	57
11—13 éves	60	67	63
14—16 éves	58	70	64
16—20 éves	67	70	68

talan, gyakorlatilag nem vált be.

A *fogak kopása alapján* állapítható meg a legegyszerűbben a kor. Ez a módszer a legpontosabb. Ha a metsző- és őrlőfogakat együtt vizsgáljuk, és az eredményt a leírt módszerek némelyikével korrigáljuk, akkor biztosan megállapíthatjuk a dám korát.

Kétféle fogkopást különböztetünk meg: az öregkori fogkopást (excavatio senilis) és a korai fogkopást (excavatio praecox). Utóbbi akkor áll elő, ha valamelyik fog vagy fogsor anyaga olyan, hogy az őrlés következtében a kopásnak kevésbé tud ellenállni vagy pedig az antagonista fog, vagy fogsor keményebb, s emiatt a puhább fog előbb lekopik. Ilyen rendellenességet a dám fogában még nem találtunk, ez viszont az öregkori fogkopásra alapozott kormeghatározásnak nagyobb biztonságot ad. Ugyancsak e módszer nagyobb megbízhatóságát igazolja az a tény, hogy a dámnál — az őzzel ellentétben — semmi olyan rendellenesség nem ismeretes, mint pl. a kevésfogúság, a fogak távolállása, a helyeződésbeli rendellenességek stb., ami rendellenes fogkopást is eredményezhetne és a becslést bizonytalanná tenné.

A rágás mechanizmusából következően másként kopnak a metszőfogak és másként az őrlőfogak (lásd a 37—48. képeket). Az 1. táblázatból látható, hogy az első végleges metszőfog (I_1) 8—12 hónapos korban hasad. A frissen kibújt új metszőfog rágóéle teljesen ép és nagyon éles, azon semmiféle kopás még nem látszik. A lapátszerűen szétterülő metszőfog nyelvi felülete kissé homorú. A 16 hónapos dámnak már valamennyi metszőfoga végleges fog. Az I_1 rágóéle már kissé tompább, mint hasadáskor volt, de a belső felülete változatlanul homorú és rajta semmiféle kopás még nem látható. A 27—28 hónapos dám metszőfogán már némi elváltozás

33. kép.
16 hónapos korban

34. kép.
27—28 hónapos korban

35. kép.
7 éves korban

36. kép.
14—16 éves korban

45. kép. 9—10 éves korban

46. kép. 10 éves korban

47. kép. 11—13 éves korban

48. kép. 16—20 éves korban

49. kép.
9 hónapos korban

50. kép.
16 hónapos korban

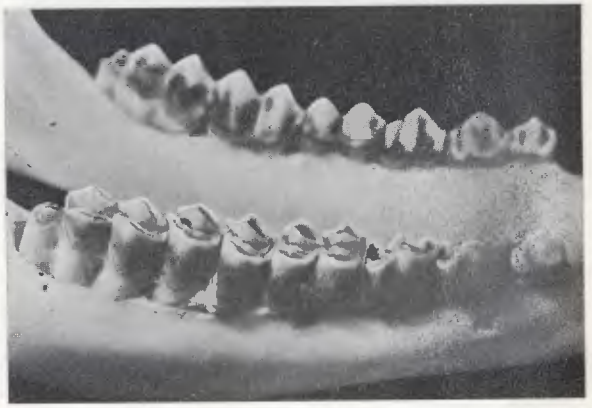

51. kép.
27—28 hónapos
korban

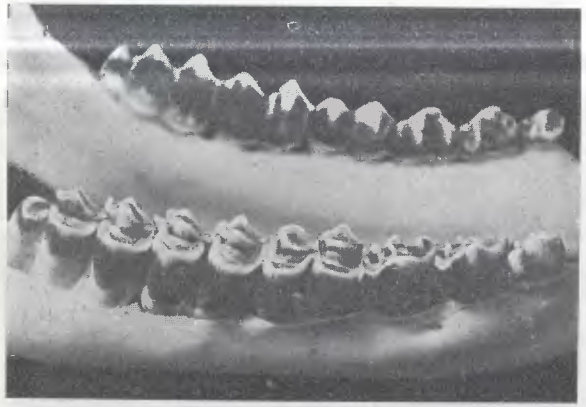

52. kép.
30 hónapos korban

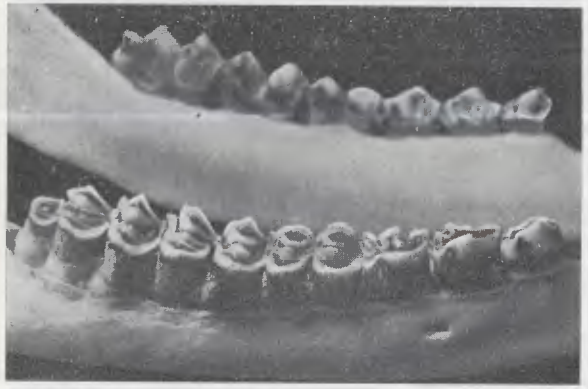

53. kép.
4 éves korban

54. kép.
5—6 éves korban

55. kép.
7—8 éves korban

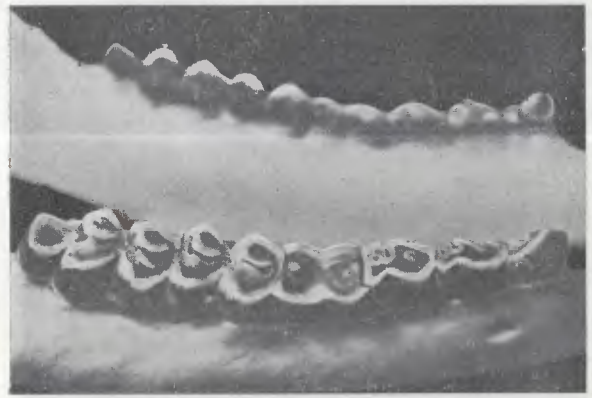

56. kép.
9—10 éves korban

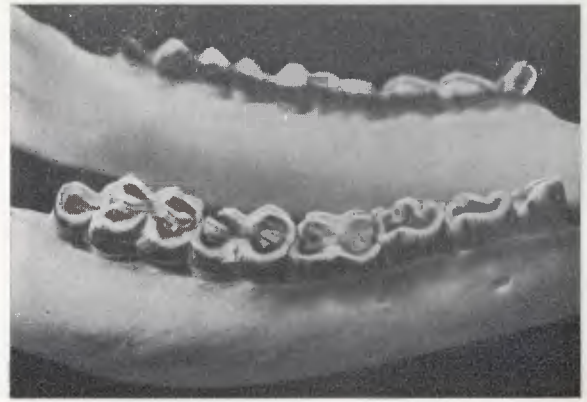

57. kép.
11—13 éves korban

58. kép.
14—16 éves korban

59. kép.
16—20 éves korban

60. kép.
20 évesnél idősebb korban

61. kép.
Javakorú bika agancsa

62. kép. A Békés megyei agancsra jellemző a rövid, vaskos szár és a széles lapát

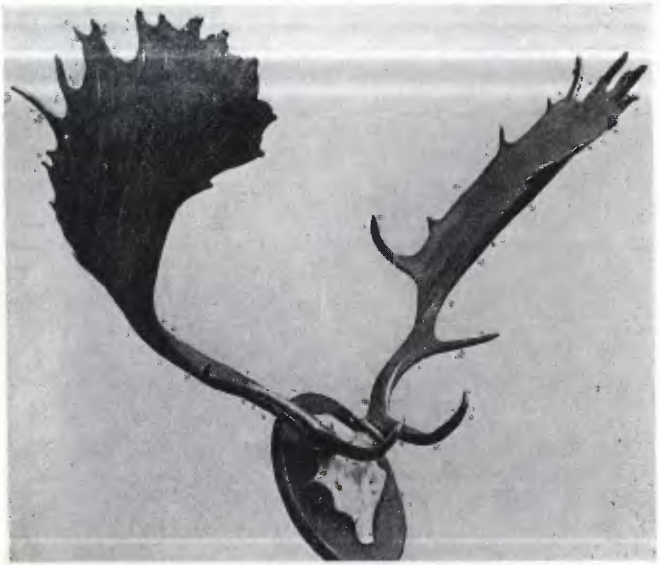

63. kép. Neves trófea. Lőtte: Rimler Pál 1923-ban

64. kép. Gyulajon 1953 őszén terítékre került 208,16 pontos lapátos. Ez idő szerint a legnehezebb dámtrófea

látható. A nyelvi felület már nem homorú, hanem sík, mert a rágóél belső felülete lekopott, az él helyén kb. 1 mm-es kopási sík alakul ki. Az I_{II} jelű fogon látszanak már a kopás jelei.

A 30 hónapos dám fogán a kopási sík már 2 mm széles és a nyelvi felület is teljesen sík. Az I_{II} kopása erőteljesebb, az I_{III} kopása még nem észlelhető.

Négyéves korban az I_I és I_{II} kopása erősebb, az I_{III} kopása csak kezdődik.

Öt-hat éves korban az I_I kopási felülete 2,5 mm, a nyelvi felület már domború.

A hétéves dám metszőfogának kopási felülete 3,5—4 mm, az I_{IV} kopása kezd láthatóvá válni.

A 9—10 évesnél a kopott felület már nagyobb, mint amekkora rész az eredeti nyelvi felületből még megvan.

Tizenkét éves korban valamennyi metszőfog teljes keresztmetszetben le van koptatva, az I_I kopott felülete 5—6 mm. Az eredeti nyelvi felületből egyik metszőfogon sincs már semmi.

A metszőfog kopási síkjának dőlése is jellemző. A kezdődő kopási sík 3—4 éves dámnál nagyon lejt befelé. A kor haladtával ez a sík egyre inkább megközelíti a vízszintest, amit 10—12 éves korára ér el. Az ennél idő-

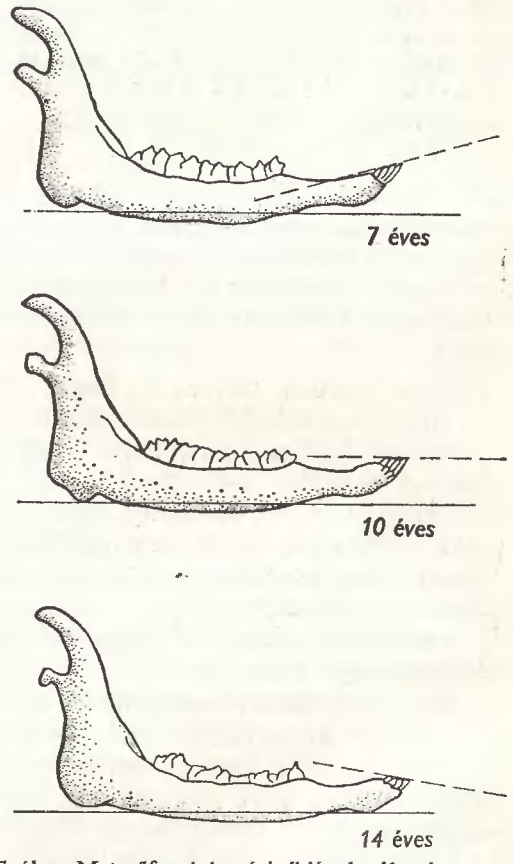

7. ábra. Metszőfogak kopási síkjának változása (Szabolcs nyomán)

3. táblázat. A gyulaji dámok fogainak kopása

Kor	A korona magassága, mm	A nyak magassága, mm	A fog magassága, mm
9 hónapos	12	2	14
16 hónapos	10	4	14
18 hónapos	10	4	14
27—28 hónapos	9	5	14
30 hónapos	9	6	15
4 éves	8,5	7	15,5
5—6 éves	9—9,5	6—6,5	15—16
7—8 éves	7—8	7—8	14—16
9—10 éves	7—7,5	7,5—8,5	14,5—16
11—13 éves	5,5—7,5	8—8,5	14—15,5
14—16 éves	6	8	14
16—20 éves	3,5	8	11,5

sebb dám metszőfogainak kopási síkja már kifelé lejt.

A kopás előrehaladtával a metszőfogak felső fogállománya annyira elvékonyul, hogy a lapos pulpaüreg felülről nézve átlátszik vagy vályúszerűen kimélyül. Ebből is megállapítható a kor. Négyéves korban a kopás olyan kicsi, hogy a pulpaüreg nem látszik át a fogállományon.

Az ötéves dám metszőfogait gondosan megvizsgálva azt találjuk, hogy kopási felületének közepe táján, az ajaki éllel párhuzamosan, kissé elnyúlt sötétsárgás sáv látszik, amely az ellaposodó pulpaüreg áttetszéséből keletkezik. Ez a sárgás sáv a két végén látható legjobban.

Hatéves korban már az I_{II} fogon is hasonló sáv látható, sőt az I_I sávja most már kifejezetten látszik.

A hétéves korban az I_{III} sávja is sejthető. Az előbbi két fognál erősebben látható.

9—10 éves korban valamennyi metszőfogon látható, de még mindegyiknél zárt, a kopási síkban semmiféle hézag és mélyedés nincsen.

11—13 éves korban az I_I fogon a sáv helyén kis vályúszerű mélyedés jelenik meg.

14 éves kortól valamennyi fogon vályúszerű mélyedés jelenik meg, esetleg már nyílt rés is látható.

A kor előrehaladtával megváltozik a fogkorona és fognyak aránya. A korona kopik és mindig alacsonyabb lesz, viszont a fognyakról visszahúzódik a foghús, egyre nagyobb része emelkedik ki az alveolusból, így egyre nagyobbnak látszik. A korona- és nyakmagasság együtt a fogmagasságot alkotja (lásd 3. táblázatot).

Az őrlőfogak kopását Bieger vizsgálta. Megfigyeléseit a gyulaji dámok alsó állkapcsain végzett vizsgálatok alapján kiegészítettem

(lásd 49—60. képeket). Megállapítottam, hogy azok a rendellenességek, melyek a szarvas és őz őrlőfogain ritkán ugyan, de előfordulnak, a dámnál ismeretlenek. Ezáltal az őrlőfogak kopása alapján a kor meghatározása teljesen elfogadható eredményhez vezet.

A 9. hónapban az előzápfog (P_{1-3}) még mind tejfog, kissé kopott. A P_3 három részből áll, rajta két fogoszlop van, de a kopási felület ezeket még nem érte el, és ezáltal az őrlésben még nem vesznek részt. Az első igazi zápfog (M_I) egészen friss, éles, rajta a kopásnak semmi jele nincs. Az M_{II}-nek még csak a hegye látszik ki a fogmederből.

A 16. hónapban a P_{1-3} nagyon kopott tejfog. A P_3-on a kopási felület eléri a két fogoszlopot. Az M_{II} teljesen kijött, az M_3-nak a helyén most hasad a fogmeder, de a fognak még a hegyét sem látni.

A 18. hónapban a P_{1-3} nagyon lekopott. A P_3 alatt kilátszik a P_{III} hegye. Az M_{III} hegye is látható.

A 27—28. hónapban az állandó fogazat teljes, de az M_{III} még nem emelkedett ki teljesen. A P_{III} és az M_I kopása kezdődik. Az M_I-en egy-egy fogoszlop látszik, de ez a rágásban még nem jut szerephez. Az M_{I-III} belső csipkézete teljesen éles.

A 30. hónapban ugyanazok állapíthatók meg, mint az előzőnél, de a P_{II-III}-on és az M_I-en határozott kopás látszik. Az M_{III} teljesen kiemelkedett.

A 4. évben az őrlőfogak teljes fogsorán látható a kopás. Legerősebben a P_{III}-on, és valamivel kevésbé a P_{II}-n látható, de ezeknek is leginkább a hátsó felén. A P_I-en csak hátul van kopás. M_I nagyon, az M_{II} kevésbé és az M_{III} alig kopott. A csipkézet belül még éles. A kopási sík még mindig nem ér a fogoszlopig.

Az 5—6. évben a kopás valamennyi fogon erősebben látszik. A P_I-nek még mindig csak a hátsó fele kopott, mert csak ott érintkezik az antagonista foggal. A P_{II-III} és az M_I teljes felülete kopott. Az M_{II-III} belül még éles. Az M_{III} hátsó íze nagyon lekopott. A kopási sík még az M_I-nél sem éri el a fogoszlopot, az M_{II} és M_{III}-nál, ha van rajtuk oszlop, még távol esik a kopási síktól, s emiatt a rágásban egyik sem vesz részt.

A 7—8. évben az M_I a legjobban kopott. A kopási sík eléri az M_I fogoszlopát, ennek felülete most már a kopási felületet nagyobbítja. Az M_I első részében a fogredők lekoptak.

A 9—10. évben az M_I, P_{III} és P_{II} laposra kopott. A félholdak

közti rések már csak az M_{II-III}-on láthatók. Az M_{II} és M_{III} csipkéi már nem élesek, tompák.

A 11—13. évben az M_I-en, P_{III}-on és P_{II}-n a réseknek már nyoma sem látható. Ezeknél a külső koronaszintből alig van meg 1—2 mm; a kopás majdnem a gyökérszintig ér. Az M_{II}-nél a kopás síkja elérte a fogoszlopot.

A 14—16. évben a P_{III} és M_I között és a P_I és P_{II} között, valamint az M_I egész első felében a kopás külső fogfelületén eléri a gyökérszintet.

A 16—20. évben a fogkorona kopása már sok helyen eléri a gyökérszintet. A fogsor hézagossá vált, mert a fogkorona több helyen eltűnt. Helyenként (P_{III} és M_I között) a fogmeder pereme is lekopott, mert a fogak helyett kénytelen a rágásban részt venni. Emiatt a foggyökér nagyobb felülete láthatóvá válik. Az M_{III} teljes felülete kopott. Csak a P_I első része ép még.

A fogak kopásával kapcsolatban többen folytattak vizsgálatokat. Érdemes megjegyezni, hogy a nyugatnémet Vadászati Tudományos Intézet (Institut für Jagdkunde) szerint a túlnyomóan kemény vagy lágy fafajokból és növényzetből álló táplálék nincs hatással a fogak kopásának gyorsaságára. A táplálék lerágását, letépését a metszőfogak végzik. A letépendő növényrészt a metszőfogaival a foglemezhez szorítja a vad. Az őrlőfogak viszont nemcsak a lerágott táplálék durva összerágását végzik, hanem kérődzéskor a felöklendezett táplálékot finomra őrlik, tehát kétszer olyan mértékben vannak igénybe véve, mint a metszőfogak. Ezzel szemben a metszőfogaknak nincs antagonista fogsoruk, kopásukat a táplálék egyszeri leszakítása okozza; mindig a külső, éles, kemény felületük van legjobban igénybe véve. A metszőfogak koronája lefelé vastagszik, de a kopás lefelé haladva mégis egyre gyorsabb lesz, mert lefelé a fog állománya veszít keménységéből.

A fogállomány keménysége, a rágás mechanizmusa egyénileg változó, a különbség azonban az egyes egyedek közt nem nagy. Ennek ellenére a fogak fejlődése és kopása egyedenként némi eltérést mutat, s emiatt a kormeghatározás pontossága a kor előrehaladtával egyre bizonytalanabbá válik. Ebből adódik, hogy a kormeghatározás az 1—24 hónapos koron belül hónapos pontossággal a 3—6 éves koron belül 1 éves pontossággal, a 7—12 éves koron belül 2 éves pontossággal és ezen felül csak 3—4 éves pontossággal

állapítható meg. Ez a pontosság azonban a gyakorlat számára teljesen elegendő.

A fogak színe, barnulása a kormegállapítás szempontjából nem jelentős. A fogak színe egyedenként nagyon eltérő. Egyes dámok őrlőfogának színe feketésbarna, másoké világosbarna. A németek a metszőfogak fognyakának barnulásából is a korra következtetnek. Megfigyeléseink szerint hazánkban ilyen következtetést nem lehet levonni, mindössze a fogkorona és fognyak magasságának arányváltozásából lehet a korra következtetni, ahogy ezt az előbbiekben már ismertettem.

A fogak színéhez hasonlóan a fogakon gyakran jelentkező fémes csillogású bevonat sem függ a kortól. Ez a bevonat az őz és a szarvas fogain is gyakori, a dámnál sem ritka. Eddigi vizsgálatok alapján a legtöbb kérődző fogazatán előfordul, néha csak egészen vékonyan, néha több tizedmillimétert is kitevő vastagságban. Coccusokat és spirochaetákat tartalmazó baktériumtelepek ezek, valószínű csak a kérődzéssel összefüggésben van jelentőségük.

Vadászat

A dámvad vadászata sokban egyezik a szarvaséval, hiszen a dám is erdőt lakó kérődző vad. A szarvas és dám életmódjának eltérései sajátossá teszik a dám vadászatát is. A dám agancsát 3—4 héttel később tisztítja, mint a szarvas, ami már eleve meghatározza későbbi vadászatát. Sajátossá teszi vadászatát barcogása és az, hogy mozgása és táplálkozása nincs az esti és hajnali szürkülethez kötve, nappali vad lévén, a nap bármely órájában megtaláljuk legelőhelyén. A dámbika nappal is bőg.

Kivételként kell megemlíteni a faggyas korban levő (döhér) bikát, mely, a szarvasbikához hasonlóan, az ember szeme elől elrejtve éli titokzatos életét. Nappal nem mutatkozik, elhúzódik a biztos menedéket nyújtó sűrűségekbe, s azokat csak későn, sötétben hagyja el, akkor is csak rövid időre, de teljesen bizonytalan, hogy mely órában és mely váltóján fog előjönni. Legelés közben nagyon éber és korán bevált. Minden zavargásra reagál. Ha a vadásztól szelet kapott, akkor tartózkodási helyét és váltóit megváltoztatja és még figyelmesebb lesz.

Lényegesen könnyebb a vadász helyzete barcogáskor. A bika

sokat bőg, tartózkodási helyét ezzel messziről elárulja. Zavart területeken azonban nappal a sűrűségeket keresi fel, és csak este vált ki a tehenekhez. A bőgőhely rendszerint ritkás szálerdőben található; ahol a bika közelre való becserkészése nehéz, mert hiányzik a fedezék és az őt körülvevő tarvad figyelme a bika hiányos éberségét pótolja.

Nyugodt területeken a lapátosok nappal is a bőgőhelyen tartózkodnak, itt könnyen megtalálhatók. De ne higgyük, hogy egy barcogó bikát könnyű becserkészni és egyszerű megállapítani, hogy golyóra érett lapátos-e vagy sem. Ha a környezetében levő mellékbikák és tehenek figyelmét ki is játszottuk, nagyon óvatosan tudunk csak a főbika közelébe férkőzni, mert a barcogás alatt is eléggé figyelmes, és nem hagyja magát álcázással sem félrevezetni. A veszélyt a barcogó bika is felismeri.

A barcogó bika a bőgőhely közelében, a ritkás, nyílt erdőnek is mindig a legsötétebb helyén tartózkodik. Kiváló érzékével a legkisebb fedezéket is felhasználja, és gondja van arra, hogy fedezékéből jól kilásson.

Még szerencse, hogy viszonylag sokat mozog, forgolódik, hol a teheneket terelgeti, hol a szomszéd bikát keresi fel kis verekedésre. Így mód nyílik arra is, hogy a cserkésző, figyelő vadász a lapátját elölről, oldalról, hátulról alaposan szemügyre vegye, és kis türelemmel azt is eldöntheti, hogy a bika lőhető-e vagy pedig kíméletre szorul.

Barcogás idején legeredményesebb módja vadászatának a cserkészés. A lapátosok sokat mozognak és hangjukkal elárulják jelenlétüket. A vadász azonban legyen nagyon óvatos, kerüljön minden felesleges mozdulatot, zajt, és öltözéke legyen olyan színű, amely az adott környezetben legkevésbé feltűnő. Annak ellenére, hogy a dám elsősorban az igen kiváló látásában bízik, a szél irányára is legyünk mindig tekintettel, mert rossz széllel a dámot sem lehet cserkészve megközelíteni. Két-háromszáz méterről megérzi az ember szagát. Amelyik dám a vadászt meglátva elugrik, az még becserkészhető — ha nehezen is —, de amelyik szimatot kapott, azzal többnyire nem találkozunk aznap.

Nem könnyű a dámvad becserkészése. A cserkésző vadász nagy bosszúságára, bámulatos éberséget tanúsít. Tapasztalt nagyvad vadászunk, Nádler Herbert erről így ír: „Nem emlékszem rá, hogy bármilyen másfajta nagyvadra oly gyakran nem sikerült volna a

cserkelésem, mint ahogy az a zay-ugróci dámvadnál történt. A dámsuták néha már 300—350 lépésről észrevettek olyankor is, amikor jó szelem volt és mozdulatlanul a földön guggoltam vagy fa mögött álltam."

Ahol a dámokra sokat vadásznak, ott a gyalogcserkészet meglehetősen bizonytalan és gyakran eredménytelen. A dám kitűnően megállapítja a fegyver hatótávolságát. Ilyen helyeken eredményesebb a barkácsolás. Azokon a területeken, ahol lovaskocsival egyáltalán lehet közlekedni, leginkább kialakult módja a dámvad vadászatának a barkácsolás. Sajnos ezt mindinkább kiszorítja a kevésbé hangulatos, de fölötte kényelmes gépkocsiról való vadászat. Ne felejtsük el, hogy a barkácsoláshoz is egyik legfőbb kellék a jó szél. Tévedés azt hinni, hogy a dám csak a lovakat nézi és azok szagát érzi. Felismerőképessége is jobb a szarvasénál. Felismeri a kocsin ülő vadászt, és szagát meg tudja különböztetni a lószagtól.

A nagy létszámú dámcsapat többnyire a barkácsoló vadászt sem várja be. Magányos vad azonban megközelíthető kocsin. A vadász a lőtávolságra megközelített vad közelében óvatosan szálljon le a kocsi vad felőli oldalán, és kísérje a kocsit mindaddig, míg megfelelő takarást nyújtó fát, bokrot, egyebet talál, ahonnét a vad is jól látható. A kocsi haladjon tovább. Ha a vad nem vette észre a leálló vadászt, legtöbbször a haladó kocsit nézi, jól megfigyelhető, sőt a lövésre is nyílik így alkalom. De nem sikerül mindig. A dámbika viselkedése nagyon szeszélyes. Van, amikor kitart 20 lépésre, sőt bambán bámul a lovakra, néha azonban már messziről a tükrét mutatja. Ahogy a kocsi közeledik feléje, odébb-odébb sompolyog, és közben jobbról-balról hátrasandít. Mikor a barkácsolókocsi elvonult, a bika is odébb megy, mert nincs, ami lekötné kíváncsiságát. Elvágtázik akkor, amikor a vadász már nem is látja, és aznap hiába keresi.

Barkácsolva szokás télen a selejtezést is elvégezni. Sokkal eredményesebb és gazdaságosabb, mint a gyalogcserkészés. A tarvad is jobban kitart a kocsinak, mint a gyalogosnak. Különösen hóban nagyon nehéz a gyalogcserkészés, mert a látási viszonyok nemcsak a vadász, hanem a vad részére is jobbak, mint a hómentes erdőben. A dám nem állja a lopakodó vadászt. Messziről észreveszi, és megugrik.

Sose lőjünk vadra kocsiról. A vad ui. megszokja, hogy a kocsi „durran", és idővel barkácsolva sem lehet megközelíteni. És ne

felejtsük el, hogy barcogás előtt a dámbika nagyon kényes a zavarásra: szarvasbőgés idején „agyon cserkészett" területen ne várjunk jó dámbarcogást.

A dámvad éber, élénk, kíváncsi és tréfára mindig hajlamos. Ezt a tulajdonságát a cserkészeten hasznosítani lehet. Sokkal könnyebb becserkészni hangos beszéddel vagy fütyürészve, különösen, ha ketten mennek cserkészni. Az egyik vadász ilyenkor alkalmas helyen leáll, a másik beszélgetve továbbmegy. Az erdei munkásnak öltözött, az úton siető embert rendszerint bevárja. Viselkedése néha egészen komolytalannak tűnik. Cserkészet közben sokszor megugrik, majd hirtelen megáll, legelni kezd, és újból megugrik. Legelés közben gyakran figyelmetlen, talán azért, mert mohón legel és nagy zajjal tépi a rügyeket és a lombot. Egyébként mindig éber, és észreveszi az embert még akkor is, ha a hátsó lábával éppen a fülét vakarja, vagy ha agancsával a bokrokat veri, és megugrik egészen váratlanul, anélkül, hogy előzőleg — mint az őz vagy a szarvas — sokáig figyelő állásba meredne.

A dámvad sokat mozog; és nappal is járkál, ezért vadászható lesen is. Megleshető a váltóin, a legelőkön és az átvonulóhelyeken. Egyet azonban ne felejtsünk el. Nagyon jó fedezékbe kell lesre ülni vagy állni, mert a dám a mozdulatlan embert csak alig látható részleteiből is felismeri. Felismeri a magaslesen ülő vadászt is. Az pedig egészen természetes, hogy csak jó széllel érdemes leselkedni. A lesen ülő vadászt észrevevő dám úgy elsompolyog, hogy aznap már nem lehet megtalálni.

Nagyon nehéz a dámvadat akár zárt hajtósorral, akár egy-két ügyes, a terepet jól ismerő, ún. indító hajtóval úgy kimozdítani a tartózkodási körzetéből, hogy a rendes váltóján előre jöjjön. Ha tehát a dámot hajtásban kényszerülünk vadászni, akkor a vadászvonalon és az oldalakon (flankon) sok puskást kell felállítani. Az eredmény azonban még így sem biztos, mert ha a dámok gyanút fognak — ami pedig könnyen megtörténik —, akkor lassan és figyelve mennek előre, és mikor a puskás vonalhoz érnek — már-már lövésre kerülne a sor —, pillanatok alatt átrohannak a vadászvonalon, és elhagyják a hajtást. A futó dám lövése nem könnyű, mert futtában nem egyenes, hanem hullámvonalban halad.

Eredményesebbé tehető a dám hajtásban való vadászata, ha a hiányzó puskások helyét vagy a be nem lőhető váltókat rémzsinórral zárjuk el. A dám nem ugrik át a rémzsinór felett, és alatta sem

bújik keresztül. A dámnak hajtásban való vadászata azonban ma már mindinkább veszít jelentőségéből, időszerűtlen, annál is inkább, mert a csülkös nagyvad (vaddisznó kivételével) ilyen vadászata a korszerű vadgazdálkodási elvekkel nem egyeztethető össze, és az érvényben levő kormányrendelkezés értelmében tilos is.

Mégis jó, ha ismerjük a hajtásban való viselkedését, szokásait, mert más hajtásban (disznó stb.) is előfordulhat.

Régebben, mikor a parforce vadászatok még divatban voltak, dámokra is vadásztak ilyen módon, de sohasem vált általánossá, még ott sem, ahol egyébként lett volna erre alkalom. A dám ugyanis menekülés közben cselesebb, mint a szarvas, és emiatt vadászatának ez a módja néha túl soká elhúzódott. A kutyák gyakran elvesztették a nyomot, ami a vadászat folyamatosságát és lendületét zavarta.

A XVIII. és XIX. században, elvétve századunk elején is, még szokásos volt a dámokat különféle módon kisebb helyekre bekeríteni és tömegesen vadászni. A vadász tevékenysége mindössze annyiból állott, hogy jól és gyorsan kellett lőnie, ami az elöltöltő fegyverek idejében nem volt könnyű feladat. Világhíresek voltak az ozorai vadászatok, melyek tulajdonképpen Gyulaj—Tamási térségében zajlottak le, és melyeknek több ezres terítékéből sokszor a dámok is ezernél többet tettek ki. Németország főúri vadászatain ennél még nagyobb eredmények is születtek a múlt század első felében. Az ilyen mészárlás jellegű vadászatok nem egyeztethetők össze a mai vadászok etikai érzékével, de nincs is már sehol olyan vadállomány, mely ilyen tömeggyilkoláshoz alkalmat adna.

Régebben a vadaskerteknek az volt a feladatuk, hogy a főúri házak és udvarok konyháit minden időben el tudják látni kitűnő, friss vadhússal. A zárt vadaskertekben nem volt tilalmi idő, a tulajdonos bármikor vadászhatott a kertben élő vadjára. A dám valamennyi vadfaj közül a legjobban bírja a vadaskertek zárt életét, húsa a legízletesebb. Így hát a vadaskertekben és parkokban gyakran szükségessé vált, hogy a konyha részére egy-két darabot ki kellett lőni. A vadászat nem volt mindig a személyzet feladata, ezt a tulajdonos sokszor az erre érdemeket szerzett személyekre bízta; s a kilövés nyilvánosság előtt, ünnepélyes keretek közt történt. Ám ne higgyük, hogy ez olyan egyszerű volt. A dámok megérezték, hogy valami készül ellenük, és viszonylag kis kertekben úgy el tudtak bújni, hogy ugyancsak próbára tették a vadász és a nézőközönség türelmét.

A dám nagyon szívós vad, a lövést keményen állja. Ugyanolyan hatásos lőszert kell használni a dámbika vadászatához, mint a szarvasbikáéhoz. A barcogó bika talán a szarvasbikánál is szívósabb.

A dámot természetesen csak golyóval lőjük.

A találatot legtöbbször úgy jelzi, mint a szarvas, de előfordul, hogy egyáltalán nem jelez, hanem a lövés után ide-oda topog, idegesen rángatózik, s a vadász, ki nem biztos a lövésében, azt hiszi, hogy hibázott, míg a meglőtt dám össze nem esik. Jó lapockalövésnél néha két hátsó lábára ágaskodva esik össze. Ha a golyót elviszi, legyünk nagyon óvatosak, mert — a szarvastól eltérően — gyorsan sebágyba megy, és ha ebből kimozdítjuk, hihetetlen messze el tud menni. Ezért a lövés után hagyjunk sok időt lebetegedésére. Ha a találatban biztosak vagyunk, de azt nem tudjuk, hogy a golyó jól „ül"-e, akkor ne menjünk még a rálövés helyére sem azonnal. A lövés után elugró dám pattint a farkával, ha hibáztunk, de „lóg" a farka, ha megsebeztük. Csak egy óra múltán menjünk a rálövés helyére, de óvatosan, mert a sebzett vad a közelben fekszik, és ha még nem múlt ki, felugrik, s addig megy, míg összeesik. Azért kell óvatosan megközelíteni, hogy az esetleg szükséges kegyelemlövésre alkalmunk legyen.

A meglőtt dám kiválik a csapatból, kivéve a borjú, mely követi menekülő anyját, míg bírja. Az anyja sokszor visszajön a betegen lemaradó, elfekvő borjához, s ilyenkor riasztani szokott.

A véren járó jó vadászkutya elengedhetetlen a dámvad vadászatához is. Kevés kutya képes a sebzett dámot állítani. Csak a súlyosan sebesült dám áll szembe a kutyával, egyébként nem áll meg neki. Ha a kutya nem tudja lefogni, rohan előle, míg ereje bírja.

Erős és „fogós" kutyával kell kerestetni a láb- és szájlövéses dámot, a kutyát szabad hajszára kell ereszteni. Egyéb sebzéseknél az ismert eljárások szerint kell eljárni.

Aki nem ért a zsigereléshez, és ehhez értő vadász nincs jelen, akkor az elejtett dámot meg kell lékelni. A hasán a bőrt fel kell metszeni, hogy a fejlődő gázok távozhassanak. Barcogó bika heréit, hímvesszőjét és húgyhólyagját sürgősen el kell távolítani.

A dámvad vadászatát már a régebbi időkben tilalmi idővel korlátozták. A XVIII. században az 1729. évi III. tc. óvási idejét március 1-től május közepéig írta elő. Ez, mai szemléletünk szerint értelmetlen tilalmi idő volt, mert nem biztosított kíméletet sem a borjadzó teheneknek, sem a lapátjukat vesztett bikáknak. Talán inkább böjti

idő volt (?). Az első világháború előtt már reálisabb tilalmi időt írtak elő, de a tilalmi időt az akkori monarchia minden országában és tartományában más-más időszakra állapították meg.

Jelenleg a dámbika vadászati ideje nálunk október 1-től december 31-ig tart. A tehén és borjú október 1-től január végéig vadászható. Angliában a bika augusztus 1-től április 30-ig, a tehén és borjú november 1-től február végéig vadászható. Csehszlovákiában a bika és tehén vadászati ideje egyaránt október 1-től december 31-ig tart. Dániában a bika szeptember 1-től február végéig, a tehén és a borjú október 1-től február végéig vadászható.

Az első kiállítás

Az elejtett dámbika agancsát csak a múlt század második felében kezdték megbecsülni és trófeaként értékelni. Korábbi dámlapát hazánkban vajmi kevés maradt, s emiatt merészség lenne nyilatkozni afelől, hogy dámjaink agancsa az utóbbi évszázadokban fejlődött-e vagy sem. Sajnos száz évvel ezelőtt az agancsokat még nem értékelték, nem pontozták, így nem tudjuk sem az akkori dámagancsok súlyát, sem méreteit.

Az agancskiállítások hazánkban 1881-ben kezdődtek, tehát még száz év sem telt el azóta. Ezek a kiállítások azonban az utókornak nem sokat mondanak, mert a terítékre került bikák közül kis százalék agancsa került a kiállításra, és a kiállított trófeákat nem mérték, hanem „tetszik—nem tetszik" alapon díjazták s talán aszerint is, hogy ki ejtette el. Régi feljegyzések szerint, az 1881-ben megrendezett első agancskiállítás után először 1883-ban mutattak be dámlapátot, majd 1887-ben 5 db-ot, amelyek közül hármat díjaztak. 1888-ban ismét csak kettő, 1889-ben azonban már több dámlapát ékeskedett a kiállításon. Ezekről mindössze annyit tudunk, hogy az egyik 1888. évi lapát Vacsról származott, a dám agancssúlya 3 kg, testsúlya 85 kg volt.

Részletesebb adatokat sajnos még az 1910-ben megrendezett első bécsi nemzetközi vadászati kiállításról sem tudunk, pedig a kiállítás gazdag anyagának jelentős része Magyarországról származott. A bemutatott 96 dámlapát kb. fele magyarországi volt. A „szemre legjobb" lett az első, a csehországi Zinkauból származó

4. táblázat. A bécsi 1910. évi nemzetközi vadászati kiállítás néhány dámlapátjának méretei

	Az elejtés helye			
	Zinkau	Pusztavacs	Kismarton	Bályok
Elejtés ideje	1905	1906. X. 18.	1874. X. 27.	1908. X. 15.
Szárhossz*	70,—/73,—	70,—/73,20	72,50/75,50	80,—/77,5
Rózsakörméret	18,50/18,50	19,90/20,50	16,—/17,—	19,50/20,2
Alsó szárkörméret	14,—/13,50	10,50/11,50	10,—/10,—	11,—/11,5
Felső szárkörméret	15,50/14,—	—	—	—
Lapáthossz	46,50/48,—	—	—	—
Lapátszélesség	18,—/18,—	16,50/16,50	16,—/18,—	17,50/15,5
Terpesztés**	82,—	62/30	68/29	92/51
Agancssúly, kg	—	3,—	2,35	4,25
Díj	I.	I.	II.	II.

* a leghosszabb csipkevégig mérve

** az egymással szembenfekvő legtávolabbi és legközelebbi csipkevégek közötti távolságok átlaga

1905. évi agancs. A mieink közül egy 1906-ban Pusztavacson elejtett bika 3 kg-os agancsa I. díjat kapott, egy 1874. évi klsmartoni bika 2,35 kg-os agancsa és egy 1908. évi bályoki 4,25 kg-os agancs II. díjat nyert.

A kiállítás emlékalbuma néhány méretet is közöl, ezeket érdekességük miatt én is bemutatom a 4. táblázatban, már csak azért is, mert ezekből következtetni lehet arra, hogy a ránézésre odaítélt díjak nem fejezik ki igazságosan az agancs erősségét. Egyre követelőbben jelentkezett a helyes sorrend elbírálásához pontozásos rendszer bevezetése.

Az első világháború után 1925-től rendezett ismét a Nemzeti Vadászati Védegylet évente trófeabemutatókat Budapesten. Utoljára az 1943-ban elejtett vad trófeáit mutatták be. A bemutatókról fennmaradtak a méreteket is tartalmazó katalógusok, ettől az időtől kezdve tehát megfelelő összehasonlítási anyaggal rendelkezünk. Az első kiállításon az 1914-től 1924-ig terítékre került trófeákat mutatták be. Sajnos ennek is és a két világháború közötti időben megtartott bemutatóknak lényeges hiányossága, hogy a trófeák kiállítása nem volt kötelező, és emiatt sok értékes trófea sohasem került a nyilvánosság elé.

Bírálati képletet 1928-ig nem használtak a trófeák értékeléséhez. A helyezések megállapításához szarvasagancsoknál megmérték a két szárhosszat, a terpesztést, a szemágak átlagos hosszát cm-ben, és ezeket a számokat összeadva elosztották néggyel. Ehhez hozzáadták a rózsák átlagos kerületét, a középág és jégág közötti vastagság, valamint a korona alatt mért átlagos vastagság kétszeresét, az ágak számát, az agancs súlyát és végül az agancs számokban kifejezett szépségét. A dámagancsoknál „a lapát hossza és szélessége is megméretett". A végösszeg döntötte el a trófea helyezését. A szárhossz, a lapáthossz, a lapátszélesség és a felső szárkörméret mérésének módját ma már nem tudjuk, ezért az adatokat a maiakkal nem lehet összehasonlítani.

A 43 bemutatott trófeából aranyérmet nyert az 1920-ban elejtett gyulaji lapátos, amit Rátonyi Zoltán lőtt (agancssúlya 4,15 kg volt) és az 1923-ban lőtt ugyancsak gyulaji lapátos, amelyet Rimler Pál ejtett el (agancssúlya 4,07 kg volt). Utóbbi 1961-ig tartotta a világrekordot.

Még 1928-ban is kikötötték, hogy egy-egy összefüggő területről azonos vadfajból csak két-két trófea vehet részt a versenyben. De ezen az agancsbemutatón első ízben közlik a dámlapátok elbírásálához használt képletet. Ez az eredeti Nádler-képlet volt, amely azóta sokat változott, így ezt nem ismertetem.

Az 1937-ben tartott trófeakiállításon a bírálati képletet megváltoztatták, és kialakult az 1962-ig érvényben levő Nádler-féle pontozásos bírálati rendszer, melynek pontozási módszere a következő tényezők összegezéséből állt:

a két szár hosszának átlaga/2,
a két szemág hosszának átlaga/4,
a két lapát széles körméretének átlaga (a lapát legszélesebb helyén mérve)×1,5,
a két lapát keskeny körméretének átlaga (a lapát legkeskenyebb helyén mérve, akár alsó, akár felső részén a sarkantyú vagy legalsó csipke fölött),
a két rózsa körméretének átlaga,
a jobb szár körmérete a szemág és középág között (a legvékonyabb helyen mérve)×2,
a bal szár körmérete a szemág és középág között (a legvékonyabb helyen mérve)×2,
az agancs homlokcsonttal mért súlya×3 (a méretek cm-ben, illetve kg-ban adandók meg).

Az agancs szépségével kapcsolatban a következő pontok voltak adhatók:

szín:	fakó vagy világos	0	0—11 pont
	átlagos barna	1	0—2 pont
	sötétbarna	2	
csipkézet:	hiányos	0	
	középszerű	1	0—2 pont
	szép	2	
a lapát alakja:			
	hiányos vagy szaggatott	0	
	keskeny lapát	1	
	középszerű	2	0—4 pont
	arányos, telt, nagy	3	
	kiválóan szép, nagy	4	
a szárak elhajlása:			
	a szárak átlagos hosszának		
	50%-ig	0	
	50—55%-ig	0,5	
	55—60%-ig	1	
	60—65%-ig	1,5	0—3 pont
	65—70%-ig	2	
	70—75%-ig	2,5	
	75%-án felül	3	

Igazítás: szépséghibákért levonható vagy kiváló szépségi tényezőkért hozzáadható 1—3 pont.

A szépségi és igazítási tényezők elbírálásánál fél pontok is adhatók.

Aranyérmet kaptak a 200 pontot elért lapátok, ezüstöt a 190 és bronzot a 180 pontot elérő lapátok.

1942-ben a versenyfeltételek között már megemlítik, hogy kivételesen és utoljára díjazzák a mesterségesen színezett, festett vagy bármiképpen hamisított agancsokat.

A második világháború utáni években terítékre került bikák trófeáit nem mutatták be évente, de az Országos Trófeabíráló Bizottság az érdemes agancsokról rendszeres nyilvántartást vezet, azokat leméri, bírálja és pontozza. 1962-ig a Nádler-féle képlet szerint pontoztak, 1963 óta azonban a nemzetközileg elfogadott pontozási módszert használjuk. Így, sajnos, az 1962 előtti trófeákat nem tudjuk az 1963. éviekhez és későbbiekhez hasonlítani, ezáltal a helyezési sorrend sem állapítható meg. Ez csak átpontozással lenne megoldható, ami nagy munka, s talán nem is lehetne hiánytalanul végrehajtani, mert sok agancs eltűnt, sok pedig külföldre került.

Az 1945-től 1955-ig terítékre került trófeák egy részét 1956 nyarán mutatták be a Vajdahunyadvárban. A 10 lapát közül Tiszadobról 1 db, Gyulaváriból 2 db, Gyulajról 4 db, Szentpéterfáról 3 db származott. Aranyérmet kapott 1 gyulavári és 3 gyulaji agancs. Ezüstérmet a tiszadobi, 1 gyulaji, bronzérmet pedig 1 gyulavári trófea nyert.

A mai bírálat

1963 óta az Országos Trófeabíráló Bizottság a dámlapátokat nem a módosított Nádler-képlet szerint pontozza, hanem a nemzetközileg használt prágai képlet alapján, mely az előbbitől lényegesen eltér.

A két szár hosszának átlaga, az alsó rózsaszegélytől a zárt lapát legmagasabb pontjáig, a külső lapátfelületen mérve	×0,50 pont
A két szemág hosszának átlaga, a felső rózsaperemtől az águegyig	×0,25 pont
A két lapát hosszának átlaga, a kiszélesedés kezdetétől a zárt lapát legfelső csúcsáig a külső szélen mérve	×1,— pont
A két lapát szélességének átlaga a legszélesebb helyen mérve, tekintet nélkül az ágakra és kinövésekre	×1,50 pont
A két rózsa kerületének átlaga	×1,— pont
Szárkerület	
a legvékonyabb helyen a szemág és középág között jobb és bal	×1,— pont
a középág és lapát között jobb és bal	×1,— pont
Agancssúly szárazon	×2,— pont
Szépségpontok:	
szín	0—2 pont
lapátvégek	0—6 pont
tömeg, alak, szabályosság	0—5 pont

Levonások: Elégtelen terpesztés (a lapátok belső felületén a legtávolabbi pontoknál mérve) az átlagos szárhossz százalékában:

85% alatt	1 pont
80% alatt	2 pont
75% alatt	3 pont
70% alatt	4 pont
65% alatt	5 pont
60% alatt	6 pont
Rossz, kihasadó, rovátkolt lapátfelület	0—10 pont
Sima vagy pudvás lapátélek vagy ágak	0—2 pont
Szabálytalanság, torzképződések, túl nagy terpesztés, mesterséges ágak, abnormális lapátformák	0—6 pont

A méretek cm-ben, illetve kg-ban adandók meg.

A képlet meglehetősen komplikált, nem egyértelmű és sokszor a bírálat eltéréseit okozhatja. A mérések helyének megválasztása, a képzeletbeli „zárt" lapát szegélyének megállapítása bizonytalanságot eredményez és pluszként írható 13, valamint mínuszként levonható 18 pont a szubjektív megítélésnek tág teret enged. Éppen ezért néhány ponthoz még további magyarázat szükséges.

A lapátvégek (csipkék) az agancsszár hosszúságának megállapítása során nem veendők figyelembe. A zárt lapát legmagasabb pontja esetenként próbamérésekkel állapítható meg. Ha a lapát mélyen szétosztódik, a szélesebb rész tekintendő zárt lapátnak. A lapátszerű továbbképződések a hosszúság megállapítása során csak akkor vehetők figyelembe, ha azok legnagyobb szélessége legalább felét teszi ki a legnagyobb teljes lapátszélességnek. A mérőszalagot nem nyomjuk be a rózsa felső szegélye és az agancsszár alkotta szögletbe.

Ha a szemágak tűzése nem közvetlenül a rózsa felső pereme felett van, a rózsa és szemág tűzése közötti szárrész nem mérendő a szemág hosszúságához.

A lapát hosszúságának mérése a középág fölött onnan kezdődik, ahol a szárkörméret legalább 1 cm-rel nagyobb, mint a legvékonyabb helyen. Szabályos alakú lapátoknál a lapát görbületén át mért vonal egy pontja se legyen távolabb a lapát mellső szélétől, mint a mérővonal végpontja a felső lapátvégződésen.

Lapátszélességként a körméret felét számítjuk. A körméret szorosan rányomott mérőszalaggal a zárt lapát legszélesebb pontján állapítandó meg.

A szárkörméretek megállapítása a középág és lapát között bizonyos esetekben kétes lehet. Ha a lapátképződés közvetlenül a középág felett megkezdődik, felső szárkörméretként az alsó (szemág és középág közötti) körméret állítandó be egy-két pont hozzáadásával.

Azokban az esetekben, melyekben a lapátképződés csak az egyik oldalon kezdődik közvetlenül a középág felett, a szabályos szár méreteit kell a másik szárra is alkalmazni.

A súlyt 0,01 kg pontosságig mérjük. Egész koponyával (alsó állkapocs nélkül) mért agancssúlyból le kell vonni 0,25 kg-ot. Ha a felső fogsor és a hátsó koponyacsontok hiányoznak, akkor a levonás csak 0,1 kg. A kifőzés után 14 napon belül egész koponyával mért agancssúlyból még le kell vonni:

2 kg agancssúlyig	0,30 kg-ot,
2,01—3 kg agancssúlyig	0,35 kg-ot,
3,01 kg-nál súlyosabb agancsból	0,40 kg-ot.

A bírált lapát, ha a pontozati végösszeg
165—174,99 pont között van=bronzérmes,
175—179,99 pont között van=ezüstérmes és
180 pont felett=aranyérmes.

Sem a képlet, sem az éremfokozatok tól-ig határa nem felel meg a hazai igényeknek. Megváltoztatására irányuló törekvésünk nemzetközi szinten sok ellenvéleményt szül, mert a változtatás az összehasonlítási alapot veszélyezteti.

A 8. táblázatban összefoglalva találhatók az 1914-től 1965-ig és 1966-tól 1973-ig bemutatott dámlapátok előfordulási körzetek szerint szétválasztva, valamint külön feltüntetve, hogy ezek közül hány kapott arany-, ezüst-, illetve bronzérmet.

A táblázat körzeteit a könyv elején felsorolt körzetekkel azonosan határoztam meg. A körzetekhez a következő községek tartoznak (a megszűnteket is figyelembe véve):

I. Gyulaji körzet:

Értény	Pári
Gyulaj	Regöly
Kocsola	Szakcs
Koppányszántó	Tamási
Majsamiklósvár	Törökkoppány

II. Felső-Tisza vidéki körzet:

Dámóc	Taktaszada
Révleányvár	Tiszadob
Taktaharkány	Zemplénagárd
Taktakenéz	

III. Békés megyei körzet:

Doboz	Sarkad
Gyula	Sarkadremete
Gyulavári	Vári
Mályvád	

IV. Somogy megyei körzet:

Gyöngyöspuszta	Mesztegnyő
Homokszentgyörgy	Örvényszög
Iharos	Somogyfajsz
Kálmáncsa	Somogyvár
Lábod	Sziágypuszta
Marcali	Szőcsény

V. Duna—Tisza közi körzet:

Galgamácsa	Nyír
Hetényegyháza	Nyírjes
Kecskemét	Pusztavacs
Nagykőrös	Vacs

VI. Egyéb körzet:

Csákvár	Röjtökmuzsaj
Gyarmatpuszta	Sarvaly
Hubertlak	Síkvölgy (Vértes)
Kisvaszar	Simontornya
Lovasberény	Sümeg
Makkoshotyka	Szentpéterfa
Mikebuda	Szilágynagyfalu
Nagykovácsi	Telki
	Ugod

A 6. táblázatban bemutatott agancsok közül az érmesek eloszlása a következő (darab, illetve %):

	1914—1965	1966—1973
Arany	55 (10)	121 (20)
Ezüst	84 (15)	58 (10)
Bronz	128 (24)	92 (15)
Összes érmes	267 (49)	271 (45)
Összes bemutatott	542	599

Az 1966 utáni százalékos lemaradás csak látszólagos, mert az 1914—65-ös időszakban zömmel a java agancsokat mutatták be, míg újabban minden agancs bemutatása kötelező. Az aranyérmesek húszszázalékos előfordulása elég sokatmondó, és kifejezi az előbbrelépést.

A hazai lapátosokról írt beszámolóm nem lenne teljes, ha nem térnék ki a különböző tájak agancstípusaira. Az öt főbb előfordulási körzet populációinak agancsa némi eltérést mutat. Ez az eltérés az egységes forma szerint mérhető méretek révén számokban is kifejezhető. Sőt, a kezdettől fogva azonosan mért méreteknél bizonyos időszak alatti változások is kifejezhetők, illetve ezekből következtetni lehet a helyes vagy helytelen gazdálkodásra.

Az 5. táblázat adataiból ezzel kapcsolatban néhány érdekes megállapítás szűrhető le.

5. táblázat. Magyar lapátosok méretelnek átlaga 1925 és 1965 között.

	Gyulaj	Felső-Tisza vidéke
Szárhosszúság	77,54—69,14	72,16—
Rózsakörméret	18,26—19,29	18,90—
Alsó szárkörméret	10,31—10,59	10,50—
Agancssúly	3,39— 3,44	2,94—

Kétségtelen, hogy a gyulaji agancsok a leghosszabbak, de az 1965 előtti és utáni átlagok nem hasonlíthatók össze a különböző mérési módszerek miatt. A rózsakörméret a régi átlagok szerint Gyulajon a legkisebb, de az új átlagok tanúsága szerint már megközelíti a legnagyobb méretekkel rendelkező békésieket. Szárkörméret tekintetében a gyulajiak szintén lemaradnak a békésiek mögött a régi átlagok szerint, de az újak azt már megelőzik. Agancssúlyban ma is Gyulaj vezet.

Lényegében tehát a gyulaji típus hosszú szárával, hosszú és széles lapátjával, erős szemágával és főként nagyobb súlyával tűnik ki a rövidebb, de vaskosabb szárú békésiekkel szemben. Jellemző még a békésiek sötét színe. Valamennyi bemutatott agancs színre adott pontszámát átlagolva a békésiek 1,90, a Duna—Tisza köziek 1,71 és a gyulajiak 1,48 pontot érdemeltek a maximálisan adható 2,00 ponttal szemben.

A szárkörméret az agancsok mérése során olyan biztos és minden kétséget kizáró adat, mely egyúttal az agancs szépségének, stabilitásának egyik szembetűnő mutatója is. Ezért a szárkörméretet olyan szempontból is megvizsgáltam, hogy az egyes tájcsoportokon belül növekvő vagy csökkenő tendenciát mutat-e. Külön rendszereztem a 6. táblázatban az 1944 előtti, az 1945—65 és az 1966 utáni agancsok szárkörméretének átlagát körzetek szerint.

Az 1965 előtti számok az érmes agancsok átlagát, míg az 1966 utániak a 8 éves és idősebbek átlagát mutatják. Ez utóbbi jobban kifejezi a tájtípus átlagát.

1966 után Gyulajon tovább erősödött az állomány. A Felső-Tisza vidéken 1966 óta 8 évesnél idősebb bika agancsát nem mutatták be. A békési állomány 1966 óta javult. Ha a legjobb képességű bikákat legalább 10 éves korig meghagyják, akkor könnyen túllépheti a

illetve 1966 és 1973 között

Békés megye	Somogy megye	Duna—Tisza köze	Egyéb
71,99—62,74	74,19—56,01	70,48—61,73	74,25—
19,20—19,49	18,43—	18,48—18,54	19,62—
10,70—10,51	9,94—	10,44— 9,94	10,37—
3,09— 2,77	2,84—	2,82— 2,39	3,15—

bűvös 200-as pontszámot, melyet eddig hazánkban csak a gyulajiak értek el. A somogyi populáció nem romlott, hanem a bemutatott agancsok viselői fiatalok voltak. Egyetlen 11 éves bika agancsa került bemutatásra, ennek szárkörmérete 10,70 cm. Az átlagot a nyolcévesek rontják le. A Duna—Tisza közi agancsok átlagos szárkörmérete csökkent. Figyelembe kell azonban venni, hogy a bemutatott agancsok jelentős része selejt volt. Az érmes agancsok száma és kora azt mutatja, hogy a jó agancsú bikák megöregedve elérik az átlagos szintet. Az egyéb körzetek állományaiban mutatkozó visszaesés az új telepítésekből fiatalon kiselejtezett példányok méreteiből adódik.

Nem vitás, hogy a gyulaji dámvadpopuláció a világ legjobb állománya. A többit illetően idézem dr. Bencze Lajos megállapítását: „A többi kisebb dámvadpopuláció minősége messze mögötte marad a gyulaji állományénak, pedig kezelésükben olyan nagy különbség mégsem volt, ami a nagy minőségi különbséget és a szinte páratlanul álló eredményeket, illetve a lemaradást indokolttá tette volna. Minőségük kialakulásában, illetve romlásában feltehetően közrejátszottak a nemkívánatos genetikai tulajdonságok, a gyér populációnépesség, az elszigeteltség, valamint a táji komplex hatások."

6. táblázat. A szárkörméretek átlagai

	Gyulaj	Felső-Tiszai körzet	Békés megye	Somogy megye	Duna—Tisza köze	Egyéb	Átlag
1944-ig	10,06	10,51	10,85	9,91	10,46	10,04	10,23
1945—65	10,55	10,33	10,32	10,70	10,30	10,71	10,53
1966—73	10,59	—	10,51	10,19	9,94	10,39	10,47

7. táblázat. A kiállított agancsok, arany-, ezüst- és bronzérmet nyert lapátok

Év	Gyulaji körzet				Felső-Tisza vidéki körzet				Békés megyei körzet			
	össz-szes	a	e	br	össz-szes	a	e	br	össz-szes	a	e	br
	trófea											
1914—24	8	2	2	1	—	—	—	—	6	—	1	2
1925—34	29	6	4	10	23	—	8	4	25	1	7	10
1935	1	—	—	1	5	1	—	2	2	—	—	—
1936	3	—	2	1	4	1	1	—	5	—	1	3
1937	14	3	5	4	5	—	2	3	2	—	—	—
1938	15	2	5	3	—	—	—	—	—	—	—	—
1939	5	—	2	1	2	—	—	1	2	—	—	—
1940	3	—	2	1	1	—	—	1	2	—	—	—
1941	3	—	1	1	5	1	1	1	—	—	—	—
1942	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1943	1	—	—	1	2	—	—	—	1	—	—	—
1944	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1945—55	4	4	—	—	1	—	1	—	2	1	—	1
1956—57	10	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1958	11	1	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—
1959	12	3	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—
1960	9	1	5	3	—	—	—	—	1	—	—	1
1961	19	4	8	7	—	—	—	—	—	—	—	—
1962	13	—	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—
1963	43	7	8	5	—	—	—	—	2	—	—	1
1964	20	5	2	3	1	—	—	1	8	—	1	2
1965	26	7	3	3	—	—	—	—	10	1	—	—
1966	9	8	—	—	—	—	—	—	16	—	2	4
1967	24	10	4	2	—	—	—	—	7	—	1	1
1968	31	13	4	8	—	—	—	—	20	—	—	5
1969	29	11	3	8	—	—	—	—	17	—	2	3
1970	29	9	4	6	—	—	—	—	14	—	—	1
1971	32	12	3	6	—	—	—	—	14	2	1	3
1972	80	21	16	11	1	—	—	1	8	1	3	1
1973	58	25	8	12	—	—	—	—	19	3	1	3
Összesen	542	157	98	113	50	3	13	14	183	9	20	41

Somogy megyei körzet				Duna—Tisza közi körzet				Egyéb körzetek				Összesen			
összes	a	e	br	összes	a	e	br	össz-szes	a	e	br	összes	a	e	br
trófea															
1	—	—	1	21	—	—	3	7	—	—	—	43	2	3	7
9	—	3	6	10	—	—	3	9	—	—	—	115	7	22	33
1	—	—	—	3	—	—	—	3	—	—	1	15	1	—	4
2	—	1	1	4	—	—	2	3	—	—	—	21	1	5	7
4	—	—	—	4	—	—	1	2	—	—	—	31	3	7	8
3	—	—	—	5	—	—	—	2	—	—	—	25	2	5	3
—	—	—	—	5	—	—	3	4	—	—	1	18	—	2	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	2	2
1	—	—	1	6	—	—	2	—	—	—	—	15	1	2	5
—	—	—	—	4	—	—	2	2	—	—	1	7	—	—	3
—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	10	5	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	11	4	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	12	1	1	5
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	13	3	5	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	1	5	4
—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1	21	4	8	9
—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	16	—	2	7
4	—	—	1	12	—	—	2	1	—	—	—	62	7	8	9
3	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	38	5	3	6
3	—	—	—	6	—	—	—	2	—	—	1	47	8	3	4
3	—	—	—	9	—	—	1	2	1	—	—	39	9	2	5
3	—	—	—	11	—	—	—	1	—	1	—	46	10	6	3
5	—	—	—	17	—	—	3	5	—	—	—	78	13	4	16
2	—	—	—	13	—	—	3	2	1	—	1	63	12	5	15
3	—	—	—	14	1	—	1	7	1	—	1	67	11	4	9
4	—	—	—	20	1	—	1	6	—	1	1	76	15	5	11
5	—	1	—	25	—	2	2	4	—	—	1	123	22	22	16
6	—	—	2	15	1	1	—	9	—	—	—	107	29	10	17
62	—	5	12	216	3	3	30	78	4	3	10	1141	176	142	220

8. táblázat

Körzet	A bemutatott agancsok		Ismeretlen korú, db	Mínuszpontok %
	száma, db	átl. életkora		
Gyulaj	289	9,95	2	4,5
Felső-Tiszai körzet	1	5,00	—	100,0
Békés	115	7,10	2	11,4
Somogy	37	5,86	1	16,2
Duna—Tisza köze	124	7,74	2	2,4
Egyéb	31	6,61	—	12,9
Összes	597	8,51	7	6,7

Fényt vet az utóbbi idők dámvadgazdálkodására az 1966—73. években elejtett és bemutatott agancsok viselőinek életkora és a trófeabírálatok alkalmával adott mínuszpontok százalékos aránya. Erről készítettem a 8. táblázatot.

Nemzetközi kiállítások

A pontozásos rendszer, illetve trófeabírálati képletek bevezetése óta több nemzetközi trófeakiállítás volt, melyeken hazánk is részt vett.

1937-ben Berlinben 330 dámlapátot mutattak be, ezek közül 211 nyílt területről, 119 pedig vadaskertből származott. Összesen 13 ország állította ki dámtrófeáit.

A trófeákat a Wild-féle képlet szerint értékelték. Ez a képlet kissé komplikált, de a Conseil International de la Chasse (CIC) értékelő bizottsága az 1937 májusában tartott prágai gyűlésen változtatás nélkül elfogadta és a november 6-i berlini gyűlésen „szentesítette". A méréseket 5 mm széles acélszalaggal, 0,1 cm pontossággal végzik.

A 170—176,9 pontot elért trófeák	III. díjat,
a 177—183,9 pontot elért trófeák	II. díjat,
a 184 és több pontot elért trófeák	I. díjat kaptak.

A 186 pontnál magasabbra értékelt lapátok plakettet is kaptak. 201 nemzetközi díjat osztottak ki, ezek közt 34 plakettet, 39 I., 52 II. és 76 III. díjat.

A 10. táblázat adatai sajnos nem elég jellemzőek, mert kevés agancs átlagai, pl. Csehszlovákia esetében mindössze egy agancsról van szó. A magyar agancsokat a külföldiekkel összehasonlítva feltűnik a vékony szár és gyenge rózsa. Csak a lapát erőssége és az agancssúly javít annyit, hogy a pontozásban Magyarország vezet.

1954-ben Düsseldorfban a kiállításon lényegesen kevesebb agancscsal vettünk részt, de ezek kiemelkedőek voltak. Négy aranyérmet

9. táblázat. A berlini nemzetközi vadászati kiállításon díjazott dámlapátok (1937)

Az ország neve	A lapátok származása		Díjak				
	nyílt terület	vadaskert	Plakett	I.	II.	III.	Összesen
				díj			
Ausztria	1	16	—	—	—	5	5
Belgium	4	—	—	—	—	—	—
Bulgária	3	3	—	—	—	2	2
Csehszlovákia	—	18	1	—	2	5	8
Dánia	6	1	4	5	—	2	11
Hollandia	—	6	—	—	—	—	—
Jugoszlávia	—	1	—	—	—	—	—
Magyarország	35	—	10	11	6	13	40
Németország	155	40	19	23	41	47	130
Olaszország	—	1	—	—	—	—	—
Portugália	—	12	—	—	—	—	—
Románia	—	9	—	—	1	—	1
Svédország	7	12	—	—	2	2	4
Összesen	211	119	34	39	52	76	201

hoztunk haza, a németek 27, a jugoszlávok 3, az osztrákok pedig 1 aranyérmet nyertek.

Azóta hazánkban az aranyérmes dámlapátok tömege került elő a dámállományokból. Az 1923-ban Rimler Pál által lőtt gyulaji világrekordot hatszor megdöntöttük. De a külföld sem maradt el ezen a téren. Hallottunk egy 216 pontot elért dániai lapátról, egy

10. táblázat. A „Waidwerk der Welt" c. emlékkönyv érdekes adatai a 186 pontot meghaladó dámlapátokról (1937, Berlin)

Méretek	Németország	Dánia	Magyarország	Csehszlovákia
Átlagos szárhossz	71,03	72,50	75,09	72,95
Átlagos lapáthossz	41,91	45,37	45,28	45,55
Átlagos lapátszélesség	16,68	18,65	17,58	17,60
Átlagos alsó szárkörméret	11,78	11,07	10,73	10,55
Átlagos rózsakörméret	20,72	19,88	19,38	17,15
Átlagos szemághossz	15,58	20,76	22,68	18,55
Átlagos súly	3,33	3,89	3,73	3,24
Átlagos pontszám	188,32	193,03	194,25	186,49

11. táblázat. Az 1971. évi budapesti Vadászati Világkiállításon bemutatott dámagancsok

	Arany	Ezüst	Bronz	Érem nélkül	Összes
	érmes				
Bulgária	3	5	1	—	9
Csehszlovákia	6	1	—	—	7
Chile	—	—	1	—	1
Dánia	—	1	—	—	1
Jugoszlávia	7	2	—	—	9
Lengyelország	—	—	1	1	2
Magyarország	51	9	4	2	66
Nagy-Britannia	—	—	1	1	2
NDK	20	7	2	1	30
NSZK	11	1	—	3	15
Románia	4	—	—	—	4
Spanyolország	8	3	—	—	11
Svédország	—	—	2	4	6
Összesen	110	29	12	12	163

5,1 kg súlyú új-zélandiról, sőt már a németek is túllépték a bűvös 200-as pontszámot.

1971-ben Budapesten rendezett Vadászati Világkiállítás a dámlapátok monumentális seregszemléje volt. Tizenhárom országból származó 156 dámlapát gazdagította a kiállítás látnivalóit. A világ vadászközönsége meggyőződhetett a magyarországi dámbikák kiváló minőségéről. Kár, hogy a dániai agancsok, melyek méltó ellenfeleink lettek volna, nem kerültek bemutatásra. Ezekből mindössze egyet láthattunk, az sem volt a legjobbak közül való. A kiváló minőségű Schleswig-Holstein-i agancsokból sem láttuk a legjavát.

A 12. táblázatban kiértékeltem a bemutatott 186 pontot meghaladó dámlapátok egyes méreteinek átlagát. Ebből kitűnik, hogy a magyar lapátosok a külföldiekkel szemben szárhosszúságukkal, lapátszélességükkel, szemághosszukkal és elsősorban súlyukkal emelkednek ki, míg rózsa- és szárkörméretükkel lemaradnak. A lapáthosszúságban Spanyolország vezet. Kiszámítottam a Világkiállításon bemutatott és ott elbírált valamennyi dámagancs színre kapott pontszámának átlagát, és ebből kitűnik, hogy legsötétebbek az NDK-beli agancsok 1,81 ponttal, majd Jugoszlávia 1,75, NSZK és

12. táblázat. A budapesti Vadászati Világkiállításon 186 pontot meghaladó dámlapátok átlagos méretei

Méretek	Bulgária	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Magyarország	NDK	NSZK	Románia	Spanyolország
Átlagos szárhossz	70,72	69,90	—	73,81	70,88	69,58	70,95	71,20
Átlagos lapáthossz	43,12	42,75	—	45,57	40,88	41,42	43,25	45,90
Átlagos lapátszélesség	17,80	16,90	—	19,53	18,63	15,85	15,47	15,62
Átlagos alsó szárkörméret	11,65	10,67	—	10,72	11,13	11,50	11,35	10,72
Átlagos rózsakörméret	19,85	18,40	—	19,12	20,58	20,53	19,85	19,27
Átlagos szemághossz	20,15	20,08	—	22,98	18,87	21,53	18,70	20,12
Átlagos agancssúly	3,45	3,41	—	3,88	3,19	3,26	3,33	3,25
Átlagos pontszám	194,42	188,27	190,81	198,09	189,82	188,98	194,84	189,53

Spanyolország egyaránt 1,50, Csehszlovákia 1,42, Magyarország 1,27, Románia 1,25 és Bulgária 1 ponttal zárja a sort. Önkéntelenül felvetődik a gondolat, hogy az agancsok kelet felé világosodnak. Ez valószínűleg az élőhely faállományának függvénye. A magyar és román állomány lomberdőkben — sokszor akácosokban — él. A nyugati élőhelyekben a fenyves dominál, mely sötétebb trófeát eredményez.

Könyvem első kiadásában az akkor beszerezhető adatok felhasználásával összeállítottam a dámagancsok világranglistáját. Büszkék voltunk arra, hogy a lista első 30 helyezettjéből 11 helyet foglaltunk el, sőt az első hét magyar volt.

Nos, azóta lényegesen megváltozott a helyzet. A Világkiállításon bemutatott dámtrófeák közül csak magyarországi agancs nyert kétszáznál több pontot, szám szerint 15 db, ezek közül 14 gyulaji; egy gyarmatpusztai, de ez utóbbi is Gyulajról lett odatelepítve. A Világkiállításon 217,25 ponttal új világrekord is született: egy 1970. évi elejtésű gyulaji bika 3,50 kg súlyú agancsa vitte el a pálmát egy évvel korábban terítékre került honfitársától.

A Világkiállításon bemutatott dámlapátok közül az egyes országok legerősebbjei a következő pontszámokat érték el:

Bulgária	1969	Studena	198,11
Csehszlovákia	1967	Stara Obora	191,56
Chile	1971		174,91
Dánia	1968	Aebelo sziget	178,37
Jugoszlávia	1953	Kunjevci	192,10
Lengyelország	1968	Poznan	165,54
Magyarország	1970	Gyulaj	217,25
Nagy-Britannia	1964	Sussex	165,57
NDK	1970	Mahlendorf	194,20
NSZK	1961	Ostholstein	193,16
Románia	1969	Socodor	199,48
Spanyolország	1961	L. Zarznela	190,48
Svédország	1970	Dävenző	168,52

Az 1970. évi világrekord dámlapát is csak két évig élvezhette elsőségét, mert egy 1972. október 21-én ugyancsak Gyulajon terítékre került 4,19 kg agancssúlyú lapátos agancsa került az élre. Ezt az 1973-ban Torinóban megtartott trófeakiállítás nemzetközi bírálóbizottsága 220,31 ponttal értékelte.

Az európai dám legközelebbi rokonai

A mezopotámiai dám (Dama dama mesopotamica)

A dámvad, azaz az európai dám két rokonfaja a mezopotámiai és az egyiptomi dám. Az előbbit a kipusztulás veszélye fenyegeti, az utóbbiról már bizonyítható adataink is alig maradtak.

Az előzőkben említettük, hogy az európai dám létét Európában és Észak-Afrikában a jégkorszakig bizonyították. A jégkorszak végével azonban Európából teljesen eltűnt, és csak a történelmi időkben hozta az ember újból e kontinensre. Linné már nagyon jól ismerte, és 1758-ban híres művében, a Systema naturae-ban Cervus damanak nevezte.

Annál nagyobb meglepetést okozott Brooke angol zoológus 1875-ben, amikor egy új dámfajtát írt le Cervus mezopotamica néven, mely az egykori Mezopotámia és Perzsia délnyugati határán élt. Hogy ott dámvad is előfordult, azt eddig is számon tartotta a tudomány, de mindenki az európai dámnak nevezett vadra gondolt. A régi Perzsia területéről napfényre került maradványok is ezt igazolták. Most aztán kiderült, hogy a Földközi-tenger keleti partvidékén kétféle dámfaj élt: az északi részen, vagyis Kisázsiában és a hozzá csatlakozó részeken az európai, a déli részen a mezopotámiai. Az európait előbb Dél-Európában, majd később úgyszólván az egész Földön elterjesztették, utóbbi a feledés homályába veszett, ahonnét csak 1875-ben, újrafelfedezése során került elő.

Érdekes az újrafelfedezés históriája, ezért érdemes részletesebben is megismerkedni vele, Haltenorth leírása alapján.

A tulajdonképpeni újrafelfedezője Robertson basrai vicekonzul

volt, aki a Karun folyó alsó szakaszának partvidékén egy barkás agancsú szarvast lőtt, és ezt az ott talált hullott agancsokkal együtt a British Museumba küldte. Ott Brooke észrevette a küldemény jelentőségét, melynek alapján a szarvast leírta és elnevezte. Brooke megérdeklődte Robertsontól az újfajta szarvas életkörülményeit, és több vizsgálati anyagot kért tőle, de mindössze hat hullott agancsot kapott. Robertson azt írta neki, hogy ez a Karun menti dámvad nehezen ejthető el, mert ritka, félénk, és csak szürkülettel vagy teljes sötétséggel vált ki a tamariskával vegyes, dzsungelszerű, áthatolhatatlan partmenti fehérnyárerdőkből. A Karun mentén csak a forró évszakban lelhető e vad, amikor a lurisztáni dombokról levándorol. A folyón felfelé haladva Lurisztánban valószínű gyakrabban található, ahol nagyobb kiterjedésűek az erdőségek, ezekben bővebben akad táplálék. Oda azonban a rablók támadásától félve nem merészkedtek utána. 1877—78-ban a londoni állatkert Robertsontól egy élő dámpárt kapott, de ennek további sorsáról nem tudunk semmit. Az elhullott állatok bőrét és koponyáját nyilván a British Museum kapta meg. A múzeum 1917-ben egy másik agancsot is kapott, ezenkívül van még egy a párizsi múzeumban. Hagenbeck 1901-ben ugyan hozott Lurisztánból még egy agancsot, de ezt hazafelé utaztában ellopták. A bonni múzeum két agancsáról kiderült, hogy viselőjük nem mezopotámiai dám volt. Ezzel aztán ki is merült egy időre a tudomány számára az anyag, és a mezopotámiai dámot sokáig kiveszettnek vélték.

Werner Trense 1956-ban az iráni vadászkiránduláson Dél-Perzsiában szarvasokról hallott, amit közölt Haltenorth-tal. Rögtön sejtették, hogy csak a kihaltnak vélt mezopotámiai dámról lehet szó. Felfedező expedíciót szerveztek. Az utazás végén hullott agancsok egész sorát és egy élő egyéves bikát hoztak magukkal.

Meggyőződtek róla, hogy a mezopotámiai dám Arabisztánban és Lurisztánban kis létszámban még él, de nagyon nehéz hozzáférkőzni, mert a folyópartok áthatolhatatlan bozóterdei jó védelmet nyújtanak számára. A lurisztáni hegyek lábánál a félsivatag jellegű síkságon 500—2000 méter szélességben a folyóhoz idomulva követik ezek az erdők a vizek folyását. Ezt a vidéket a lakosság szerint évente egyszer elönti a víz, miáltal az amúgy is sűrű növényzet még jobban összefonódik. A bozótban közlekedni csak a vízibivalyok váltóin lehet, de itt is helyenként csak kúszva sikerül előre jutni. A növényzetet a sűrű aljnövényeken kívül valami bozótnyárfélével (Populus

euphraticus) átszőtt fűz- és tamariskaerdő alkotja. Az erdőszegélyek tisztásait mimóza borítja. A folyótól távolodva a táj mindinkább a sztyeppre hasonlít, ugyancsak tamariska, mimóza és egyéb igénytelen, satnya növényzettel, de vannak a folyótól három-négy km-re is elnyúló erdőszigetek, melyek a dám nappali búvóhelyét képezik. Ezeken túl már a sivataghoz hasonlító dombvidék kezdődik.

A mezopotámiai dám eredetileg Izraeltől és Szíriától keletre Iránig volt őshonos, de ma már csak az előbb említett helyen fordul elő. A faj utolsó képviselői jelenleg a kormányzat védelmét élvezik. Az életterüket képező galériaerdőket is védetté nyilvánították. Legújabban néhány élő darabot áthelyeztek Sari környékére a természetvédelmi területre. Néhány darab él egy német vadaskertben is.

A Nemzetközi Vadászati és Vadvédelmi Tanács (CIC) programjának is része a mezopotámiai dám megmentése. Állományának növelésén jelentős anyagi hozzájárulással több ország dolgozik, s így remény van arra, hogy a jelenleg élő populációk felerősödnek. Megmentésük sikerrel kecsegtet.

A mezopotámiai dám agancsa — az európaiétól eltérően — közvetlenül a rózsatő fölött már ellaposodik.

A legújabb időkig a zoológusok sem tudták, hogy tulajdonképpen milyen ez a dámfaj, mert első leírója, Brooke, a leírásához mellékelt képét nem élő modell után festette, csak egy bőr állott rendelkezésére, melynek alapján az elképzelt állatot reprodukálták. Ma már fényképek is rendelkezésre állanak.

Első látásra inkább a szarvasra, mint az európai dámra emlékeztet. Utóbbinál ugyanis sokkal erőteljesebb felépítésű, a felnőtt bika súlya megközelíti a 2 q-t. Viszonylag magasabb lábakon jár, mint európai rokona, izomzata simább és inasabbnak látszik. A kifejlett bika agancsa óriási is lehet. Az agancs viszonylag rövid, és már lent lapátszerűen szétterül. A szemág és középág legtöbbször nem olyan fejlett, mint a hazai dámé.

Alapszíne barnásszürke, oldalán szabálytalanul elhelyezett, elmosódott piszkosfehér foltokkal. A hasi része fehér, és meglehetősen hosszú, bozontos szőrök fedik, általában a szőrzete viszonylag sűrű, hosszú és bozontos. Felső testrészének az alapszínétől a hasi oldal fehérjéig az átmenet homokszínű. A foltok csak a hát- és deréktájra terjednek ki, combja és lapockája nem olyan mértékben pötytyös, mint az európai dámé. A hátán elmosódó sötét sáv vonul végig, mely a nyakára is átterjed, de a farka tövénél megszűnik, és ezáltal a

8. ábra. A felső sorban hazai agancstípusok (balról jobbra: Békés megyei, gyulaji és Somogy megyei; középső sorban: mezopotámiai; alsó kép észak-afrikai)

farka; mely valamivel rövidebb, mint az európaié, kívülről is fehér. A feje szürke, homloka barnás, füle világos vagy fehér és fehér az első ajakrésze is. A füle kívül szürkés, keskeny és hosszú; belsejéből

fehér szőrcsomó áll ki. A tükre fehér, melynek fekete kerete csak a felső szegélyén van. A lábai belül fehérek, kívül sárgásbarnák. Színe és testi felépítése kiválóan alkalmazkodott a félsivataghoz, amely élettere.

Az egyiptomi dám

Heck a szarvasok genetikai fejlődésének vizsgálata során megállapította, hogy kell lenni egy olyan szarvasfélének is, amely agancsfejlődés tekintetében a sikaagancs továbbfejlődésének, illetve átmeneti formának tekinthető a sika és európai dám között. Ezt a formát az egyiptomi dám agancsában látja kialakultnak. Ez annál is inkább a sikaagancs továbbfejlődésének tekinthető, mert a ma már kihalt egyiptomi dámok — melyek agancsát a régi egyiptomiak híven lerajzolták — nem voltak lapátosak, hanem egyszerű nyolcas agancsot hordtak.

Haltenorth kétségbe vonja az egyiptomi dám létezését, illetve faj szerinti megkülönböztetésének jogosságát, mert mindössze egy példánya áll vizsgálati anyagként rendelkezésre, és javasolja a faji elkülönítés függőben tartását mindaddig, amíg elég anyag elő nem kerül a vizsgálathoz. A vizsgálatokat zavarja, hogy több szerző — különösen a régiek — összetévesztették az észak-afrikai dámot a berber szarvassal, amely szintén pettyes, de agancsa nem hasonlít a dáméhoz. Ez (Cervus elaphus barbarus) valamikor Észak-Afrikában, Marokkóban, Algériában, Tuniszban élt, ma már csak a két utóbbi terület határán tartanak nyilván mintegy 200 db-ot.

Boessnek említi, hogy az ókori Egyiptomban a 4—6. dinasztia idejéből származó reliefeken és későbbi idők képein dámvadábrázolások láthatók, de ezek az el nem laposodó agancsszárukkal — melyből csak néhány ellaposodó ágvég indul ki — közelebb állnak a mezopotámiai dámhoz, mint az európaihoz.

Az 1937. évi berlini vadászati kiállítás emlékkönyvében (Waidwerk der Welt) található egy fénykép, amely állítólag Egyiptomból származó dámbika agancsát ábrázolja. Ezen a szemágak helyén egy-egy kis bütyök van, a középág rendes nagyságú és szokott ívelésű, de felette az agancs nem lapátosodik el, hanem a 3—3 ága koronaszerűen szétterül, mint a gímszarvasé. Az elágazás kissé ellaposodik. A középág és korona között a szemághoz hasonló kis bütyök van. Ezt az

agancsot egyiptomi dámtól származónak tartják. Viselőjét Egyiptomból hozatták a berlini állatkert részére, ahol 1900-tól 1910-ig élt. Agancsformája megegyezik az óegyiptomi rajzokon láthatóval.

Az egyiptomi dám leírását nélkülöznünk kell, mert semmiféle megbízható adat nem áll rendelkezésünkre. Régi képeken pettyesnek ábrázolták. Érdekes, hogy Lucas Kranach az 1509-ben készített „Bűnbeesés" c. rézkarcán Éva mellé egy fekvő dámbikát rajzolt. Ennek agancsa majdnem szakasztott mása az egyiptomi dám ránk maradt egyetlen bizonyító példányának, mely éppen 400 évvel később élt a berlini állatkertben.

Kranach képét nem akarom semmiféle bizonyító jelleggel felruházni. Sőt az a tény, hogy Haltenorth és Trense híres könyvükben (Das Grosswild der Erde und seine Trophäen) az egyiptomi dámot meg sem említik, csak aláhúzza létezésének bizonytalanságát, és Észak-Afrika fölé is kiterjeszti azt a ködös légkört, mely a dámvad származását misztikus homályba burkolja.

Felhasznált irodalom

Baktai F.: Közlemény Jugoszlávia vadállományáról. Magyar Vadász, 1964. VI. szám.

Bencze L.: A vadállomány és a környezet kapcsolatai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1961.

Bencze L.: Vadgazdálkodásunk természeti adottságai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972.

v. Benda, R.: Wilddieberei in England, Wild und Hund, 1965. VII. 4.

Bertóti I.: Vadgazdálkodás és vadászat. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1956.

Bieger, W.: Handbuch der deutschen Jagd. Paul Parey Verlag, Berlin, 1941.

Bieger, W.: Anleitung zur Altersschätzung des Wildes. Paul Parey Verlag, Berlin, 1935.

Brandt, K.: Fährten und Spurenkunde. Paul Parey Verlag, Berlin, 1908.

Buchholz, E.: Wildstand in Litauen. Der Deutsche Jäger, 1965. IX. 3.

Csőre P.: Megjegyzések a magyarországi dámvad történetéhez. Agrártörténeti Szemle, 1972. 1—2. szám.

Dojcsev L.: Vadászat és vadgazdálkodás Bulgáriában. Magyar Vadász, 1965. X. szám.

Eulenburg—Hertefeld: Damwildhege in Liebenberg. Waidwerk der Welt. Paul Parey Verlag, Berlin, 1937.

Ein Jägerparadies. Artia, Praha, 1962.

Erdővédelmi Utasítás. Budapest, 1959.

Firouz, E.: Environment Iran. Teheran, 1974.

Frevert, W.: Rominten. Bayerischer Landwirtschaftsverlag GmbH, München, 1962.

Gyulaji Erdőgondnokság üzemterve, 1930—1949. Kézirat.

Hansen, P.: Stärkster Damschaufler Deutschlands. Wild und Hund, 1958. XII. 14.

Hansen—Bülow—Lotze: Das Ansprechen des Damschauflers. Verlag M. H. Schaper, Hannover, 1964.

Haltenorth—Trense: Das Grosswild der Erde. BLV. Bonn—München—Wien, 1956.

Haltenorth, Th.: Der Geheimnissvolle Mesopotamier. Wild und Hund, 1958. II. 9.

Heck, L.: Der Rothirsch. Paul Parey Verlag, Hamburg und Berlin, 1956.

Jägerehre und Waidmannspflicht. Waidmanns—Bücherei Band 3., Klagenfurt, 1915.

Jäger, J.: Bastdamhirsch in der Brunft. Wild und Hund, 1958. VII. 13.

Koke, O.: Albinismus bei Damwild. Wild und Hund, 1965. II. 1.

Mehlitz, S.: Bewirtschaftung des Damwildes. Deutsche Akademie der Landwirtschaftswissenschaften zu Berlin különkiadása, 26. sz. füzet.

Nádler H.: Cserkészeten és lesen Nagymagyarországon. Franklin Társulat, Budapest, 1926.

Nordenflycht: Die hohe Jagd (Das Damwild). Paul Parey Verlag, Berlin, 1912.

v. Notz, F. W.: Damschaufler der Weltklasse. Wild und Hund, 1960. III. 20. OEF.

Popa F.: A Román Népköztársaság berkeiben. Magyar Vadász, 1965. VII. szám.

Ringe, D.: Über das autochtone nacheiszeitliche Vorkommen des Damhirsches in Europa. Müncheni egyetem különkiadása, 1959.

Rubner, K.: Die pflanzengeographischen Grundlagen des Waldbaues. Neumann Verlag, Radebeul und Berlin, 1960.

Schmitgen: Die Jagd der Vorzeit. Waidwerk der Welt, 1937. Paul Parey Verlag, Berlin.

v. Schwerin, H.: Beobachtungen an Damwild in einem kleinen Gatterrevier. Wild und Hund, 1965. XII. 19.

Szalay B.: A dám hazánkban. Vadászlap, 1915.

Szederjei Á.: A vad etetése, óvása, befogása. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1963.

Szederjei Á.: Kormeghatározás az őznél. Erdészeti Lapok, 1940.

Szederjei Á.: Vadcsapáson. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1961.

Szidnai L.: Trófeák kikészítése, bírálata, fotózása. MÉM Vadászati és Vadgazdálkodási Főosztálya, 5. füzet, Budapest, 1972.

Tamási Erdőgondnokság üzemterve 1936—1955. Kézirat.

Trexler, E.: Trofäenschau Brünn — 1965. Wild und Hund, 1965. X. 24.

Ungarn in der ersten Jagdausstellung in Wien. Különkiadás, 1910.

Ueckermann, E. — Hansen, P.: Das Damwild. Paul Parey Verlag, Hamburg u. Berlin, 1968.

Vas Gereben: Tekintetes urak.

Vadászati Útmutató 1933—34. Budapest, 1933.

Vermessung und Premierung der Jagdtrofäen. Waidwerk der Welt, 1937. Paul Parey Verlag, Berlin.

Westphalen: Das Damwild. Waidwerk der Welt, 1937. Paul Parey Verlag, Berlin.

Wild: Das Damwild der Ausstellung. Waidwerk der Welt, 1937. Paul Parey Verlag, Berlin.

Winckell's Handbuch für Jäger und Jagdberechtigte. Leipzig, 1820.

Zolnai L.: Vadászatok a régi Magyarországon. Natura, Budapest, 1971.

Zukowsky, L.: Aus Wald und Flur. Kézirat.

Tartalomjegyzék

Előszó 5

Néhány érdekesség 7

A dámról híres Gyulaj és vadászatai 7

Hol és mióta él a dámvad? 19

A dámvad kortársa volt a heidelbergi ősembernek 19
Földrajzi ABC a dámvad európai elterjedéséről 21
Az európai dám a kontinens határain túl 28
A dámvad hazai múltja és jelene 29

A dám külső megjelenése és életmódja 36

Neve és rendszertani helye 36
Alakja 37
Színe 38
Súlya 41
Hangja 45
Látása 46
Egyéb jellemzői 47
Élettere 51
Életmódja 54

Agancsismeret 66

Csap — nyárs — lapát 66
Az agancs jellegzetességei 69
Rendellenes agancsok 72

Az állomány szabályozása és gondozása 80

Állományszabályozás 80
Selejtezés 88
Etetés 95

Védelem és óvás 106
Befogás 108
Szoktatás, telepítés 109
Betegségek, paraziták 110

A dámvadászat elmélete és gyakorlása 115

Nyomismeret 115
Kormeghatározás 119
Vadászat 133

Trófeabírálat — híres trófeák 140

Az első kiállítás 140
A mai bírálat 144

Nemzetközi kiállítások 153

Az európai dám legközelebbi rokonai 158

A mezopotámiai dám (Dama dama mesopotamica) 158
Az egyiptomi dám 162

Felhasznált irodalom 164

218930